

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ परिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि. सं. १९६६-२०१६) ले आधुनिक नेपाली साहित्यका फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, निबन्धका क्षेत्रमा उत्कृष्ट योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यस्तै कथा, उपन्यास, बालगीत निबन्ध जस्ता विधामा पनि उनले कलम चलाएका छन् । यसरी बहुमुखी प्रतिभाशाली देवकोटाले बालसाहित्यक क्षेत्र (कविता, खण्डकाव्य) मा पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन् । देवकोटाले बालसाहित्यको क्षेत्रमा प्रथम प्रकाशित खण्डकाव्य **राजकुमार प्रभाकर** (१९९७) बाट आङ्गनो बालकाव्य यात्रालाई अगाडि बढाएका हुन् । उनका बाल कविता सङ्ग्रहहरू **पुतली** (२०१०), **सुनको बिहान** (२०१०), **चिल्ला पातहरू** (२०२१), **छाँगासँग कुरा** (२०२६) देखिएका छन् भने बालखण्डकाव्यकै रूपमा **कटक** (२०२६) खण्डकाव्य पनि देखिन्छ । यिनै कृतिहरूको आधारमा देवकोटालाई बालखण्डकाव्यकार र कविका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रस्तुत शोधमा बालसाहित्यकार देवकोटाका यिनै बालकृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली साहित्यमा सुपरिचित नाम हो । उनले आधुनिक नेपाली साहित्यको फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, निबन्धका क्षेत्रमा उत्कृष्ट एवम् उपलब्धिपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । उनी कथा उपन्यास, नाटक जस्ता विधामा पनि उत्तिकै सफल छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा कस्ता खालका बालकाव्यकार हुन् भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्या नै प्रस्तुत शोधको समस्या हो । यससँग सम्बन्धित अन्य विशिष्ट समस्या यस अन्तर्गत सम्बन्धित भएर आएका छन् । ती विशिष्ट समस्याहरू यस प्रकार छन् :

- क) देवकोटाका बालकाव्य कृतिहरू के-कस्ता छन् ?
- ख) देवकोटाका कविताहरू के-कस्ता रहेका छन् ?
- ग) देवकोटाका आख्यानमात्मक बालकाव्य के-कस्ता रहेका छन् ?

१.३ शोधको उद्देश्य

देवकोटाका बालकाव्यकारितालाई अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधको मूल प्राज्ञिक उद्देश्य हो । यससँग सम्बन्धित भइ आउने अन्य विशिष्ट प्राज्ञिक उद्देश्यहरूलाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

- क) देवकोटाका बालकाव्यकृतिको सर्वेक्षण गर्नु,
- ख) देवकोटाका कविताहरूको अध्ययन गर्नु,
- ग) देवकोटाका आख्यानान्तरक बालकाव्यको अध्ययन गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा महामुखी व्यक्तित्व लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका विभिन्न कृतिहरूको बारेमा प्रशस्त अध्ययन, अनुसन्धान भएको पाइए तापनि बाल साहित्यिक क्षेत्रमा विशेष अनुसन्धान भएको पाइँदैन । तर केही प्राज्ञिक वर्गबाट बालगीतको सङ्कलन गर्ने काम भएको भेटिन्छ । त्यसै गरी शोध, सङ्ग्रह, पुस्तक, समालोचना कृतिहरूमा कविताहरूको अध्ययन भएको पाइन्छ । केही पत्र-पत्रिकाहरूमा देवकोटाको बालसाहित्यको सर्वेक्षण सम्बन्धमा चर्चा गरिएको भेटिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा देवकोटाका कविताको सन्दर्भमा गरिएको पूर्व-अध्ययनहरू यसप्रकार छन्:

महादेव अवस्थीले “राजकुमार प्रभाकर” गरिमा (२०४२), वर्ष-३ अङ्क ११, पूर्णाङ्क-३५, कार्तिक अन्तर्गत राजकुमार प्रभाकर शीर्षक लेखमा खण्डकाव्यलाई देवकोटाको लोकगाथास्रोत र दन्त्यकथास्रोतका आख्यानान्तरक विषयवस्तुको प्रयोग गरी आङ्गनो मौलिक काल्पनिक आख्यानान्तरक विषयवस्तुको समेत मिश्रण रहेको छ भनेका छन् ।

अवस्थीको यस अध्ययनले खण्डकाव्यमा चयन गरिएको कथा वस्तु र त्यसको स्रोतको विषयमा सूचना प्रदान गरिएको छ ।

अम्बिकादेवी रिमालले खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिताको वर्णनान्तरक अध्ययन (२०४३) अन्तर्गत खण्डकाव्यहरू मध्ये राजकुमार प्रभाकर र कटक बालखण्डकाव्यको प्रवृत्तिलाई विधातात्विक दृष्टिले विश्लेषण गरेका छन् ।

रिमालले उक्त अध्ययनमा राजकुमार प्रभाकरलाई प्रथम चरण (१९९२-२००३) को मध्यम कोटिको खण्डकाव्य हो । यसमा कविले दरबारिया भावना, आचरण र उकुसमुकुको प्रयोग व्यञ्जनात्मक रूपमा गरेका छन् । त्यसैले यस खण्डकाव्यलाई सामान्य रूपमा हेर्दा दन्त्यकथा जस्तो लागे तापनि व्यञ्जनात्मक रूपमा यो सशक्त छ । तथापि यो खण्डकाव्य अविधामूलक अर्थ र आख्यानीकरणका दृष्टिले महत्वपूर्ण छैन । यो कथ्यको नविनता र विषयवस्तुको नवीकरण नभएको उपदेशात्मक काव्य मात्र हो । यो काव्य बालखण्डकाव्य भएकाले यसमा काव्यात्मक उत्कर्ष छैन भन्ने कुरालाई कवि स्वयम्ले स्पष्ट भनेका छन् ।

राजकुमार प्रभाकर दरबारिया आचरणप्रति व्यञ्जनात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको बालकाव्य हो । जसको अध्ययन गर्दा बालबालिकाहरूले दन्त्य कथाको माध्यमबाट दरबारिया चाल-चलनको बारेमा जानकारी पाउँछन् । अतः कवि देवकोटाले तत्कालीन सामाजिक अवस्थालाई आङ्गनो बाल खण्डकाव्य मार्फत व्यक्त गरेका छन् ।

कटक खण्डकाव्य द्वितीय चरण (२००४-२००६) को काव्य हो । वीरवृत्तात्मक लोक लयमा लेखिएको यस काव्यमा कविले नेपालको ऐतिहासिक घटनालाई आधार बनाएका छन् । १८७२/७३ सालको महान् ऐतिहासिक घटनालाई काव्यात्मक प्रस्तुति गर्दा यस काव्यमा नेपाली लय, ओजपूर्ण भाषा र स्पष्ट शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

कटक ऐतिहासिक भावभूमिलाई लिएर लेखिएको बालखण्डकाव्य हो यसमा नेपालको इतिहासको यथार्थ चित्रण गर्नुका साथै देशभक्ति, राष्ट्रिय वीरता साहस र स्वतन्त्रताको आवाज गुञ्जिएको छ ।

प्रस्तुत शोधभिन्न देवकोटाको बालखण्डकाव्य पनि मुख्य शोध विषय भएका कारण उनको खण्डकाव्यकारिता र त्यसको प्रवृत्ति निरूपण गर्न आवश्यक आधार प्राप्त भएको छ ।

प्रस्तुत पुस्तकमा कृष्णप्रसाद पराजुलीले भाषाको माया (रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४) मा बालसाहित्य लेखन र भाषा भन्ने लेखको (पृ. ६९-७३) मा नेपाली बालसाहित्यको शुरुवात बालपाठ्य सामग्रीको परम्पराबाट भएको र बालसाहित्यका प्रथम स्रष्टाहरूमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा पनि हुन् भनेका छन् । २००७ सालको परिवर्तन पछि बहुप्रचलित बालपुस्तकमा देवकोटाको पुतली र सुनको बिहान छन् भन्ने चर्चा पाइन्छ ।

नेपाली कविताको लेखन परम्परादेखि २०४५ सालसम्म कविताका प्रतिभाहरूमा प्रमुख स्रष्टाका रूपमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् भन्ने उल्लेख छ । यसमा देवकोटाका राजकुमार प्रभाकर, पुतली, सुनको बिहान, कटक, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरूको (पृ. ९१-१२६ सम्म) चर्चा गरेका छन् ।

यसबाट देवकोटाको बाल साहित्यको लेखन र त्यसका आयामबारे थप सूचना प्राप्त भएको छ ।

ताराकान्त पाण्डेले महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा हास्यव्यङ्ग्य (२०४५) कृतिमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा हास्यव्यङ्ग्यको खोज गर्ने क्रममा चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रह भित्रका पाँच कविताहरूमा मीनपचास, सडेको सुकुल, कुखुरोप्रति, ठूला र सानासँग, चिल्ला पातहरू हास्यव्यङ्ग्यको सामान्य स्पर्श मात्र पाइन्छ भनेका छन् । अरू दुई कविता भोटेले साइकल देख्छ र हाम्रो दोषको भने विवेचना समेत गरेका छन् ।

भोटेले साइकल देख्छ हास्य कविता हो । प्रस्तुत कवितामा एक जना भोटेलाई हाँसोको आलम्बन बनाइएको छ । काठमाडौंको भिलिमिली हेर्न एक जना भोटे लेकबाट काठमाडौं भरेको र जुद्ध सडकमा आङ्गनी कान्छीसँग हिंडिरहेको बेला साइकल गुडेको देख्छ । उसले कहिल्यै नदेखेको दुई पाङ्ग्रे वस्तु र त्यो पनि गुडेको देख्दा ऊ दङ्ग पर्छ । अनि उसमा आश्चर्यजनक अनुभूतिहरू जन्मिन्छन् । तिनै अनुभूतिलाई कविले यस कविताको मूल विषय बनाएका छन् । भोटेले उच्चारण अनुसार नै नेपाली शब्दहरू प्रयोग गरेर उसका विस्मयपूर्ण अनुभूतिलाई यथावत् अभिव्यक्ति दिने प्रयास गरिएको छ र नेपाली शब्दहरूको यही विचित्र प्रयोगले भाषिक विद्रुपताको सिर्जना हुन पुगेको छ । विषयको गाम्भीर्य छैन तर हाँसोको दृष्टिले निकै सफल देखिन्छ ।

उक्त अध्ययनबाट देवकोटाले विकटमा बस्ने भोटे जाति र राजधानीको जुद्ध सडक बीचको अन्तरसम्बन्धबाट बालबालिकामा हाँसो उत्पन्न गराएका छन् । यस प्रस्तुतिले कविताको भावभूमिको गहिराईलाई अझ स्पष्ट पार्न सहयोग गरेको छ ।

हाम्रो दोष कवितामा मान्छेप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । हाम्रो दोष मूलतः मान्छेको दोष हो । हामीले चेतनाका नयाँ-नयाँ पाटाहरू खोस्छौं । समाजमा पुराना मान्यताहरू स्थापित भए । हिजो जुन कुरालाई पाप भनिन्थ्यो त्यो आज धर्म भयो । देवकोटाका विचारमा

चेतनारूपी 'सोडियम' ले समाजमा सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूमा ठूलो आगो बाल्यो । नवीन विचार र परम्पराको यस आगोले यति उग्र रूप लियो कि मान्छे स्वयम् त्यसमा भस्म हुन थल्यो । उनका विचारमा हाम्रो मूल्य र मान्यतामा सल्केको यस आगोले मान्छे र समाजलाई भस्म पारेर छोड्छ । यसरी प्रस्तुत कवितामा नयाँ मूल्य र मान्यताले उग्र रूप लिएको र त्यसले मान्छे तथा समाजलाई भन् भण्डेको कुरा व्यक्त गरेर जागनु, विउँभनु वा नवीन चेतनाको लहर सिर्जिनु नै हाम्रो दोष हो भन्ने मूल कथ्यको प्रतिपादन गर्दै मान्छेप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

मान्छेको चेतनाले समाजका सारा मूल्य-मान्यता, रीतिस्थितिमा ल्याएको उथलपुथलका लागि मान्छे आफैँ दोषी हौं भन्दै देवकोटाले मान्छेलाई नै यस कवितामा व्यङ्ग्यको आलम्बन बनाएका छन् । त्यसैले यस कवितालाई सामाजिक व्यङ्ग्यको कोटिमा राख्न सकिन्छ ।

अतः यस अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएको हाम्रो दोष कवितामा हामी मान्छेले प्राप्त ज्ञान, चेतनालाई सही प्रयोग गर्न नसक्दा घुमाउरो ढङ्गबाट आफैँ भष्म हुन थालेको छ । उक्त अध्ययनबाट यस कविताको भावभूमिलाई अभि मार्मिक बनाउन सहयोग पुग्दछ । देवकोटाको बालकाव्यकारितामा हास्यव्यङ्ग्यको पनि खोजी गर्न सकिने नयाँ क्षेत्र प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन (२०४७) मा देवकोटाका कविताहरूको चर्चा गर्ने क्रममा कविता सङ्ग्रहहरू सुनको बिहान, पुतली, छाँगासँग कुरा तथा आकाश बोल्छ, राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्य, कटक खण्डकाव्यको चर्चा गरेका छन् ।

यस अध्ययनको पृ. ९६ मा राजकुमार प्रभाकर को चर्चा गरिएको छ । वि. सं. १९९६ सालमा देवकोटाले राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्य लेखेको पाइन्छ । यो खण्डकाव्य देवकोटाको मुना-मदन पछिको दोस्रो तर वर्णमात्रिक छन्दका दृष्टिले चाहिँ पहिलो खण्डकाव्य हो । यो मध्यम स्तरको खण्डकाव्य हो । सिकार खेलन गएका राजकुमार प्रभाकरले मायाविनी सुन्दरीको माया-संसारमा भुलेर आङ्गना मातापितालाई विर्सेको तर उनलाई ज्ञान प्राप्त भएपछि मायाको त्यो संसार सपनासरि हराएर गएको र उनी आङ्गना पिता-माताकहाँ फर्केको स्वरैकल्पनामूलक रूपकात्मक प्रतीकात्मक कथामा आधारित प्रस्तुत खण्डकाव्यमा

राणाकालीन नेपालको दरवारिया विलासी जीवन समेत प्रतिबिम्बित हुनका साथै मुख्यतया अविद्या वा अज्ञानतका वशमा परी सांसारिक प्राणी वा जीवात्माले संसारको माया-मोहमा भुलेर बस्नु हुँदैन, ज्ञान प्राप्त गरेर आङ्गना परमपिता परमेश्वरकहाँ पुनः फर्कनुपर्छ भन्ने कविको वेदान्त दर्शन प्रभावित स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी जीवनदृष्टि प्रकटिएको पाइन्छ ।

यसबाट राजकुमार प्रभाकर का सम्बन्धमा यसको रचनाकाल, स्तरका बारेमा स्पष्ट हुन्छ । सकारात्मक सन्देश प्रदान गर्न सफल यस खण्डकाव्यमा शिक्षालाई मानवीय चेतनासुधारको तत्वको रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी नै पृ. १०० मा पुतली र सुनको बिहान को चर्चा गरिएको छ । २००० सालमा देवकोटाका दुई भाग कविता संग्रह पुतली र सुनको बिहान भेटिएका छन् । जुन कविता सङ्ग्रह उल्लेखनीय छन् ।

पुतली कविता सङ्ग्रहमा रहेका १५ वटा कवितामध्ये १२ वटा वर्णमात्रिक, २ वटा मात्रिक, एउटा वार्णिक वा लोक-छन्दमा रचित छन् । यी मध्ये तीन वटा उच्चमध्यम, सात वटा मध्यम र पाँच वटा निम्नमध्यम स्तरमा रहेको देखिन्छ ।

सुनको बिहान कविता सङ्ग्रहमा रहेका १९ वटा कविता मध्ये १५ वटा वर्णमात्रिक, २ वटा मात्रिक, एक वटा लोकलयमा र एक वटा मात्रा छन्द र गद्यकविताको दोसाँधमा रहेका छन् । यी मध्ये दुई वटा उच्चमध्यम पाँच वटा मध्यम, एघार वटा निम्नमध्यम र एक वटा सामान्य स्तरमा रहेका देखिन्छन् ।

प्रवृत्तिगत दृष्टिले चाहिँ यी दुई भाग कविता सङ्ग्रहमा प्रकृतिको मानवीकरण, प्राकृतिक र मानवीय तथा दिव्य सौन्दर्यको समीकरण अनि आदर्शीकरण जस्ता अभिव्यक्तिगत स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिका साथै प्राकृतिक परिवेशगत सौन्दर्य र सङ्गीततर्फको एवम् सहज-प्राकृत जीवन तर्फको, ऋषि सभ्यता वा लोककथा, दन्त्यकथा एवम् लोकगीत र लोकजीवन तर्फको अनि बाह्यजगत्बाट मनोजगत् तथा अन्धकारबाट ज्योतितर्फको अत्यधिक आकर्षण नीतिचेत तथा आदर्शचेत जस्ता विषयवस्तुगत स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति प्रकटित छन् । एकाध ठाउँमा हास्यरसको पुटका साथै सामाजिक कुरीतिप्रतीको असन्तोष तथा दीन-दुःखीप्रतीको सहानुभूति जस्ता कविका प्रगतिवादी प्रवृत्ति पनि प्रकटिएको पाइन्छ तर यी अत्यन्त गौण रूपमा छन् ।

कुमार बहादुर जोशीको यस अध्ययनबाट के प्रष्ट हुन्छ भने **पुतली र सुनको बिहान** यी दुई बालकविता सङ्ग्रह एउटै समय वि. सं. २००० मा रचिएका हुन् । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा दुवै कविता सङ्ग्रहका कवितामा देवकोटाले वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग नै बढी गरेको पाइन्छ । कवितामा लोकलयको प्रयोगले देवकोटाको यसप्रतीको मोहलाई अझ प्रष्ट पारेको छ । यसरी उक्त अध्ययनबाट ती दुई कविता सङ्ग्रहका कविताहरूको स्तरबारे पनि जानकारी प्राप्त हुन्छ । स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाको विभिन्न विषयगत प्रवृत्ति व्यक्त भएको छ भने कुनै कवितामा भिनो रूपमा भए पनि दीन दुःखी प्रतीको सहानुभूतिले कवितामा प्रगतिवादी प्रवृत्ति पनि व्यक्त भएको पाइन्छ ।

यसरी नै पृ. १२१ मा बताइए अनुसार वि. सं. २००४/५ सालका देवकोटाका कविता कृतिका रूपमा उनका बनारस प्रवासकालीन रचना तीन कविता सङ्ग्रह मध्ये **छाँगासँग कुरा** पनि भेटिएका छन् । चार वटा खण्डकाव्य मध्ये **कटक** (लोक लयमा) भेटिएका छन् । स्तरका दृष्टिले **कटक**लाई मध्यम स्तरको बताइएको छ ।

छाँगासँग कुरा चाहिँ मात्रिक तीन वटा कविता र वर्णमात्रिक दश वटा कविता रहेका छन् । स्तरका दृष्टिले मध्यम एक, निम्नमध्यम आठ र सामान्य स्तरका चार वटा कविता रहेका देखिन्छन् ।

यस अध्ययनबाट देवकोटाका दुई बालकृति **कटक** (खण्डकाव्य) र **छाँगासँग कुरा** एकै समयमा भेटिएको रहेछ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । कविता र खण्डकाव्यको स्तरका बारेमा थप जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

त्यसै गरी पृ. १४१ मा व्यक्त भए अनुसार वि. सं. २०१२/१३ का कविताकृतिका रूपमा देवकोटाका जम्मा १६ वटा फुटकर रचनामध्ये **चिल्ला पातहरू**का तेह्र वटा भेटिएका छन् । स्तरका दृष्टिले मध्यम **तारा** कविता नै हो भनेएको छ । मात्राछन्दमा रचित आठ श्लोके मध्यमस्तरीय कविता **तारा** मा राती तारा पृथ्वीमा भरेको दृश्यलाई जनकसुताले रामलाई सम्भरेर आँसुदाना भारेको हो अथवा सुन्दरताकी रानीले यो हिमानी-देश (नेपाल) लाई ढल्की-ढल्की हेर्दा तिनको मुक्ताहार चुँडिन गएको हो भन्ने कविको प्रकृतिपरक स्वच्छन्दतावादी सौन्दर्यचेत छर्लङ्गिएको छ ।

यसरी नै पृ. १४२ मा २०१३ सालका कविताकृतिका रूपमा देवकोटाका प्रकाशित-अप्रकाशित गरी जम्मा एकसय सच्चालिस वटा फुटकर रचना मध्ये चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रहका तीन वटा कविता रहेका छन् ।

यस अध्ययनबाट चिल्लापातहरू कविता सङ्ग्रह भित्रका सबै कविताहरू एकै साथ भेटिएका रहेनछन् भन्ने जानकारी हुन्छ । त्यस्तै उक्त संग्रहभित्रका कविताहरू मध्ये तारालाई मध्यम स्तर भनी यसको छोटो भाव पनि व्यक्त भएको छ । जसले गर्दा देवकोटाको प्रकृतिपरक स्वच्छन्दतावादी सौन्दर्यचेतलाई प्रष्ट रूपमा पाउन सकिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सीता कटवालले नेपाली कविताको अध्ययन (२०५०) अन्तर्गत फुटकर कविताहरू, पुतली (२००९), सुनको बिहान (२०१०), चिल्ला पातहरू (२०२१), छाँगासँग कुरा (२०२६) मा सङ्कलित छन् तथा कतिपय कविताहरू पत्रपत्रिकामा छरिएका छन् भनी चर्चा गरेको पाइन्छ ।

उक्त अध्ययनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कविताका माध्यमबाट बालबालिकालाई प्रकृति, नैतिक चेतना, घरव्यवहार जस्ता कुराहरूको ज्ञान दिलाउन खोजेका छन् । उनका ती चार वटा कविता सङ्ग्रहमा रहेका कविताहरू बाहेक अझ केही कविताहरू अन्य पत्र-पत्रिकामा पनि छरिएका छन् । यस कारण देवकोटाले कविताहरू प्रशस्त लेखेका छन् ।

यस पुस्तकमा चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०५८) मा राजकुमार प्रभाकर को चर्चा गरेको पाइन्छ । यस ग्रन्थमा छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रहको विवरण सहित छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

त्यसै गरी देवकोटाका र बालसाहित्य शीर्षक दिएर कविताको क्षेत्रमा देवकोटाको विशिष्ट देन रहेको बताउँदै यिनै राजकुमार प्रभाकर, पुतली, सुनको बिहान, कटक, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू कृति बालबालिकाको निमित्त लेखे भनी उल्लेख गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले राजकुमार प्रभाकर को चर्चा गर्ने क्रममा यसको कथा वस्तु दिएका छन् (पृ. ६४) । वि. सं. १९९७ मा प्रकाशित यो खण्डकाव्य प्रकाशनमा ब्रह्मशमशेरले सहयोग गरेका थिए । यो खण्डकाव्यमा काल्पनिक कथाको वर्णन र मायावी देशको चित्रण छ । देवकोटाले यसमा मोजमज्जा अनि खेलबहाडमा नभुली ज्ञान प्राप्त गर्नतिर लाग्नु नै मानिसको सच्चा कर्तव्य हो भन्ने कुरा देखाएका छन् । त्यस बेलाका ठूला-ठूला पर्खालले

घेरेका राणा दरबारहरू साँच्चि नै रहस्यमय मायाविनीको दरबारजस्तै थिए र त्यहाँ सुन्दरीले राजकुमारलाई भुलाएको देखाएर देवकोटाले राणाशासकहरूको विलासी प्रवृत्तिको वर्णन गरेका छन् । यस काव्यको सार के हो भने हामीलाई मोहमायाले छकाउँछन् । हामी संसारी सुखसुविधामा भुल्छौं र इन्द्रियका दास हुन्छौं तर सुख र शान्ति भोगमा होइन ज्ञानमा नै छ । बालबालिकाहरूका निम्ति लेखिएको यो कृति बालसाहित्यको फराकिलो फाँटभित्रको बालकाव्य अन्तर्गत पर्न आउँछ र यही यसको महत्व पनि स्पष्ट हुन्छ ।

यस अध्ययनबाट राजकुमार प्रभाकरका बारेमा त्यसको कथावस्तु, महत्वको अझ जानकारी हुन्छ । यसले बालसाहित्यको फाँटलाई अझ फराकिलो बनाउन मद्दत गरेको छ ।

देवकोटाकै पृ. १९४ मा चूडामणि बन्धुले कटक खण्डकाव्यको केही गानको अंश पनि प्रस्तुत भएको छ । जुन गोर्खाली पाराको गान जति गायो उति जोस बढ्छ । नेपालको इतिहासमा वि. सं. १८७१ मा भएको नेपाल-अङ्ग्रेज लडाइ ठूलो थियो । त्यसबेला नेपालीहरूले देखाएको वीरताबाट बैरीका रूपमा लड्ने अङ्ग्रेजहरू त छक्क परेकै थिए, त्यो सुनेर आज पनि संसारका मानिसहरू छक्क पर्दछन् । विश्वका बितेका दुई महासङ्ग्रामहरूमा उनीहरूले देखाएको वीरता अवर्णनीय छ । यसैले गोर्खालीपन भन्नु नै वीरको पन हो । अङ्ग्रेजहरूले नेपाली वीरतासँग यस लडाइमा विशेष परिचय पाए । यस महान् घटनालाई देवकोटाले नेपाली लय, ओजपूर्ण भाषा र स्पष्ट शैलीमा कटक मा प्रस्तुत गरेका छन् ।

श्री ५ राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहका समयमा नेपालको सीमापूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा काँगडासम्म पुगेको थियो । नेपालको यो बड्ती देखेर साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजहरूले एकै पटक पाँच ठाउँबाट आक्रमण गरे । श्री ५ गीर्वाण युद्धविक्रम शाहदेवमा सलामी टक्रयाएर नेपालीहरू निडर भई सिमानामा लडाइ गर्न हिँड्छन् । लडाइमा अङ्ग्रेज तर्फबाट लुधियानामा अक्टरलोनी, देहरादुनमा जिलेस्पी, गोरखपुरमा जर्नेल वुड, सुगौलीमा मेजर मार्लो अनि पुनियामा मेजर लेटर थिए । नेपाली तर्फबाट वीर बलभद्र, अमरसिंह र उनका फौज थिए अङ्ग्रेजी फौजको तुलनामा नेपाली फौजका सिपाहीहरू नगन्य थिए । तर नेपालीमा अदम्य उत्साह र देशभक्तिको अमिट भावना थियो । त्यसैले लडाइमा नेपाली पक्षको जित भयो ।

भट्ट हेर्दा छुट्टाछुट्टै शीर्षक देखेर यसलाई कविताहरूको र गीतहरूको सङ्ग्रह पनि ठान्छन् । यसको आदि र अन्त अरू व्यवस्थित किसिमले लेखिने काव्यमा भन्दा बेग्लै खालको भएकाले पनि यसलाई खण्काव्यमा राख्न धेरैलाई अप्ठ्यारो पर्न सक्छ । तर मोनहराज शर्माले भनेभैं यो केवल सामान्य काव्य मात्र होइन, यो महान गरिमायुक्त वीरगाथा पनि हो । गीतप्रधान भएकाले यसलाई गीतिकाव्यका रूपमा वा अभिनयका साथ प्रस्तुत गर्दा नै यसको विशेषता स्पष्ट हुन्छ र यसरी हेर्दा यसलाई गीतिनाट्य पनि भन्न सकिन्छ ।

यस अध्ययनबाट **कटक** महत्वपूर्ण ऐतिहासिक खण्डकाव्य हो । पात्रहरू (नेपाली, अङ्ग्रेजी दुवै तर्फका) को अवस्था बारे जानकारी हुन्छ । नेपालको तत्कालीन अवस्था बारे ज्ञान हुन्छ । **कटक** गीतप्रधान ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो भन्ने थप जानकारी पनि पाउन सकिन्छ ।

देवकोटा कै पृ. १९७ को **यौटा मीठो जङ्गको गान गाई** शीर्षकमा चूडामणि बन्धुले **छाँगासँग कुरा** मा तेह्र वटा कविता रहेका उल्लेख गरेका छन् । यो सङ्कलन नेपाली साहित्यको बगैँचालाई समर्पण गरिएको छ र यस कारण यो कृति टीकादत्त धितालले विज्ञापन गरेको **कुनै नेपाली साहित्यको बगैँचामा** शीर्षकभित्रको सङ्कलन हुँदो हो भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । यहाँ तेह्रवटै कविताको छोटो भाव र कुनै-कुनै कविताका केही अंश पनि प्रस्तुत गरिएको छ । **रूखको आङ्गुली** कथाले लेखनथानलाई सम्झाउँछ । अन्तमा **छाँगासँग कुरा** मा सङ्कलित रचनाहरू सरल छन् र प्रबोधगान पछिका सबै कविता फूल, पहाड, भर्ना, रूख, चरा आदि प्रकृतिका ठोस वस्तुको वर्णनमा लेखिएका छन् । धेरैजसो कविता देवकोटाले बालकहरूको निमित्त लेखेका अरू कविताका ढङ्गका पनि छन् ।

यस अध्ययनबाट **छाँगासँग कुरा**मा रहेका कविताहरूको भावार्थ प्रष्ट पार्न थप जानकारी हुन्छ । कविताहरू धेरै जसो प्राकृतिक विषयवस्तुको वर्णन गरिएको हुँदा देवकोटा प्रकृतिप्रेमी कवि हुन् भन्ने थप जानकारी पनि प्राप्त हुन्छ । **छाँगासँग कुरा** कविता विशेष महत्वपूर्ण रहेको छ ।

चूडामणि बन्धुकै देवकोटाको पृ. २५० मा **सुनको दिन एक उदाउँछ रे !** शीर्षक दिएर **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहमा जम्मा उन्नाइस वटा कविता छन् । कुनै-कुनै

कविताको केही अंश पनि प्रस्तुत गरिएको छ । सबै कविताको शीर्षक सहित छोटो चिनारी गरिएको छ । यसमा पनि **पृथ्वी भकुण्डो** शीर्षक कविताले लेखनाथलाई सम्झाउँछ ।

यस अध्ययनबाट **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको शीर्षक र संख्याबारे स्पष्ट हुन्छ । धेरै जसो कविताहरू प्राकृतिक विषयवस्तुका छन् भने **पाप लाग्छ** जस्ता कविताबाट बालबालिकालाई नैतिक शिक्षा दिन पुग्छन् । **गाउँखाने कथाहरू** कविताबाट बालबालिकालाई थप मनोरञ्जन दिन्छन् ।

देवकोटाको **म जन्मिएँ कोकिलले कराई** (पृ. २५२) मा शीर्षक दिएर **पुतली** मा वार्णिक, मात्रिक तथा लोकछन्दका प्रकृतिवादी औपदेशिक भावनात्मक तथा सामाजिक विषयका पन्ध्र वटा कविताहरू छन् । यस सङ्ग्रहका **इन्द्रधनु, छ बहिनी, पानी, आमा, सपनाहरू, वसन्त बेला** जस्ता कविताहरू प्रकृतिमाथि लेखिएका हुन् । **साँचो** मा केटाकेटीहरूलाई सत्यताको पाठ पढाउँछन् । उनका धेरै कविताहरूमा हामी बालकहरूका लागि मातासम्मि उपदेश पाउँछौं, **भँगेरी** मा त्यो अंश बढी छ । **आमामा** मातृभूमिप्रति प्रेम देखाइएको छ र **सम्भना** र **सुनको कथामा** देशविकासको निम्ति इच्छा प्रकट गरिएको छ । **जुहारी** लोकलयमा लेखिएको कविता हो र **भित्ताको मुख** चाहिँ अलि रहस्यवादी । यी सबै कविता सरल र सरस मात्र छैनन्, गम्भीर पनि छन् । **ढुङ्गा बुहारी** सामाजिक विषयमा लेखिएको छ भने **वसन्त-बेला** मा कवि प्रकृतिप्रेम र शिक्षाका लागि प्रकृतितिर फर्कने प्रेरणा दिन्छन् । **पुतली, साँचो, के हो नेपाल भन्ने** र **वसन्त-बेला** कविताका केही अंश पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्ययनबाट **पुतली** कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको संख्या र शीर्षकको जानकारी प्राप्त हुन्छ । वार्णिक, मात्रिक तथा लोकछन्दका कविताहरू छन् । कविताको शीर्षकको छोटो चिनारीले भावार्थ स्पष्ट पार्न थप जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

चूडामणि बन्धुले देवकोटा (पृ. ३०५) मा **चिल्ला पातहरू** शीर्षक दिएर यस चिल्ला पातहरू सम्पादक शिवगोपाल रिसालले छानेर यस सङ्कलनमा राखेका हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् । यस सङ्कलनमा एकथरी १,२,३ अङ्कद्वारा छुट्याइएका कविता छन् भने अर्काथरी चाहिँ क, ख द्वारा छुट्याइएका कविताहरू छन् । सम्भवतः पहिलो किसिमका कविता अधिका र दोस्रो किसिमका कविता पछिका हुन् । **मातृभूमिप्रति, चिडियाहरू, माघको खुलेको बिहान, ठूला र सानासाँग, तीन स्वर्गवासी वच्चाहरूको सम्भना, चिल्ला पातहरू,**

नेपाली राष्ट्रिय गान, राष्ट्रभाषा नेपाली, मीन पचास, भोटेले साइकल देख्छ, वसन्तपरी, सडेको सुकुल, तारा, कुखुरोप्रति, हाम्रो दोष, एक असारे साँझ यी सोह्र वटा कविताहरूको मात्र सामान्य चिनारी गरिएको पाइन्छ ।

यस अध्ययनबाट चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहका कविताहरू को रचनाकाल फरक-फरक रहेको जानकारी हुन्छ । यसका सङ्कलक शिवगोपाल रिसालले आफूसँग रहेका कविताहरू मध्येबाट छानेर यसमा राखिदिएको भन्न सकिन्छ । कविताहरूको सामान्य चिनारीले यसको भावार्थ स्पष्ट पार्न थप सहयोग हुन्छ ।

देवकोटा (पृ. ३२२) मा चूडामणि बन्धुले तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झनामा शीर्षक दिएर लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका तीन दिवङ्गत सन्तानका सम्झनामा लेखेको यो गीत हो भनेका छन् । कविताका तीन सन्तान क्रमशः दुई महिना, ११ वर्ष र २१ वर्षको उमेरमा असामयिक मृत्यु भएको थियो । तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झनामा अत्यन्त मार्मिक गीतका रूपमा प्रकट हुन्छ । यो चिल्ला पातहरू मा पनि प्रकाशित छ ।

यस अध्ययनबाट तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झनामा शीर्षक कविता गीति कविताको रूपमा छ । कवि देवकोटाले आङ्गनो यथार्थ घटनालाई कविताको रूपमा पोखेका छन् । यसले कविताको भावार्थलाई स्पष्ट पार्न थप सहयोग पुग्छ ।

देवकोटाको पृ. ३९६ मा चूडामणि बन्धुले देवकोटा र बालसाहित्य शीर्षक दिएर उनको बालकाव्यप्रतीको योगदान सम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । रुमानी कविका रूपमा देवकोटा बाल्यकालको आदर्शीकरण गर्दै नेपाली कवितामा आउँदा बाल्यकालको वर्णन मात्र गर्दै न उनीहरूका लागि राम्रा-राम्रा कृति पनि लेखिदिन्छन् । त्यस बेलाका पत्रपत्रिकाहरूका निमित्त लेखेका कवितालाई नलिए पनि पुतली, सुनको बिहान, राजकुमार प्रभाकर, छाँगासँग कुरा, कटक, चिल्ला पातहरू जस्ता कृतिहरू उनले नेपाली बालबालिकाहरूका निमित्त लेखे । देवकोटाले आङ्गना सरल, सुन्दर, भावपूर्ण तथा विचारोत्तेजक कविताहरूद्वारा नेपाली बालसमाजमा महान् व्यक्तिका रूपमा ठाउँ पाएका छन् । देवकोटाभन्दा अघि लेखनाथका कविताले जे-जस्तो प्रभाव जमाएका थिए त्यो भन्दा व्यापक र बलियो प्रभाव पार्ने कविता देवकोटाले दिए । यसरी कविताका क्षेत्रमा पनि देवकोटाको विशिष्ट देन छ । उनी पछि माधव घिमिरेले र अरू केही कवि लेखकहरूले बासाहित्यको सृष्टि गरेर यसका विविध

विधालाई समृद्ध पारेको कामलाई पनि प्रशंसा गर्ने पछि तापनि त्यस अभावका बेलामा नेपाली बालबालिकाहरूका निम्ति सुन्दर व्यञ्जन बनाउने हरूमा देवकोटा नै प्रमुख थिए ।

यस अध्ययनबाट देवकोटाले आङ्गनो बाल्यकालको वर्णन निकै आदर्शपूर्ण ढङ्गबाट कवितामा व्यक्त गरेको जानकारी हुन्छ । **पुतली, सुनको बिहान, राजकुमार प्रभाकर, छाँगासँग कुरा, कटक, चिल्ला पातहरू**, यी कृति उनले बालबालिकाका लागि सुहाउँदा र उपयोगी छन् । लेखनाथले सामान्य प्रभाव पारेका बालसाहित्य क्षेत्रलाई देवकोटाले व्यापक बनाए । यसर्थ उनी यस क्षेत्रका बलिया खम्बा हुन् भन्नलाई थप पुष्टि हुन्छ ।

यस अध्ययनमा त्रिलोचन सापकोटा **गीतकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (२०५९)** ले नेपाली गीत परम्पराको विकासका सन्दर्भमा **पुतली (२०००)** र **सुनको बिहान (२०००)** जस्ता बाल कवितासङ्ग्रहमा रहेका कवितामा बाल गीतिचेत पाइन्छ । **कटक (२००४/५, २०२६)** लोकलयमा आधारित काव्य हो । मूलरूपमा यो लोकगीत र लोकगाथाबाट निकै उत्प्रेरित रोमान्टिक कवि देवकोटाको शिष्ट गाथाकाव्यका रूपमा रहेको उल्लेख गरिएको छ । यसले प्रस्तुत शोधका निम्ति गीतिकविताको तथ्य योजनाको विषयमा प्रष्ट्याएको छ ।

महादेव अवस्थीले **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, .(२०६९)** मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताको विकासक्रमको सर्वेक्षण शीर्षकमा खण्डकाव्य **राजकुमार प्रभाकर र कटक** को विवेचना गरेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा महादेव अवस्थी (पृ. ४९) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आङ्गनो भारत प्रवास अन्तर्गत २००४ सालका उत्तरार्द्धतिर रचेका फुटकर कविताहरूका तीन सङ्ग्रह मध्ये **छाँगासँग कुरा** (प्रका. २०२६) यसमा तेह्र वटा कविता सङ्कलित छन् । वर्णमात्रिक र मात्रिक छन्दमा रचिएका ती कविताहरूमा केही मात्रामा जागरण, क्रान्ति र देशप्रेमका भावना व्यक्त भएको देखिए पनि मुख्यतः प्रकृतिकेन्द्री स्वच्छन्दतावादी भावधारा नै प्रवाहित भएको देखिन्छ भन्ने कुरा बताएका छन् ।

यसबाट **छाँगासँग कुरा** कवितासङ्ग्रह देवकोटाको वनारस प्रवास कालीन समयको रचना रहेछ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । वर्णमात्रिक र मात्रिक छन्द प्रयोग गरी रचिएका कवितामा पनि जागरण र क्रान्तिको भावना समेत भेटिएको प्रष्ट हुन्छ । यसबाट कविताहरूको भावार्थ प्रष्ट पार्न थप सहयोग पुग्दछ ।

अवस्थी कै अध्ययन (पृ. ७४) मा वि. सं. २००० मा पुतली र सुनको बिहान जस्ता कविता सङ्ग्रहको रचना गरी कविताका रचनाकारका रूपमा समेत देखिए भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यसबाट पुतली र सुनको बिहान कविता सङ्ग्रहको रचना वि. सं. २०० मा नै भएको रहेछ । देवकोटा कविताका रचनाकारका रूपमा क्रमशः चिनिदै गए भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

अवस्थीको सो अध्ययनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका पहिलो चरण (वि. सं. १९९२-१९९९) का खण्डकाव्यकृतिहरूको विवचेना अन्तर्गत राजकुमार प्रभाकरको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । जसमा वि. सं. १९९६ को भाद्रपूर्व रचिई वि. सं. १९९७ मा प्रथम पटक प्रकाशित भएको भनिएको छ । यसमा विभिन्न दश वटा वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरिएको उल्लेख छ । यस खण्डकाव्यमा मिश्रित (दन्त्यकथात्मक र कविकल्पनाप्रसूत) किसिमको कथावस्तु पाइन्छ । खण्डकाव्यका अपेक्षा अनुरूप स्वल्प संख्याको पात्रविधानद्वारा तद्युगीन राष्ट्रिय राजनैतिक-सामाजिक शैक्षिक वातावरणको व्यञ्जना गर्न समेत सक्षम रहेको छ । केटाकेटीलाई कथा सुनाउँदा सुनाउँदै रचिएकाले र कथावस्तु पनि बालोचित नै भएकाले यसमा बालकाव्योचित मनोरञ्जनात्मक तत्व भेटिन्छ तापनि यसका विचार, विम्बप्रतीकविधान, भाषाशैली आदिले यलाई बालसुबोधे खण्डकाव्यका रूपमा रहन नदिई प्रौढगम्य पारिदिएका छन् । राजकुमार प्रभाकरको विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रेरणा, प्रभाव र विषयवस्तुको स्रोत, शीर्षक-विधान, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवशेविधान, भावविधान, विचार र आयाम जस्ता तत्वहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

यसबाट राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यको रचना र प्रकाशनकालको बारेमा जानकारी हुन्छ । यो खण्डकाव्य बालकाव्य भए तापनि प्रौढहरूको निमित्त पनि पठनयोग्य भएको तथ्य पनि स्पष्ट हुन्छ । साथै राजकुमार प्रभाकरका सम्बन्धमा कथावस्तु, पात्र, परिवेश, भाव आयाम जस्ता तत्वहरूको बारेमा थप स्पष्ट हुन्छ ।

अवस्थीको सो अध्ययनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका तेस्रो चरण (वि. सं. २००३-२००९) का खण्डकाव्य कृतिहरूको विवेचना शीर्षक अन्तर्गत कटक खण्डकाव्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस क्रममा कटक लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आङ्गनो बनारस प्रवासकाल अन्तर्गत २००४ सालमा रचेको खण्डकाव्य हो भनिएको छ । प्रकाशन भने

मोहनराज शर्माको सम्पादकत्वमा २०२६ सालमा भापा प्रकाशन, भद्रपुर नेपालबाट प्रकाशित भएको हो । यसमा नेपाली गोर्खाली वीरहरूको ऐतिहासिक वीरताको बखान लोकलयमा गरिएको छ । अङ्ग्रेजी स्वच्छन्दतावादी लिरिकल ब्यालेड को ढाँचाबाट प्रेरित-प्रभावित भई उनले रचेको एक ऐतिहासिक वीरगाथाकाव्यको नमुना यो कटक खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा वि. सं. १८७१ तिर भएको नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धसँग सम्बन्धित सेना प्रमुख र सैनिकहरूलाई पात्र बनाइएको छ । यहाँ समूहपात्रका रूपमा अङ्ग्रेजी सेनाका साथै नेपाली सेना र नेपालका बहादुर आवालवृद्ध वनिता पनि आएका छन् । यस खण्डकाव्यका पात्रहरू कविकल्पित नभई ऐतिहासिक सत्यपात्र हुन् । त्यस ऐतिहासिक सत्यलाई खण्डकाव्यका विषयवस्तुका रूपमा पेस गर्दा कविले यहाँ अङ्ग्रेजी सेनालाई काँतर र नेपाली सेनालाई वीर देखाएका छन् । यसलाई विभिन्न सोह्र वटा उपशीर्षकमा प्रबन्धित गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा परिपाकपूर्ण आख्यानात्मक कविता संरचनाको प्रभावकारिता कमै रहेको, खण्डकाव्यात्मक लमाइको आयाम पुष्ट नै भए पनि गहिराइको आयाम उति उठ्न नसकी मध्यमस्तरको भएको भनिएको छ । कटकको कथावस्तु भाव, परिवेश, आयाम, लय, विम्बालङ्कार र भाषाशैली बारे पनि स्पष्ट पारिएको छ ।

यस अध्ययनबाट कटक खण्डकाव्यको रचना र प्रकाशन समयको बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । कटक खण्डकाव्यको विषयवस्तु ऐतिहासिक भएको हुँदा त्यसमा सम्बन्धित सत्पात्रहरू बलभद्र सिंह, अमरसिंह थापा, रणधीर, रणजोर सिंह, भक्तिथापा, उजीर सिंह नेपाली पक्षका सेनानायकहरू हुन् । त्यसै गरी अङ्ग्रेजी सेनाका प्रमुख हेस्टिड, विल्सन, वेडशा, अष्टरलोनी, जिलेस्पी, उड, मार्ले, लेटर, कार्पेन्टर, फरटरकेली, क्याम्बलमेली, लड्लो वेडलक आदि हुन् । यी पात्रहरू इतिहासमा पनि सुरक्षित छन् । त्यस्तै समूह पात्रहरूको प्रयोगको बारेमा पनि स्पष्ट हुन्छ ।

यस खण्डकाव्यका अन्य तत्वहरू आख्यानात्मक संरचना, शीर्षक, आयाम, लय, विम्बालङ्कार विधान तथा भाषाशैलीको सम्बन्धमा पनि थप जानकारी प्राप्त हुन्छ । ऐतिहासिक विषयवस्तु पनि बालकाव्यमा समावेश गर्न सकिन्छ, भन्ने सन्देश पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

रामकृष्ण भण्डारीले महाकवि देवकोटाका कविताको अध्ययन (२०६४) मा देवकोटाका बालकृतिहरू राजकुमार प्रभाकर, पुतली, सुनको बिहान, कटक को विधातात्विक

आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताहरू क्रमशः नौ वटा र आठ वटा चाहिँ बालोपयोगी नभएको उल्लेख गरेका छन् ।

यस अध्ययनबाट राजकुमार प्रभाकर, सुनको बिहान, पुतली र कटक बालकाव्यका सम्बन्धमा तिनीहरूका भाव, कथावस्तु, विषयवस्तु, उद्देश्य, जस्ता तत्वहरूको बारेमा थप जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

चिल्ला पातहरू र छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रहका कविताहरू क्रमशः नौ वटा र आठ वटा पनि कविताका रूपमा लिन सकिन्छ । ती कविताहरूको भाव, भाषाशैली, बालसुलभ नै छन् । एउटै सङ्ग्रहमा भएका कविताहरूलाई कुनै कविता हुन् कुनै होइनन् भन्न सान्दर्भिक नहुने हुँदा चिल्ला पातहरूमा भएका बाइसवटै कविता र छाँगासँग कुरामा भएका तेह्र वटा कविता बाल कविता हुन् । बाँकी परिच्छेद तीनमा चर्चा गरिनेछ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्व

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बालसाहित्य यात्राको आरम्भ वि. सं. १९९६/९७ को राजकुमार प्रभाकर बाल खण्डकाव्यबाट भएको हो । बालसाहित्य सिर्जनाको औपचारिक थालनी यसै खण्डकाव्य मार्फत भएको हुँदा देवकोटालाई आधुनिक बालसाहित्य क्षेत्रका प्रमुख व्यक्तित्वका रूपमा मानिन्छ । राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यबाट सुरु भएको उनका सिर्जनाले नेपाली बालसाहित्य फाँट अन्तर्गत कविता विधामा उल्लेख्य योगदान दिएको पाइन्छ । यसकारण देवकोटाका बालकाव्यहरूको अध्ययन विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्नु औचित्यपूर्ण ठहर्छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकाव्यको अध्ययनबाट पाठकहरूलाई बालकाव्यको बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउँछ भने कवि देवकोटाको बालसाहित्यिक पृष्ठभूमि, प्रेरणा र प्रभाव, बालसाहित्य यात्रा, बालकाव्य कृति (कविता र खण्डकाव्य) को खोज, अध्ययन, विश्लेषण, कविता-काव्यगत प्रवृत्ति बलकवि एवम् बालखण्डकाव्यकार व्यक्तित्व समेतको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी देवकोटालाई बालसाहित्य क्षेत्रका एक सफल व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराउन लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकाव्यको अध्ययन नामक शोधपत्रको औचित्य र महत्व रहेको छ ।

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधा मध्ये कविता विधा निकै महत्वपूर्ण र लोकप्रिय छ । देवकोटाले बालबालिकालाई मनोरञ्जनात्मक शैलीमा उनीहरूलाई बौद्धिक खुराक प्रदान

गर्न उनका बालकाव्य (कविता र खण्डकाव्य) लोकप्रिय ठानिएको छ । यसकारण देवकोटाका बालकाव्यको अध्ययनको औचित्य र महत्व रहेको छ । यसका साथै शोधकर्तालाई देवकोटाको बालसाहित्य अन्तर्गत बालकाव्य (कविता, खण्डकाव्य) विधाको अनुसन्धान गर्न, शोधकार्यसँग परिचित र उन्मुख गराउनमा पनि यस शोधको औचित्य रहेको छ । अतः बालसाहित्य सिर्जनाको विकासमा टेवा पुऱ्याउने तथा बालबालिकाका सिर्जनात्मक तथा बौद्धिक पक्षमा समेत महत्वपूर्ण सहयोग पुग्ने भएकाले उक्त शोधपत्रको औचित्य र महत्व छ ।

१.६ शोधको क्षेत्र र सीमा

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शोधपत्रको प्रमुख क्षेत्र कविता विधा एवम् बालसाहित्य फाँट हो । उनका बालकृतिहरू (कवितासङ्ग्रह/खण्डकाव्य) को मात्र अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ । अनुपलब्ध भएका कारण कटक खण्डकाव्यको विश्लेषण बालकाव्य भइकन पनि गरिएको छैन । बालकाव्यलाई पनि विधातात्विक कोणबाट मात्र हेरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधकार्यसँग सम्बन्धित सामग्री प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणका पक्षलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधका निम्ति सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा पुस्तकालय कार्यको प्रयोग गरिएको छ । विश्लेष्य बालकाव्य द्वितीयक सामग्री भएका कारण तिनलाई प्राप्त गर्ने आधार पुस्तकालय नै भएकाले पुस्तकालय कार्यलाई समेटिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

प्राप्त बालकाव्यलाई विवरणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरी तिनमा प्रयोग गरिएका काव्यलाई विश्लेषण समेत गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधमा विवरणात्मक, वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक किसिमको विधिहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.३ सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत शोधमा बालकाव्यकृतिका विभिन्न भेदलाई तिनका विधातत्वका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले खण्डकाव्य सिद्धान्त र कविता सिद्धान्तका आधारमा सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका सम्बद्ध पुस्तक पत्र-पत्रिका तथा सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित एवम् व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न निम्न लिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छः

पहिलो परिच्छेद - शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद - लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकाव्यको सर्वेक्षण

तेस्रो परिच्छेद - देवकोटाका बालकाव्यको अध्ययन

चौथो परिच्छेद - देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्यको अध्ययन

पाँचौं परिच्छेद - उपसंहार

सन्दर्भ सामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

देवकोटाको बालकाव्यको सर्वेक्षण

२.१ परिचय

‘बाल’ र ‘काव्य’ दुई भिन्न शब्दको समस्त रूप नै ‘बालकाव्य’ हो । बालकाव्य बालबालिकासँग सम्बद्ध काव्य हो । बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरूलाई अपेक्षित ज्ञान, सीप र अभिव्यक्ति दिने लयात्मक, कलात्मक, रागात्मक, श्रुतिमधुर, साङ्गीतिक, आलङ्कारिक तथा सौन्दर्यशील अभिव्यक्तिको प्रभावकारी माध्यम नै ‘बालकाव्य’ हो । जन्मेदेखि किशोरावस्थासम्मका केटाकेटीहरूलाई लक्षित गरी ‘बालकाव्य’ रचना गरिन्छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली बालसाहित्य क्षेत्रका प्रमुख व्यक्तित्व हुन् । उनले वि. सं. १९९६ मा राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यको रचना गरे र वि. सं. १९९७ मा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भयो । यसबाट उनको बालकाव्य यात्रा क्रमशः अगाडि बढेको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा नेपालको तत्कालीन दरबारिया भोगविलास युक्त वातावरण र नेपालको शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । राजकुमार प्रभाकर र राजकुमारी वा नृपकुमारी, यसका उपस्थित पात्रहरू हुन् । राजा सुदर्शन, उनका दुई रानीहरू सूचित पात्रहरू हुन् भने मायावी राज्यका सुन्दरी युवतीहरू चाहिँ सूचित समूह पात्र हुन् ।

देवकोटाको अर्को बालखण्डकाव्य कटक हो । यसको रचना वि. सं. २००४/५ तिर भए पनि प्रकाशन भने मोहनराज शर्माको सहयोगमा भापा प्रकाशन भद्रपुरबाट २०२६ सालमा मात्र भएको पाइन्छ । वि. सं. १८७१/७२ सालतिर भएको नेपाल-अङ्ग्रेजयुद्धको ऐतिहासिक विषयवस्तुमा यो खण्डकाव्य आधारित छ । यसका पात्रहरू कविकल्पित नभई यथार्थ हुन् । अङ्ग्रेजी सेनाका प्रमुखका रूपमा हेस्टिड, विल्सन, अक्टरलोनी, जिलेस्पी, उड, मार्ले, लेटर, कार्पेन्टर, लड्लो हादि छन् त्यसै गरी नेपाली सेनाका प्रमुखमा अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, बलभद्र, रणधीर, उजीरसिंह आदि हुन् । समूह पात्रका रूपमा अङ्ग्रेजी सेना र नेपाली सेना तथा महिला र बालबालिका छन् ।

कवि देवकोटाको पुतली कविता सङ्ग्रह वि. सं. २००० मा गरी २०१० सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको छ । यसभित्र पन्ध्र वटा कविताहरू रहेका छन् । सुनको बिहान कविता सङ्ग्रह पनि वि. सं. २००० मा रचना गरी २०१० सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको थियो । यसमा उन्नाइस वटा कविताहरू छन् ।

छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रह वि. २००४/५ सालमा रचना भएको थियो । वि. सं. २०२६ मा भापा प्रकाशन भद्रपुरबाट प्रकाशित भयो । यस सङ्ग्रहभित्र जम्मा तेह्र वटा कविताहरू छन् । अर्को कविता सङ्ग्रह चिल्ला पातहरूको रचना वि. सं. २०१२/१३ मा भयो भने प्रकाशन चाहिँ देवकोटाकी धर्मपत्नी श्रीमती मनदेवी देवकोटाको सहयोगमा २०२१ सालमा भयो । यस सङ्ग्रहमा जम्मा बाइस वटा कविताहरू छन् ।

देवकोटाका चार कविता सङ्ग्रहहरू पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पतालहरूमा उनको प्राकृतिक सौन्दर्य प्रतीको स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी काव्यचेत पाइन्छ । प्रकृतिमा नै भएका रूखविरुवा, पहाड, पर्वत, चराचुरुङ्गी निर्मल छाँगा-छहरा, नदीनाला, कीराफटयाङ्गा, सामाजिक चालचलन, घर व्यवहार, राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्ति र मनोजगत विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका छन् । यी कविता बालबालिकालाई सामाजिक मेलमिलाप तथा प्रेमभाव सिर्जना गर्न, प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गराउन तथा हास्यमनोरञ्जन प्रदान गर्नका लागि उपयुक्त छन् ।

२.२ बालकाव्यको परिभाषा

बालकाव्याई चिनाउने क्रममा लक्षणकारहरूले आ-आङ्गनै किसिमका विचारहरू व्यक्त गरेका छन् । जस मध्ये केही साहित्यकारहरूको परिभाषा बालकाव्यका सन्दर्भमा औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ, जुन यस प्रकार छ :

‘बालबालिकाहरू बढ्दै र परिपक्व हुँदै गएपछि अरूमाथि भर पर्ने कार्य कम हुँदै जान्छ । अनिमात्र उनीहरूको कलिलो बालमस्तिष्क विकसित हुँदै जान्छ, भने सहज वातावरण तथा सरल व्यवहार नै उनीहरूको मानसिक विकासको सफल माध्यम बन्न पुग्दछ ।^१ बालबालिकाहरूको शारीरिक विकाससँगै मानसिक विकास पनि हुन्छ । त्यसपछि उनीहरूको पर निर्भरता कम हुँदै जान्छ । अनुकूल वातावरण र बालमैत्री व्यवहारबाट बालबालिकाको उचित किसिमले मानसिक विकास हुन्छ । केही आचार्यले वात्सल्यलाई दशौं रस मानेका छन् । जसको स्थायी भाव स्नेह (माया) नै हुन्छ । बालगीत आमाबाबुको वात्सल्य प्रेमको प्रतीक हो । सन्तान जन्मने बित्तिकै प्रत्येक आमा कौसल्या र यशोदा भइहालिन्छन्, राम र कृष्ण उनको काखमा खेलन थाल्छन् । त्यस बखत जे मनमा आउँछ त्यही लययुक्त भई बालगीतको रूपमा प्रष्फुटित हुन्छ प्रायः बालगीतको जन्म पनि यसैगरी

^१ कोमलवदन मल्ल र अन्य, कलिला बालबालिकाहरूको सामाजिक विकासलाई बुझ्ने प्रारम्भिक बाल्यवस्था विकास सिद्धान्त, (काठमाडौं : डीनको कार्यालय, शिक्षा सङ्काय त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०५०) पृ. १२४ ।

भएको होला ।^२ यसरी शिशुको जन्मसँगै उनीसँग रम्ने रमाउने तथा खेल्ने खेलाउने क्रममा अभिव्यक्तिहरूलाई लयात्मक बनेर आइदिंदा बालगीत (शिशुगीत) एवम् कविता बन्न पुग्दछ । आमाले आङ्गना शिशुलाई खुवाउँदा, सुताउँदा, खेलाउँदा अत्यन्त परका साथ प्रयोग गर्छिन् ।

कविता एवम् बालगीतका रचनाकार ध्रुवकृष्ण दीप कवितालाई चिनाउन भन्दछन् - 'यो केवल चिरबिर हो चराहरूको, चिच्याहट होइन कसैको । गुनगान हो यो हाम्रा नानीहरूको, गन्थन होइन कसैको । यो केटाकेटीहरू जस्तै कलिलो, उनीहरूको स्वभाव जस्तै सरल र उनीहरूको स्वर जस्तै समुधुर हुनु पर्छ । बालगीतमा यी गुणहरू भएनन् भने हाम्रा नानीहरू गीत गाउनुको सट्टा गीत कराउने भएर निस्कन्छन् ।'^३

यसरी कलिलो बाल मस्तिष्कमा गुञ्जिएका सङ्गीतमय साहित्यिक ध्वनिहरूले उनीहरूलाई मनोरञ्जन प्राप्त हुनुका साथै मानसिक विकास हुन्छ । सरलता, सहजता, सुकोमलता, लयात्मकता, साङ्गितिक एवम् समुधुर शब्दहरूको सुनाइ तथा लेखाइद्वारा उनीहरूले परिपक्व बन्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् ।

त्यस्तै अर्का बाल साहित्यका कृष्ण प्रसाद पराजुलीले बालसाहित्यको परिभाषा यसरी दिएका छन्- बालकले सजिलैसँग बुझ्न, टिप्न सक्ने र उनीहरूलाई रौस्याउँदै चरित्र निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउने सृजनात्मक साहित्य नै बाल साहित्य हो । यस दिशामा बालगीत, कविता, बालकथा, बाल-उपन्यास, बाल नाटक र प्रेरणाप्रद जीवनी तथा ज्ञानविज्ञानका रोचक सामग्री पर्न आउँछन् ।^४

यसरी बालबोलीका शब्दहरू प्रयोग गरी उनीहरूको कोमल मन मस्तिष्कले सहजै बुझ्न, टिप्न सक्ने, उनीहरूको हास्यमनोरञ्जन प्रदान गर्न सक्ने सृजनशील साहित्यलाई बालसाहित्य भनिन्छ । जसले उनीहरूको चरित्र निर्माणमा ठूलो सहयोग पुऱ्याउँछ । यस अन्तर्गत बालगीत, बालकथा (चित्रकथा), बाल उपन्यास, प्रेरणदायक जीवनी, बालनाटक, रंगीन दृश्य सहितका कविता, चुटकीला र विज्ञान जगत्का सामग्रीहरू पर्दछन् ।

त्यसै गरी बङ्गला साहित्यकार रवीन्द्रनाथ ठाकुरका अनुसार बाल साहित्य भनेको शाश्वत् साहित्य हो । त्यो साहित्य कहिल्यै पनि पुरानो हुँदैन त्यसमा उनी रस उही माधुर्य,

^२ भिक्टर प्रधान, बालसाहित्यको सिद्धान्त र शोधप्रक्रिया, (अप्रकाशित लेख), पृ. ६ ।

^३ प्रमोद प्रधान, त्यसरी अगाडि बढेको छ नेपाली का 'नेपाल बाल कविता' मधुपर्क, (वर्ष ३०, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ३४० असोज २०४५), पृ. ६ ।

^४ कृष्णप्रसाद पराजुली, भाषाको माया, (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार २०४४), पृ. ६६ ।

उही आनन्द सधै रहिरहन्छ ।^५ यसकारण रस र माधुर्ययुक्त बालसाहित्य सधै एकनासको हुनु पर्दछ । जसले बालबालिकालाई आनन्दित र प्रफुल्लित बनाउँदछ ।

बाल साहित्य रचनाका सम्बन्धमा आङ्गनो धारणा प्रस्तुत गर्दै यसको परिभाषा दिने हिन्दी साहित्यकार सोहनलाल द्विवेदीका अनुसार सफल बाल साहित्य त्यही हो जसलाई बालकले सरल ढङ्गबाट ग्रहण गर्न सकुन् र भाव यस्तो होस् जसले बालकहरूको मनलाई छुन सकोस् ।^६ सफल बाल साहित्यकारले बालकहरूको सुकोमल हृदयलाई छुन सक्ने साहित्य सिर्जना गर्नुपर्छ । यस्तो साहित्यलाई बालकहरूले सहज तरिकाबाट लिन सक्दछन् । जसले गर्दा उनीहरू बालसाहित्य तर्फ क्रमिक रूपमा नजिकिँदै जान्छन् ।

बंगाली विद्वान असिरञ्जनदास गुप्तले कविता सम्बन्धी परिभाषा यसरी दिएका छन्- कविताले सुकोमल बालबालिकाहरूका हृदयलाई आल्हादित गराउनुपर्छ । यस्तो कविताले नानीहरूको कानमा सङ्गीतमय ध्वनिको सिर्जना गर्छ र नानीहरूले चाल नपाई तिनीहरूको उपदेश प्रदान गर्छ ।^७ बाल कविता संगीतमय हुनुपर्दछ । यस्ता सांगीतिक कविता सुन्दासुन्दै बालबालिकालाई अर्ति-उपदेश प्राप्त हुन्छ ।

उपर्युक्त विभिन्न परिभाषाबाट निष्कर्षमा बालकाव्य भन्नाले लयात्मक, साङ्गीतिक, गीतिमय मधुर तथा शब्दहरूको लालित्यपूर्ण मिठो ध्वनि गुञ्जनलाई बुझाउँछ । जसलाई बालबालिकाले सरल तरिकाबाट ग्रहण गर्न सक्छन् । बालकाव्यले उनीहरूलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षा, उपदेश, ज्ञान आदिको सन्देश दिने जस्ता महत्वपूर्ण कार्य गर्दछ ।

२.२.१ कालकाव्यको विशेषता र तत्व

बाल साहित्य बालबालिकाको उमेर, स्तर तथा वातावरण अनुसार उनीहरूले प्रयोग गर्न सक्ने गरी सृजना गर्नुपर्छ । बालसाहित्यको माध्यमबाट उनीहरूलाई धेरै कुराहरू सिकाउन, सकारात्मक रूपमा व्यवहार परिवर्तन गराउन सकिन्छ । अतः बालसाहित्यका विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

क) बालसाहित्यकारले उनीहरूको लागि साहित्य रचना गर्दा उनीहरूको मानसिक गहिराइसँग मिल्ने खालको रचनाको सिर्जना गर्नुपर्छ । चार वर्षे बच्चाको बौद्धिक

^५ हरिकृष्ण देवसरे, हिन्दी बालसाहित्य एक अध्ययन, (दिल्ली : आत्मराम एण्ड सन्तस, इ १९६९), पृ. ५ ।

^६ ऐजन ।

^७ प्रमोद प्रधान 'यसरी अगाडि बढेको छ नेपाली बाल कविता' मधुपर्क (वर्ष ३० : अङ्क ५, पूर्णाङ्क ३४०, असोज २०५४) पृ. ६ ।

गहिराइले दश वर्षको बच्चाको बौद्धिक क्षमता भएको कथा बुझ्न सकिँदैन त्यसैले बाल-साहित्यको विषयवस्तु र चित्र दुवै उनीहरूको शारीरिक र मानसिक गहिराइसँग मिल्ने खालको हुनुपर्छ।^५

बाल साहित्य बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक अवस्थसँग मिल्ने हुनुपर्छ। बाल-साहित्यमा प्रयोग गरिएका चित्र र विषयवस्तुको चयनमा पनि उनीहरूको उमेरलाई विशेष ख्याल गर्नु पर्दछ।

ख) नैतिक, उपदेश आदि व्यक्ति विकासका लागि नभई नहुने कुरा भए तापनि ठूला व्यक्तिहरू सम्म त अरुले दिएको नैतिक उपदेश ठाडो रूपमा सुन्न चाहँदैनन् भने केटाकेटीहरू त भनै यस्तो ठाडो अर्ती उपदेशलाई अस्वीकार गर्दछन्। कुनै पनि बालक तिमी साना छौ, तिमी यसो नगर, उसो नगर भनेको मन पराउँदैन। यदि ऊ आफूले नसक्ने कुरा गर्न जिद्धी गरिरहन्छ भने उसलाई तिमी त अस्तिको भन्दा धेरै ठूलो र बलियो पनि भएछौ, अब केहि दिनमा यो काम तिमी सजिलोसँग गर्न सक्छौ भनेको खण्डमा ऊ ढङ्ग परेर केही दिनको प्रतीक्षामा बस्ने धैर्य देखाउँछ। अर्काको बगैँचामा फलेको फलफूल टिप्न गएको, टिप्दा रूखबाट खसेर हातखुट्टा भाँचेको जस्ता घटनाहरू कथामा देखाएर अप्रत्यक्ष रूपमा ज्ञान दिलाउने प्रयास गर्नुपर्छ। यस्तो साहित्यको अध्ययनबाट उनीहरूले आफूले पनि त्यस्तो गरे त्यस्तै भोगाइ भोग्नु पर्छ भन्ने बुझेर त्यस्तो कार्य गर्ने आँट गर्दैनन्।^६

बालबालिकाका व्यक्तित्व विकासका लागि दिइने नैतिक उपदेश पनि मनोरञ्जनात्मक ढङ्गबाट प्रदान गर्नुपर्छ। सिधा रूपमा दिइएको आदेशलाई उनीहरूले स्वीकार पनि गर्दैनन् र ग्रहण गर्न पनि कठिन हुन्छ। त्यसकारण बालबालिकालाई सकारात्मक सन्देश मूलक घटनाहरूलाई कथामा प्रस्तुत गरी घुमाउरो रूपमा ज्ञान दिलाउने प्रयास गर्नुपर्छ। जस्तै: भुटो बोल्दा दुःख भएको, धेरै टि.भी हेर्दा आँखा कमजोर भई टाउको दुख्ने समस्या आएको, चकलेट जन्य गुलियो पदार्थ खाँदा दाँत दुखेको जस्ता घटनाहरू देखाउन सकिन्छ। यस किसिमका

^५ रञ्जुश्री पराजुली, मानसिक विकासमा बालसाहित्यको भूमिका, पृ. ३६, बालसाहित्य, नेवासास, १९९३, साभा शिक्षा इ-पाटी।

^६ रञ्जुश्री पराजुली, ऐजन।

अध्ययनबाट उनीहरूले आफूले पनि त्यस्तै भोग्नु पर्ने हुन् सक्छ भन्ने ठानेर ती कार्यहरू विस्तार-विस्तार कम गर्दछन् ।

ग) बालसाहित्यको रचना गर्दा स्रष्टाले कुन उमेरको पाठकका लागि रचना गर्न लागेको हो सो कुरा ध्यानमा राखी सोही उमेर अनुरूपको विषय र चित्रको प्रयोग गर्नुपर्छ ।^{१०}

बालसाहित्यको सिर्जना गर्दा साहित्यकारले बालबालिकाको उमेरलाई ख्याल गर्नुपर्छ । उमेरगत हिसाबले नै विषय र चित्रको प्रयोग गर्नुपर्छ । पाँच वर्षको बालक र १२ वर्षको बालकका लागि अलग-अलग विषय र चित्रहरू समावेश गर्नुपर्छ । उनीहरूको मन जित्न नसक्ने हुनाले त्यसमा मनोरञ्जनको समावेश हुनु अति नै आवश्यक छ ।

बालसाहित्यको आवश्यक तत्वको रूपमा मनोरञ्जनलाई लिइन्छ । नैतिकताले मात्र भरिपूर्ण साहित्यले उनीहरूको मन जित्न कठिन हुन्छ । बालसाहित्यमा मनोरञ्जन महत्वपूर्ण पाटो हो । लयात्मक गीत, कविता, विभिन्न चित्रकथा, कार्टुन कथाहरूले बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ ।

बालबालिकालाई साहित्यको माध्यमबाट मनोरञ्जनका साथसाथै विभिन्न ज्ञानगुणका कुराहरू सिकाउन सकिन्छ । उनीहरूलाई प्राकृतिक जगतका विषयवस्तु तथा विभिन्न राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रको चिनारी गराउन बालसाहित्य उपयोगी सामग्री बन्दछ । बालसाहित्य बालबालिकाका लागि रुचिपूर्ण हुनु आवश्यक छ । अतः बाल-साहित्यको तत्वहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ:

क) बालसाहित्यमा प्रयोग गरिएका चित्रहरू आकर्षक हुनुपर्दछ ।

ख) सुन्दर किसिमका साजसज्जा हुनुपर्दछ ।

ग) कलात्मक छपाई

घ) मनोरञ्जनपूर्ण हुनु, रमाइला बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरिनु ।

ङ) बालबालिकाको उमेर सुहाउँदो भाषा प्रयोग गरिनुका साथै भाषामा रसिलो र भरिलोपन हुनु ।

^{१०} रञ्जुश्री पराजुली, ऐजन ।

च) विषयवस्तुको रूपमा प्रकृतिजत, इतिहासका घटना, मनोविज्ञान, देशप्रेम, मानवप्रेम, खेलकुद, हस्यौलीका पक्षलाई समेत रोचक ढङ्गसँग चित्रण गरिनु पर्दछ ।

छ) कविताको मुक्तक रूपदेखी लघु वा फुटकर किसिमका बालगीत वा कविताको रचना हुनुपर्दछ ।

ज) बालसाहित्य ज्ञानवर्द्धक पनि हुनुपर्दछ ।

२.३ देवकोटाको बाल साहित्य

नेपालमा बाल साहित्यका क्षेत्रमा कलम चलाउनेहरूको संख्या अत्यन्त न्यून भएको अवस्थामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बाल साहित्य लेखनमा कलम दौडिएको पाइन्छ ।

देवकोटाको बाल साहित्य लेखनको थालनी वि. सं. १९९६ को राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य) बाट भएको हो ।^{११} जसको प्रकाशन भने वि. सं. १९९७ मा मात्र भएको थियो । राजकुमार प्रभाकर असत्यको अन्त्य र सत्यको विजयोद्घाटनको रहस्यात्मक प्रस्तुतीकरण, प्रेमयुक्त काल्पनिक दन्तेकथाको कवितात्मक अभिव्यक्ति तथा स्वच्छन्दतावादी वरण जस्ता विशेषतामा केन्द्रित रहेको पाइन्छ ।^{१२}

राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य) का साथ अगाडि बढेको देवकोटा कविता सङ्ग्रहहरू सिर्जना गर्दै अगाडि बढ्दछ र यस क्रममा उनको बालबालिकाहरूका लागि निकै लोकप्रिय कवितासङ्ग्रह पुतली, सुनको बिहान (२००२) देखा पर्दछ ।^{१३} साथै छाँगासँग कुरा (२००४/५) सालमा र कटक खण्डकाव्य (२००४/५) सालमानै सिर्जना गरे ।^{१४} यस भित्रका कविताहरूमा प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी काव्यचेत तीव्र रूपमा पाइन्छ । प्रकृतिमा अवस्थित स्वच्छ र निर्मल छाँगा, छहरा, नदीनाला, भरना, रूखविरुवा, पहाड, पर्वत, चराचुङ्गीका साथै मनोजगत जस्ता विषयवस्तुप्रति देवकोटा अधिक निकट रहेको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक भावभूमिलाई लिएर रचना भएको खण्डकाव्य कटक हो । यस खण्डकाव्यमा नेपाली लोकलयको प्रयोगद्वारा गोर्खाली वीरहरूको ऐतिहासिक वीरताको वर्णन

^{११} महादेव अवस्थी, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, (एकता बुक्स काठमाडौं), २००१, पृ. १०६ ।

^{१२} रामकृष्ण भण्डारी, महाकवि देवकोटाका बालकविताका अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध, त्रि. वि., ने. के. वि. २०६४, पृ. ३७ ।

^{१३} कुमार बहादुर जोशी, देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन, (काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र.) २०४७, पृ. ४७ ।

^{१४} कुमार बहादुर जोशी, ऐजन, पृ. ५९ ।

ओजस्वी ढङ्गमा गरिएको छ।^{१५} देवकोटाले बनारसप्रवासकाल अन्तर्गत २००४ सालमा रचेको र मोहनराज शर्माको सम्पादकत्वमा २०२६ सालमा भापा प्रकाशन, भद्रपुर नेपालबाट प्रकाशित भएको खण्डकाव्य **कटक** हो।^{१६} नेपाली इतिहासमा वि. सं. १८७१ तिर अङ्ग्रेज शैत्यशक्ति माथि गोर्खाली सैनिकहरूले देखाएको वीरताको वर्णन यस **कटक** खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ। देवकोटाको अर्को उल्लेखनीय कवितासङ्ग्रह **छाँगासँग कुरा** हो। यसको प्रकाशन भने देवकोटाको मृत्यु पछि वि. सं. २०२६ सालमा भएको देखिन्छ। यस्तै वि. सं. २०१३ सालमा अर्को कविता सङ्ग्रह **चिल्ला पातहरू** को रचना मार्फत देखा पर्दछन्।^{१७} यसको प्रकाशन भने देवकोटाको स्वर्गारोहण पछि वि. सं. २०२१ मा देवकोटाकी धर्मपत्नी मनदेवी देवकोटाको प्रकाशकत्वमा भयो।

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि. सं. १९९६ सालदेखि **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यबाट नै आङ्गनो बालसाहित्यिक यात्रालाई अगाडि बढाए। देशमा निरंकुश राणाशासन चलिरहेका अवस्थामा प्रकाशित यस **राजकुमार प्रभाकर** (खण्डकाव्य) ले बालकाव्य तर्फको ढोका उघार्ने काम गरेको छ। अर्को **कटक** (खण्डकाव्य), कविता सङ्ग्रह अन्तर्गत **पुतली, सुनको बिहान, चिल्ला पातहरू, छाँगासँग कुरा** हुन्। सच्चन्द्रतावादी कवि भएका कारण उनले आङ्गना बालकाव्यमा पनि प्रकृतिमा नै रहेका नदीनाला बोटविरुवा, भ्ररना, पहाड, चराचुरुङ्गी जस्ता विषय समावेश गरेका छन्। जसले गर्दा नेपाली कविता साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन, प्रबर्द्धन र विस्तार गर्नमा पनि उल्लेखन्य योगदान पुगेको छ। ऐतिहासिक वीरताको वर्णनका साथ लोकलयको प्रयोग **कटक** खण्डकाव्यमा गरी बालबालिकालाई ऐतिहासिक विषयवस्तु जानकारी गराउन पनि यो खण्डकाव्य सफल भएको छ। देवकोटाका बालकाव्यहरूलाई क्रमशः तालिकाबद्ध रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छः

^{१५} महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ९६।

^{१६} ऐजन, पृ. २७९।

^{१७} कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. ७१।

तालिका नं. १

देवकोटाका बाल साहित्यिक कृतिको विवरण

क्र. सं.	कृतिको नाम	रचना वर्ष	प्रकाशन वर्ष	प्रकाशक
१	राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य)	१९९६	१९९७	साभ्का प्रकाशन पुल्चोक ललितपुर
२	पुतली (कविता सङ्ग्रह)	२०००	२०१०	साभ्का प्रकाशन पुल्चोक ललितपुर
३	सुनको बिहान (कवितासङ्ग्रह)	२०००	२०१०	साभ्का प्रकाशन पुल्चोक ललितपुर
४	कटक (खण्डकाव्य)	२००४	२०२६	भापा प्रकाशन, भद्रपुर, मोहनराज शर्मा
५	चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह)	२०१२/०१३	२०२१	श्रीमती मनदेवी देवकोटा, कविकुञ्ज काठमाडौं
५	छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह)	२००४	२०२६	भापा प्रकाशन, भद्रपुर

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आङ्गनो साहित्यिक यात्रा अन्तर्गत बालकाव्य लेखनलाई वि. सं. १९९६ साल देखि २०१२/१३ सालसम्मको अवधिलाई मान्न सकिन्छ । उक्त अवधिमा लेखिएको बालकृतिहरूमा राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य), पुतली (कविता सङ्ग्रह) र सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) को प्रकाशन देवकोटाको जीवनकालमा नै प्रकाशित भयो भने अरू तीन कृति कटक (खण्डकाव्य), चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) र छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) को प्रकाशन भने उनको देहान्त पछि मात्र भएको पाइन्छ । प्रकाशनको हिसाबले ढिलो-छिटो जे भए पनि नेपाली बाल साहित्यिक क्षेत्रमा यी कृतिहरू उज्वल नक्षत्रका रूपमा छन् भने देवकोटालाई बालकाव्यकारका रूपमा पनि परिचित गराएको छ । अतः देवकोटालाई बाल साहित्य अन्तर्गत एउटा बलियो खम्बाको रूपमा नेपाली साहित्यमा लिन सकिन्छ ।

२.३.१ देवकोटाको बालकाव्य लेखनको प्रारम्भ

देवकोटाको बालकाव्य लेखनको थालनी वि. सं. १९९६ को राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यबाट भएको हो । वि. सं. १९९७ मा प्रकाशित यसै बालकाव्य खण्डकाव्य मार्फत देवकोटा नेपाली साहित्य जगत्मा पदार्पण भएको पाइन्छ ।

केटाकेटीहरूसँग बसेर कथा भन्दाभन्दै देवकोटा बालसाहित्य रचनातर्फ प्रेरित भएका थिए । यस सम्बन्धमा केटाकेटीहरूसँग बसेर कथा भन्दा भन्दै उनैका निमित्त श्लोकमा शीघ्रतया लेखिएको भन्ने देवकोटा स्वयम्को आत्मस्वीकृति छ ।^{१५} उनी बालसाहित्य लेखन तर्फ प्रेरित हुनुमा उनमा परेको दन्त्यकथाको प्रभाव, लोकजीवनको सरल, सरस, निश्चल वातावरणलाई मान्न सकिन्छ । यसरी कविता सिर्जनामा एकातिर लोकजीवनको प्रभाव परेको देखिन्छ, भने अर्कोतिर अध्ययनको सिलसिलामा उनले प्राप्त गरेका ज्ञान, बौद्धिक चातुर्य, बालमनोवैज्ञानिक अवधारणा, समसामयिक गतिविधि अनि स्वतः स्फूर्त विकल्पनालाई मान्न सकिन्छ ।

राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य) मा लोकजीवनमा प्रचलित दन्त्यकथालाई विषयवस्तुको रूपमा लिइएको छ । राजकुमार र राजकुमारीको रोमाञ्चक प्रेमकथाको सन्दर्भबाट तत्कालीन राष्ट्रिय गतिविधिको चित्रण गरी मानव अधिकारको पक्षमा शसक्त ध्वनि गुञ्जिएको छ । बाल बालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरू भित्र बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरू भित्र रहेको सिर्जनात्मक, बौद्धिक तथा संवेगात्मक विकासका दृष्टिले उक्त कृति महत्वपूर्ण रहेको छ । यसरी राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यबाट प्रारम्भ भएको उनको बाल साहित्यपछि कविता विधाका रूपमा देखापऱ्यो जुन विधाले उनलाई प्रसिद्धिको शिखरमा पुऱ्यायो ।

२.३.२ देवकोटाको बालकाव्य लेखनका चरण विभाजन

नेपालमा बाल साहित्यका क्षेत्रमा कलम चलाउनेहरूको संख्या न्यून रहेको बेलामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले बालसाहित्य लेखनमा कलम चलाएको पाइन्छ । साहित्यको प्रमुख विधा कविता विधा अन्तर्गत खण्डकाव्य र महाकाव्य लेखनलाई चरमोत्कर्ष विन्दुमा पुऱ्याई कवि, खण्डकाव्यकार तथा महाकविकै रूपमा चर्चित देवकोटाको प्रसिद्धिको एउटा पाटो

^{१५} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, राजकुमार प्रभाकर चौथो संस्करण (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५०) पृ. ५ ।

बालसाहित्य लेखन हो । वि. सं. १९९६/०९७ देखि प्रारम्भ भएको उनको बाल साहित्यिक यात्रालाई सामान्यतया तीन चरणमा विभाजन गरिएको छ :

प्रथम चरण (वि. सं. १९९६/०९७-१९९९)

द्वितीय चरण (वि. सं. २०००-२००४)

तृतीय चरण (वि. सं. २००९-२०१२/०१३)

२.३.२.१ प्रथम चरण (वि. सं. १९९६/०९७-१९९९)

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बालसाहित्य यात्रा वि. सं. १९९६ मा रचित **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यबाट प्रारम्भ भएको हो । वि. सं. १९९७ मा यसको सार्वजनिक प्रकाशनपछि नै उनको बालकाव्य यात्रा क्रमशः अगाडि बढ्न थाल्यो । केटाकेटीहरूसँग बसेर राजकुमार राजकुमारीको प्रेमपूर्ण काल्पनिक कथा सुनाउँदा-सुनाउँदै त्यस कथाको कथात्मक अभिव्यक्ति गरी उनले **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्य रचेका हुन् ।^{१९} यसमा असत्यको अन्त्य र सत्यको विजय प्रस्तुत हुनुका साथै प्रेममय काल्पनिक दन्त्यकथाको कवितात्मक अभिव्यक्ति, स्वच्छन्दतावादी वरण जस्ता विशेषतामा प्रथम चरण केन्द्रित रहेको पाइन्छ ।^{२०} **राजकुमार प्रभाकर** नै यस प्रथम चरणको प्रतिनिधिमूलक काव्यकृतिको रूपमा देखिएको छ ।

राजकुमार प्रभाकर देवकोटाको प्रथम प्रकाशित बालकाव्य (खण्डकाव्य) हो । उनको बालकाव्य लेखनको प्रथम चरणमा नै रचना तथा प्रकाशन भएको यस कृतिको ऐतिहासिक महत्व छ । परिमाणको हिसाबले एउटै मात्र भए पनि यो गुणात्मक छ । **राजकुमार प्रभाकर**को सर्ग विभाजनका लागि कुनै अङ्क वा अक्षर प्रयोग नगरी स-साना थोप्लाको प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा वनजङ्गलको प्राकृतिक सौन्दर्य चित्रण, दरबारिया चित्रण गरिएको छ । जसबाट बालबालिकाहरूलाई सुन्दरतातर्फ उन्मुख गराउन प्रेरित गर्दछ । लुकिछिपी भए पनि राजकुमारले पढेर ज्ञान प्राप्त गरे पछि नै मायावी दरबार त्यागी आफ्नो मातापिता सम्भेर घर फर्केका छन् यसबाट बालबालिकामा शिक्षाप्रति सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । अतः प्रथम बालकृति भएको हुँदा **राजकुमार प्रभाकर**ले ऐतिहासिक गरिमा प्राप्त गर्दछ ।

^{१९} रामकृष्ण भण्डारी, महाकवि देवकोटाका बालकविताका अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध, त्रि. वि. ने. के. वि. २०६४, पृ. ३७ ।

^{२०} ऐजन ।

२.३.२.२ द्वितीय चरण (वि. सं. २०००-२००४)

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कवितायात्राको महत्वपूर्ण चरण यस द्वितीय चरणलाई मानिन्छ । खण्डकाव्यबाट शुरु भएको बालसाहित्य यात्रा यस अवधिमा आएर उनले बालबालिकाहरूका लागि निकै लोकप्रिय कविता सङ्ग्रह **पुतली** र **सुनको बिहान** (२०००) तथा **छाँगासँग कुरा** (२००४) जस्ता तीन कविताकृतिको रचना गरे । यसै समयमा **कटक** (२००४) खण्डकाव्यको पनि रचना गरे । **छाँगासँग कुरा** कविता सङ्ग्रहको प्रकाशन भने देवकोटाको मृत्युपछि वि. सं. २०२६ सालमा भएको पाइन्छ । देवकोटाका यस भित्रका कविताहरूमा उनको प्राकृतिक सौन्दर्यप्रतीको स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी काव्यचेतको तीव्रता पाइन्छ । प्रकृतिमा रहेका निर्मल छाँगा-छहरा, नदीनाला, भरना, चराचुङ्गी, वनस्पति पहाड, पर्वत तथा मनोजगत, राष्ट्रप्रेम जस्ता विषयवस्तु प्रति नै देवकोटाको आकर्षण रहेको देखिन्छ । त्यस्तै देवकोटाको देहवसानपछि नै वि. सं. २०२६ मा **कटक** खण्डकाव्य प्रकाशन भएको पाइन्छ । नेपालको इतिहासमा वि. सं. १८७१/७२ तिरको समयमा गोर्खाली वीर योद्धाहरूले अङ्ग्रेज शैत्यशक्तिमाथि देखाएको वीरताको वर्णन यसमा गरिएको छ । ऐतिहासिक भावभूमिलाई लिएर रचिएको पहिलो खण्डकाव्य **कटक** मा नेपाली लोकलयको प्रयोगद्वारा गोर्खाली वीरहरूको ऐतिहासिक वर्णन ओजस्वी ढङ्गमा गरिएको छ । देवकोटाको बालकाव्ययात्राको प्रमुख चरणका रूपमा यस दोस्रो चरणलाई लिइन्छ । यस चरणमा चार वटा बालकृतिहरू उल्लेख्य रूपमा प्राप्त छन् तर यस अवधि ती कृतिहरू रचनामा मात्रै सिमित रहे ।

बालकाव्य रचनाका हिसाबले यस चरणमा चार वटा कृतिहरू लेखिनु निकै उपलब्धिपूर्ण मानिन्छ । **सुनको बिहान** कवितासङ्ग्रहको **पाप लाग्छ** शीर्षकको कविता कक्षा चारको नेपाली पुस्तकमा समावेश गरिनुले पनि यको महत्व अझ प्रष्ट हुन्छ । **पुतली** कविता सङ्ग्रहका पन्ध्र वटा कविताको शीर्षकमा चित्र प्रयोग गर्दा बालबालिकाहरू आकर्षित हुन्छन् । तस्वीर आफैँ बोल्छ भने भैंँ यसले कविताको भाव तथा मर्मलाई थप स्पष्ट पार्दछ । **सुनको बिहान** कवितासङ्ग्रहमा भने नौ वटा **पाल लाग्छ, सिंह र मुसा, वर्ष, मास्टरजी, पल्टन, किताब-चरो, कुहु-कुहु, तस्वीर र हैसा बुढीको मुख** कवितामा मात्र चित्र प्रयोग गरिएका छन् । बाँकी दश वटा कवितामा चित्र प्रयोग गरिएको छैन । चित्र प्रयोग भएका र नभएका दुवै किसिमका कविताहरू बालबालिकाका लागि ज्ञानवर्द्धक र मनोरञ्जक छन् । **कटक** खण्डकाव्य ऐतिहासिक घटनालाई काव्यका माध्यमबाट बालबालिका समक्ष

पुऱ्याउन खोजिएको छ । बालबालिकाहरू यसको अध्ययनबाट आङ्गनो देशप्रति पुर्खाहरूको योगदान सम्बन्धमा जानकारी लिन सक्छन्, एकताबद्ध भएर अगाडि बढेमा जतिसुकै बलियो शत्रुलाई पनि परास्त गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट हुन्छन् । **छाँगासँग कुरा** कविता सङ्ग्रहमा जम्मा तेह्र वटा कविताहरू समावेश छन् । यस कवितामा चित्रको भने प्रयोग गरिएको छैन । यसमा धेरैजसो कविता प्रकृतिका विभिन्न वस्तुहरू समेटेर रचना गरिएका छन् जसले गर्दा यी कविताहरू पनि बालबालिकाहरूका निम्ति मनोरञ्जक र ज्ञानवर्द्धक छन् ।

यसरी यस चरणका कविताहरूमा प्रकृतिका विभिन्न वस्तुहरूलाई बढी मात्रामा समावेश गरिएको छ । खण्डकाव्यमा भने ऐतिहासिकलाई बढी मात्रामा समावेश गरिएको छ । खण्डकाव्यमा भने ऐतिहासिक विषयवस्तु समावेश गरेर बालसाहित्य अगाडि बढाएका छन् । इतिहास जस्तो गहन विषय पनि बालकाव्य भित्र समावेश गर्न उनी सफल भएका छन् । अतः देवकोटाको यस चरणका बालकाव्यहरू परिभाषात्मक तथा गुणात्मक दुवै हिसाबले महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

२.३.२.३ तृतीय चरण (वि. सं. २००९-२०१२/०१३)

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका वि. सं. २००० सालमा रचित **पुतली र सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रह यसै चरणको प्रारम्भिक वर्ष अर्थात् वि. सं. २०१० सालमा प्रकाशित भयो । वि. सं. २०१२/१३ मा **चिल्ला पातहरू** कवितासङ्ग्रह रचनाबाट देखा परे । यसको प्रकाशन भने देवकोटाको देहवसान पछि वि. सं. २०२१ सालमा उनकी धर्मपत्नी मनदेवी देवकोटाको सहायतामा भयो । यिनै कविता सङ्ग्रहहरूले नै देवकोटाको बालकाव्यलाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् । बालोपयोगी विशेषताले पूर्ण उनका यस चरणका प्रकाशित कविताहरूमा यस प्रकारका विशेषताहरू पाइन्छन्- राष्ट्रभक्ति वा देशप्रेम, ईश्वरप्रति विश्वास, विश्वबन्धुत्व, भक्तिभावना, सामाजिक चालचलन, घरव्यवहार, आत्माको अमरताको सन्देश, भविष्यप्रति आशावादी, बुद्धीपरीक्षा र चेतना, मानवेतर प्राणी पशुपंक्षी र किराफट्याङ्गा आकाशजगत, स्वर्गीयजगत तथा वनस्पतिहरूको सौन्दर्यको कलात्मक चित्रण रहेका छन् । यसरी देवकोटाका कवितायात्राका तीन चरण अन्तर्गत यस तेस्रो चरणमा दुई कृति **पुतली र सुनको बिहान** प्रकाशन र एक कृतिको रचना भएको देखिन्छ । दुई कृतिको प्रकाशन तथा **चिल्ला पातहरू**को रचनाले गर्दा तेस्रो चरण सबैभन्दा प्रभावकारी एवम् महत्वपूर्ण चरण मानिन्छ ।

देवकोटाको बालकाव्य लेखनको तृतीय चरण लेखन र प्रकाशन दुबै हिसाबले उपलब्धिपूर्ण मानिन्छ । द्वितीय चरणमा रचना भएका **पुतली** र **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहको साभ्ना प्रकाशनबाट यसै चरणमा प्रकाशित भयो । अर्को महत्वपूर्ण कविता सङ्ग्रह **चिल्ला पातहरू** को रचना पनि यसै चरणमा भयो । यसमा बाइस वटा कविताहरू छन् । कविताका श्लोक कतै-कतै १, २...अङ्क प्रयोग गरिएका छन् भने कतै क, ख...अक्षर प्रयोग गरी छुट्टाइएको छ । यी दुई किसिमका प्रयोगले पनि केटाकेटीहरूमा फरकपनको महसुस हुन जान्छ । **चिल्ला पातहरू** भित्रका कविताहरूमा राष्ट्रप्रेम, प्राकृतिक विषयवस्तु, भक्तिभावना, हास्यव्यङ्ग्य जस्ता पक्षहरू समेटिएका छन् । देवकोटाका अरू बालकाव्यमा भन्दा फरक विशेषता यसका केही कवितामा हास्यव्यङ्ग्यलाई समावेश गरिएको छ । यसका कविताहरूमा चाहिँ भित्रलाई फरक ढङ्गले प्रयोग गरिएको छ । जम्मा नौ वटा **नेपाली राष्ट्रिय गान**, **राष्ट्रभाषा नेपाली**, **आरोहीप्रति**, **वसन्त परी**, **साउन**, **चिडियाहरू**, **कुखुरोप्रति**, **एक असारै साँझ** र **ठूला र सानासाँझ** कविताको अन्तिम भागमा चित्रलाई समावेश गरिएको छ । **चिल्ला पातहरू** कविता सङ्ग्रहका कविताहरू बालबालिकाका लागि मात्र नभई प्रौढहरूको निम्ति पनि उपयुक्त छन् । अतः देवकोटाको तृतीय चरण पनि निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

२.३.३ देवकोटाको बाल साहित्य प्रवृत्ति

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बाल साहित्य भित्र दुई वटा पाटा देखिन्छन् । खण्डकाव्यबाट सुरु गरेका आङ्गनो बालसाहित्य यात्रामा विभिन्न किसिमका कविता हुँदै अगाडि बढ्यो । बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरूको सिर्जनात्मक, बौद्धिक तथा संवेगात्मक विकासका निम्ति उनका कृतिहरू निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । उनको बालसाहित्यिक प्रवृत्तिलाई यसरी देखाउन सकिन्छ:

२.३.३.१ खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालसाहित्यिक क्षेत्र भित्र कविता र खण्डकाव्य गरी दुई वटा पाटा मान्न सकिन्छ । उनका प्रकाशित खण्डकाव्यका कोटाबाट देवकोटा एक सफल बालखण्डकाव्यकारका रूपमा चर्चित व्यक्तित्व हुन् । **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यबाट बालसाहित्यको यात्रा आरम्भ गरेका देवकोटाले अर्को रोचक खण्डकाव्य **कटक** पनि बालबालिकाहरूका निम्ति रचना गर्न पुगे । प्रेम, कल्पना, राष्ट्रियता र प्राकृतिक सौन्दर्यले

भरिपूर्ण देखिने उक्त दुई खण्डकाव्यहरू बालबालिकालाई यथेष्ट मनोरञ्जन तथा बौद्धिक विकास प्रदान गर्ने दृष्टिले उच्च रहेका छन् । अतः प्रैढहरूलाई पनि चेतनाको सन्देश दिन सफल उक्त दुई कृति राजकुमार प्रभाकर र कटकहरू द्वारा देवकोटाको बाल खण्डकाव्यकार व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

२.३.३.२ सङ्ग्रहगत प्रवृत्ति

बालसाहित्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले खण्डकाव्यबाट आङ्गनो कविता यात्रा आरम्भ गरे पनि कविताबाट प्रसिद्धि हासिल गर्न पुगे । देवकोटालाई नेपाली बालसाहित्य जगतको कविता विधाद्वारा शिखरमा पुऱ्याउन सफल कविता सङ्ग्रहहरू पुतली, सुनको बिहान, चिल्ला पातहरू र छाँगासँग कुरा हुन् । बालबालिकाहरूको उमेर, रुचि, स्वभाव, क्षमता र परिस्थिति अनुकूलका विषयवस्तुमा आधारित कविताहरूको सङ्गालो मानिने उक्त कृतिहरूद्वारा देवकोटाको कविताव निर्धारण गर्न सकिन्छ । बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन तथा बौद्धिक ज्ञान प्रदान गर्न सफल ठानिएका उनका कविता कृतिहरू ऐतिहासिक परिमाणात्मक एवम् गुणात्मक दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेका छन् । यिनै कविता कृतिका आधारमा देवकोटाको बालसाहित्यिक मूल्याङ्कन गर्दा उनी आधुनिक कविता फाँटका उच्च एवम् लोकप्रिय बाल साहित्यकार ठहरिन्छन् । आधुनिक बालसाहित्यका क्षेत्रमा प्रथम बालकाव्यका रचनाकार ऐतिहासिक राष्ट्रिय गौरवको प्रस्तुतकर्ता कल्पनाद्वारा प्रेमाख्यान एवम् प्राकृतिक छटाले सौन्दर्यपूर्ण चित्रणकर्ता आदि कोणबाट लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई आधुनिक बालसाहित्यकार निर्माताका रूपमा मान्न सकिन्छ ।

२.४ निष्कर्ष

बालसाहित्य क्षेत्रमा कविता र बालखण्डकाव्यकारका रूपमा सुपरिचित देवकोटाले बालबालिकाहरूका लागि निकै मनोरञ्जक र ज्ञानवर्द्धक बालकाव्यहरू सिर्जना गरे । खण्डकाव्यबाट उदाएका देवकोटाले कविता विधाबाट प्रसिद्धि कमाए । आङ्गना खण्डकाव्यमा प्रेम, कल्पना, तन्त्र विधाको प्रयोग, ऐतिहासिक घटनालाई समेट्न सफल देवकोटाका दुई खण्डकाव्य राजकुमार प्रभाकर र कटक तथा कविता सङ्ग्रहहरू बालबालिकाहरूका लागि मात्र नभएर प्रौढहरूका निम्ति पनि सन्देशमूलक छन् । बालबालिकाको उमेर, रुचि तथा क्षमता अनुकूल सिर्जना भएका कविताहरूले उनीहरूलाई मनोरञ्जन तथा बौद्धिक ज्ञान

दिलाउनुका साथै जिज्ञासु समेत तुल्याएको छ । यसले गर्दा केटाकेटीहरूमा तर्क गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउँछ । आङ्गना बालकाव्य मार्फत नै उनले बालकालिकालाई प्राकृतिक सौन्दर्यमा नचाउन, स्वर्गीय गतिमा घुमाउन सकेका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कविता यात्राको प्रारम्भ वि. सं. १९९७ मा रचित **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यबाट भयो । वि. सं. १९९७ मा यसको प्राकाशन भए पछि उनको बालसाहित्यिक यात्रा अगाडि बढ्यो । प्रथम चरणमा यही **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यको रचना र प्रकाशनमा सीमित रह्यो । परिमाणात्मक हिसाबले कम भए पनि गुणात्मक हिसाबले **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्य निकै महत्वपूर्ण कृति मानिन्छ । यो खण्डकाव्य देवकोटाको प्रारम्भिक कृति हो । बालबालिकालाई सकारात्मक सन्देश प्रदान गर्न सफल यस काव्यका माध्यमबाट उनीहरूलाई शिक्षाको महत्व बताउन, पठनपाठन प्रक्रियामा रुचि जगाउन मद्दत पुग्दछ ।

देवकोटाको बालकाव्य यात्राको दोस्रो चरण (२०००-२००४/५) सालको अवधिलाई काव्य रचनाको हिसाबले अत्यन्त उर्वर समयका रूपमा लिन सकिन्छ । यस चरणमा **पुतली** (२०२६) खण्डकाव्य गरी चार वटा बालकृतिहरूको रचना भयो । यी चार कृतिहरू यस चरणमा भने प्रकाशित हुन भने सकेनन् । बालकाव्य लेखनको तेस्रो चरण (२००९-२०१२/१३) मा भने **पुतली** र **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहको प्रकाशन भयो । यसै अवधिमा **चिल्ला पातहरू** कविता सङ्ग्रहको रचना पनि भयो । यसरी देवकोटाका बालकृतिहरूमा **राजकुमार प्रभाकर**, **पुतली** र **सुनको बिहान**को प्रकाशन देवकोटाको मृत्युपूर्व नै भयो भने बाँकी तीन कृतिहरू **चिल्ला पातहरू** (२०२१), **छागाँसँग कुरा** (२०२६) र **कटक** (२०२६) को प्रकाशन भने उनको मृत्युपछि मात्र भयो । प्रकाशनका हिसाबले यी तीन कृतिहरू अलि ढिलै भए पनि पाठकहरू सामु यी कृतिहरू आएर बालबालिकालाई उपयोगी बन्न सकेका छन् । जसले गर्दा देवकोटालाई थप प्रसिद्धिको शिखरमा पुऱ्याएको छ ।

देवकोटाको बालकाव्य लेखनको प्रथम चरण लेखन र प्रकाशन दुवै दृष्टिकोणबाट सफल मानिन्छ । यस चरणको कृति **राजकुमार प्रभाकर** देवकोटाको प्रथम वा जेठो बालकृति भएको हुँदा यो आफैमा महत्वपूर्ण मानिन्छ । दन्त्य कथाका माध्यमबाट सकारात्मक सन्देश दिन **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्य सफल भएको छ । यसर्थ प्रथम चरणलाई गुणात्मक हिसाबले महत्वपूर्ण मानिन्छ । दोस्रो चरणमा रचिएका बालकृतिहरू **पुतली** र **सुनको बिहान**मा भएका कविताहरू बालबालिकाका लागि सरल र सहज छन् भने

शीर्षकसँगै चित्रको प्रस्तुतिले थप आकर्षण प्रदान गरेको छ । उपलब्धताका हिसाबले पनि यी कृतिहरू सहज रूपले प्राप्त गर्न सकिन्छ । **कटक** खण्डकाव्यमा ऐतिहासिक विषय वस्तु समावेश गरिएको छ । त्यसमा यथार्थ पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा बालबालिकालाई ऐतिहासिक जानकारी दिन, राष्ट्रियताको मूल्य महत्वका सम्बन्धमा बताउन आवश्यक हुन्छ भन्ने तथ्य प्रष्ट हुन्छ । त्यसै गरी दोस्रो चरणकै अर्को कविता सङ्ग्रह **छाँगासँग कुरामा** अधिक मात्रामा प्राकृतिक विषयवस्तुहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा भएका तेह्र वटा मध्ये **प्रबोध-गान** बाहेक अन्य कविताहरू प्राकृतिक विषयवस्तुलाई नै आधार मानेर रचना गरिएका छन् । बालबालिकालाई पहाड, पर्वत, भारपात, चराचुरुङ्गी, फूल पशुपंक्षीसँग नचाउन, खेलाउन सकेका छन् । अतः **पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा** कविता सङ्ग्रह र **कटक** खण्डकाव्य गरी चार वटा कृतिहरूको रचना यसै दोस्रो चरणमा भएको हुँदा यस चरणलाई देवकोटाको बालकाव्य लेखनको विकसित चरण मानिन्छ ।

देवकोटाको अन्तिम तथा तृतीय चरणमा उनका दुई कृति **पुतली** (२०१०) र **सुनको बिहान** (२०१०) प्रकाशित हुन्छन् भने एक कवितासङ्ग्रह **चिल्ला पातहरू**को रचना हुन्छ । **चिल्ला पातहरू** कविता सङ्ग्रहमा बाइस वटा कविताहरू छन् । अन्य कविता सङ्ग्रह **पुतली, सुनको बिहान** र **छाँगासँग कुराहरू**मा भन्दा धेरै कविता भएको यस **चिल्ला पातहरू** कविता सङ्ग्रह कविता संख्याको हिसाबले सबभन्दा ठूलो मानिन्छ । यस कविता सङ्ग्रहका केही कवितामा देवकोटाले थप नयाँ शैली हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोग गरेका छन् । परिमाणात्मक हिसाबले **चिल्ला पातहरू** कविता सङ्ग्रह सबभन्दा महत्वपूर्ण छ । यसरी देवकोटाको **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यबाट शुरु भएको बालकाव्ययात्रा **चिल्ला पातहरू** कवितासङ्ग्रहमा पुगेर अन्त्य भएको पाइन्छ । अतः उनका यी बालकृतिहरू **राजकुमार प्रभाकर, पुतली, सुनको बिहान, कटक, छाँगासँग कुरा** र **चिल्ला पातहरू** बालबालिकाहरूका निमित्त, उपयोगी र ज्ञानवर्द्धक छन् ।

परिच्छेद तीन

देवकोटाका कविताहरूको अध्ययन

३.१ परिचय

साहित्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बाल कविता अन्तर्गत पुतली, सुनको बिहान (२०१०), चिल्ला पातहरू (२०२१) छाँगासँग कुरा (२०२६) यी चार वटा कृतिहरूलाई लिइएको छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालसाहित्यलाई प्रतिनिधित्व गर्ने उनका बालकृतिहरूमा यिनै कविता सङ्ग्रहहरू देखिन्छन् । बालोपदेशका कुराहरूलाई विनोदी-पारामा अभिव्यक्त गरिएका यी कविता सङ्ग्रहका कवितामा बालबालिकालाई पुतलीसँग खेलाउँदै इन्द्रधनुमा नचाउँदै जुहारी पनि खेलाउन पुगेका छन् भने केही कवितामा हास्यको पुटका साथै हलुका व्यङ्ग्यको आभाष पनि पाइन्छ । राष्ट्रप्रेम, ईश्वरप्रति विश्वास, विश्वबन्धुत्व, सामाजिक चलाचलन, घरव्यवहार, बुद्धि परीक्षा र चेतना मानवेत्तर प्राणी पशुपंक्षी र कीराफट्याङ्गा, प्राकृतिक जगत्, स्वर्गीय जगत्, आकाश जगतका साथै वनस्पतिहरूको सौन्दर्यको कलात्मक चित्रण जस्ता विशेषताले भरिपूर्ण यी कृतिहरू बालबालिकाका लागि ज्ञानवर्द्धक हुनुका साथै मनोरञ्जनपूर्ण छन् ।

३.२ बाल कविताको अध्ययन

बालकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकाव्यहरूमा पुतली (२०१०), सुनको बिहान (२०१०), चिल्ला पातहरू (२०२१) र छाँगासँग कुरा (२०२६) गरी जम्मा चार वटा कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण क्रमशः यहाँ गरिन्छ ।

३.२.१ पुतली

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वि. सं. २००० मा रचित प्रस्तुत पुतली (कविता सङ्ग्रह) को प्रकाशन भने वि. सं. २०१० सालमा भयो । बाल साहित्यकार देवकोटाको पुतली (कविता सङ्ग्रह) एक उत्कृष्ट कविता कृति हो । बालबालिकालाई प्रशस्त मनोरञ्जन दिई बौद्धिक तथा मानसिक विकास गराउनमा समेत प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सफल यस कविताकृतिमा जम्मा पन्ध्र वटा कविताहरू समावेश भएका छन् । जुन कविताहरू यस प्रकार रहेका छन्:

पुतली, इन्द्रधनु, ढुङ्गा, बुहारी, छ बहिनी, साँचो, पानी, आमा, सपनाहरू, वसन्तबेला, सम्झना, भँगेरा, के हो नेपाल भन्ने ? सुनेको कथा, भित्ताको मुख र जुहारी रहेको छन् । उल्लेखित पन्ध्र वटा कविताहरू अध्ययन तथा विश्लेषण कविताको निम्न तत्वहरूको आधारमा गरिएको छ ।

३.२.१.१ भाव

पुतली (कविता सङ्ग्रह) भित्र जम्मा पन्ध्र वटा बालकविताहरू रहेका छन् । पन्ध्र वटा फरक-फरक शीर्षकमा रचित कविताहरूले विभिन्न किसिमका विषयवस्तु र भावहरूमा प्रस्तुत भएका छन् ।

पुतली कविता सङ्ग्रहको प्रथम कविता हो । कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कीराफट्याङ्गा जगत्लाई विषयवस्तु बनाइ रचिएको कविता कृति **पुतली** यस कवितासङ्ग्रहको प्रतिनीधिमूलक कविता हो ।

पुतली कवितामा कविको स्वच्छन्द प्रवृत्तिको चित्रण पाइनुका साथै पुतलीको रूप सौन्दर्यको वर्णन यसको उत्पत्तिको उल्लेख गर्दै दया, माया, करुणा र अहिंसा जस्ता नैतिक भावनाको कदर गरेर स्नेह र प्रेमयुक्त नजरले पुतलीलाई हेर्नुपर्छ भन्ने आध्यात्मिक भावसन्देश यस **पुतली** कविता मार्फत व्यक्त भएको छ । जस्तै:

चुसेर मीठा रस फूलमाथि
गमकक भै मस्त बसेर जाति ॥
म बन्छु ध्यानी सुखको वसन्ती ।
न छोप्न खोजे तर यत्ति विन्ती ॥

‘पुतली’ -पृ. १-५

देवकोटाले प्रकृतिमा अवस्थित अत्यन्तै सुन्दर जीव पुतलीको उत्पत्तिको चित्रण गरेका छन् । रूपरङ्गको खानी पुतलीले सुगन्धित फूलसँग गरेको साक्षात्कार क्रियाकलापलाई यस **पुतली** कवितामा व्यक्त गरिएको छ । **इन्द्रधनु, पानी, आमा र वसन्त** कविता प्रकृति जगत्लाई विषयवस्तु बनाई रचिएका छन् ।

इन्द्रधनु वनजङ्गल फूल-वगैचा जस्ता प्राकृतिक सेरोफेरो रहेको कविता हो । यसमा **इन्द्रधनु**को मूल्य, औचित्य, र महत्वको महिमागान गाइएको छ । पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण

मानवको भलाइ र उद्धार गर्दै मानव अशान्तिलाई शान्तिमा परिणत गर्ने सशक्त हतियार इन्द्रधनु हो भन्ने भाव नै यस कविताको सार हो । जस्तै:

मोहनी छ प्रभुमा कति रङ्गी
हेर इन्द्रधनुमा अब सङ्गी ।
घाम फुट्छ जलमा झलमल्ल
काँचमा किरणका रँग तुल्य

पुतली (इन्द्रधनु) पृ. ६-८

प्राकृतिक दृश्य इन्द्रधनुको चित्र सहित यसको स्वरूप र अवस्थालाई कवितामा व्यक्त गरिएको छ । फूलको रङ्ग र इन्द्रधनुको रङ्गबीचको निकटतालाई पनि कवितामा समावेश गरिएको छ । इन्द्रधनुको रङ्गसँग केटाकेटीलाई दङ्ग पार्न देवकोटा सफल छन् ।

पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण वनस्पति, मानव र जीवनजन्तुलाई आवश्यक पर्ने वस्तु पानी हो । पानी बिना यी कुनै पनि सजिवको अस्तित्व सम्भव छैन । त्यसैले यसको सदुपयोग गर्नु जरुरी छ । भन्दै पानीका विविध रूपहरू हुस्सु, बाफ, वर्ष, शीत, बरफ आदिको रचना र यसको जलकण (शीत) मोतिका दाना तुल्य छन् भन्ने भाव पानी शीर्षक कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।

पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण सजिव प्राणी तथा वनस्पतिहरूको जीवनको मुख्य आधार पानीको मूल्य, महत्वलाई पानी कवितामा व्यक्त गरिएको छ । पानी पर्दा, बग्दा विभिन्न किसिमका आवाज आई पृथ्वीवासीलाई व्युँझाउँछ । पानी पर्नु अघिको अवस्थालाई पनि कवितामा व्यक्त गरिएको छ । अतः देवकोटाले अति महत्वपूर्ण वस्तु पानीसँग बालबालिकालाई चिरपरिचित गराएका छन् । जस्तै:

मैं भैं विचित्र क्यै अरु कुरा संसारमा सुन्दर
मेरो बास समुद्रमा छ गहिरो नीलो बडे मन्दिर ।
अन्तै छैन जहाँ अगाध जलको छन् छालका उर्लन
ठूला फीँज लगाउने सिउरमा गड् गड् पहाडै भन !

पुतली (पानी) पृ. २१-२४

यसरी नै आमा शीर्षक कवितामा आमालाई सृष्टिकी ज्योति, संसार देखाउने पथप्रदर्शक, धरती माता, नारी देवता, पालनपोषण कर्ता, सन्तानकी जननी, ज्ञानकी ज्योति,

हासखेल, सुखसयल र मनोरञ्जन प्रदान गराउने जादूगर तथा सारा दुःख पीडालाई शीतल पारिदिने अमृतरूपी औषधी आमा हुन् । त्यसैले आमाप्रतीको सम्मान, कदर र कर्तव्य भुल्न हुँदैन भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ भन्दै आमाको औचित्य र महत्वको वर्णन गरिएको छ । जस्तै:

हेर हेर कलिली कति राम्री
रङ्गदार रसिली सब हाम्री
जन्मभूमि वन-पर्वती-वाली
स्वर्ग भैं अमृतकी सरिथाली ।

पुतली (आमा) पृ. २५-३२ ।

आमा कवितामा आङ्गनो मातृभूमि अथवा हाम्रो देश नेपाललाई जन्मदाता आमाको संज्ञा दिइएको छ । आङ्गनो देशको प्राकृतिक बनोटलाई निकै कलात्मक ढङ्गसँग कवितामा उनीएको छ । मातृभूमिप्रति आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्यलाई कवितामा व्यक्त गरिएको छ । अतः देवकोटाले आमा कविता मार्फत बालबालिकालाई आङ्गनो मातृभूमिको महत्व तथा स्वरूपको चित्रण गरेका छन् ।

वसन्त बेला कवितामा ऋतुराज वसन्तको सौन्दर्यात्मक चित्रण गरिएको छ । प्रकृतिको स्वच्छन्द र स्वच्छ वातावरण बारे बालबालिकालाई ज्ञान दिलाई ध्यानाकर्षण गराउनु यस कविताको भाव विधान रहेको छ । जस्तै:

बढ्छ हेर अलि शीतल घाम
भक्तिको हृदयमा सरिनामा
क्या हवाभर सुवास छ हर
देश-भक्त दि भैं सररर ।

पुतली (वसन्त-बेला) पृ. ३५-३८

देवकोटाले यस कवितामा ऋतुहरूको राजा वसन्त ऋतुको चित्रण गरेका छन् । वसन्तकालीन समयमा वातावरणमा देखिने अवस्था तथा परिवर्तनलाई कवितामा छर्लङ्ग पारिएको छ । वसन्त ऋतुमा भएको रमाइलो परिवर्तनले बालबालिकामा पनि उमङ्ग, उत्साह आएको अवस्थालाई कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।

ढुङ्गा-बुहारी सामाजिक चाल चलन र घरव्यवहार सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधार मानी रचना गरिएको कविता हो । समस्त नेपाली समाजका बुहारीहरूको व्यवहारको विश्लेषण गरिनुका साथै बुहारीहरूको रिसाउने, चिडिने, छलकपट र अहम् भावनाको उद्घाटन गर्दै यस्ता बुहारीहरूलाई तालिम दिनुपर्ने हो कि भन्ने यस कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

कस्तो चुस्स बता ? रिसाउन त्यसै
के काम चोसो लिइन् ?
यस्तो ठुस्स बनेर घुस्स कसरी
सारै रिसाही भइस् !

पुतली (ढुङ्गा-बुहारी) पृ. ९-११

यस ढुङ्गा-बुहारी कवितामा देवकोटाले बालबालिकालाई सासु र बुहारी बीचको सम्बन्ध व्यक्त गरेका छन् । यसमा बुहारीहरूको व्यवहार र सासुको असन्तुष्टिलाई कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । अतः देवकोटाले ढुङ्गा-बुहारी शीर्षक कवितामा समाजमा नै भए गरेका विषय समावेश गरेका छन् ।

यसरी छ बहिनी, साँचो, सपनाहरू, सम्भना र भित्ताको मुख कविता नै मनोजगत् विषयवस्तु अन्तर्गत रहेका कविताहरू हुन् । स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको उच्च काल्पनिक चित्रको प्रस्तुतीकरण यी कविताहरूमा पाइन्छन् ।

छ बहिनी कवितामा मानवलाई प्राकृतिक आयामसँग तुलना गरी जसरी वर्षा ऋतुको गडगडाहट पानीले सारा जगतको धुलो, मैलो, हिलो पखालेर अशुद्ध वातावरणलाई शुद्ध बनाउँछ, त्यसै गरी छ बहिनी नामक विभिन्न ऋतुहरूको निश्चल, स्वच्छ, र आकर्षक नाचले पनि प्राकृतिक स्वच्छता एवम् सौन्दर्य सिर्जना गर्नुपर्छ । मानव मस्तिष्क र हृदयलाई समेत शीतल, शान्त र पवित्र बनाओस् भन्ने जस्ता गाढा भावव्यञ्जन छ बहिनी कवितामा प्रतीकात्मक रूपले व्यक्त भएको छ । जस्तै:

नाच नाच बहिनी मेरी
हेवसन्त प्यारी !
सकल ऋतुकी फूलरानी !
रङ्गले सिँगारी
पालुवाले भुम्किएर

भुम्म भुम्म सारी !
सब चराको बोल बोल
साथ नाच भारी ।
हरर हरर हरर हरर
मलय बास पारी
फनन फन्न फनन फन्न
चक्कर धेर मारी ।

पुतली (६ बहिनी) पृ. १२-१७

यस छ बहिनी कवितामा कविले प्रकृतिलाई मानवीकृत गरेका छन् । छ वटा ऋतु क्रमशः वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त र शिशिर ऋतुहरूलाई बुझाउने सरल तरिका अपनाएर छ बहिनी शीर्षक दिएका छन् । बालबालिकालाई छ वटा ऋतुसँग परिचित गराउन कविताको शीर्षकलाई स्त्रीलिङ्ग शब्दको प्रयोग गरेका छन् । यस कवितामा छ वटै ऋतुमा भएको परिवर्तित अवस्थालाई कलात्मक ढङ्गसँग कवितामा उतारेका छन् । जसको माध्यमबाट बालबालिकाले ऋतुहरूको बारेमा ज्ञान लिन सक्छन् ।

साँचो मनोजगत विषयवस्तुसँग नै सम्बन्धित अर्को कविता हो । नैतिक सन्देशमूलक भाव व्यक्त भएको यस कवितामा मानवमनभिन्न रोगको रूपमा जरा गाडेर बसेको भुट, असत्य र कालो विचारको त्याग गरी सधैँ साँचो बोल्नुपर्छ, असल इमान्दार बन्नुपर्छ तथा सत्य व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने सन्देश व्यक्त भएको छ । सच्चा र आदर्श व्यक्ति बन्नका लागि ईश्वरसँग प्रार्थना गर्नु पर्छ, मनमा शान्तिको बास भएमा अज्ञानरूपी रोग हटेर मन उज्यालो र प्रशन्न हुन्छ तथा असत्य भाव र कुविचार बोकेकाहरूप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै उनीहरूको चारीत्रिक सुधार गर्नु यस साँचो कविताको भावपक्ष रहेको छ । जस्तै:

यौटा कुना छ मनमा बहुतै अँध्यारो
लुक्ने त्यहाँ सकल भूट विचार साँहो ।
त्यो रोगको घर छ छन् त्यसबीच हाउ
सम्भेरे ईश्वर त्यतातिर घाम लाऊ ॥१॥

पुतली (साँचो) पृ. १८-२०

साँचो कवितामा बालबालिकाहरूलाई सत्य र सही व्यवहार गर्न प्रेरित गरिएको छ । साँचो व्यवहारबाट चरित्र निर्माणमा सहयोग हुने तथा सही ठाउँमा पुगिने र भुटो

व्यवहारबाट खराब ठाउँमा पुगिने सन्देश देवकोटाले यस कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।
साँचो कविताले बालबालिकाहरूको असल चरित्र निर्माणमा सहयोग पुग्दछ ।

सपनाहरू कविता मनोजगत विषय वस्तुसँग सम्बन्धित रहेको छ । सपनाहरू कवितामा मानवीय मनको अर्धचेतन अवस्थाको चित्रण तथा सपनाको रहस्यमय प्रस्तुती छ । सपनामा प्राप्त हुने आनन्द, कौतूहलता, भ्रम, अनुभव, अनुभूति जस्ता पक्षको उद्घाटन गरी यसको औचित्य र महत्वको महिमागान गाउनु यस कविताको भावविधान हो । जस्तै:

आउँछन् कि दिलमा भन साथी
चम्मचम्म सपना बहुभाँति
पङ्खदार हलुका अति मीठा
पक्रिने मन हुँदै पर छीटा

पुतली (सपनाहरू) पृ. ३३-३४

देवकोटाले यस सपनाहरू कवितामा बालबालिकालाई निद्रा अवस्थामा देखिने सपनाको जानकारी गराएका छन् । सपना प्राप्त हुने आनन्दित क्षणको चित्रण यस कवितामा गरेका छन् ।

सम्भना मनोजगत विषयवस्तु अन्तर्गत कै अर्को कविता हो । यस कवितामा कविले जीवनका अनेकौं इच्छारूपी सपनाहरू साँचेर राखेका र ती पूरा गर्न नपाउँदा उनको मन ज्यादै दुःखित र निराश भई आँसु खसेको भाव व्यक्त गरेका छन् । देशप्रेम, राष्ट्रिय गौरव, नेपाल र नेपालीप्रतीको आस्था, राष्ट्रप्रतीको कर्तव्य र अधिकार, राष्ट्रिय एकता, अखण्डता जस्ता पक्षहरूमा सम्पूर्ण नेपालीहरूको ध्यान केन्द्रित गराउनु पर्ने मूल सन्देश नै यस कविताको भाव हो । जस्तै:

जब सम्भन्छु मनमन मेरो महिमा मोहन देश
आँसु भरिँदै आउँछ गहमा सरसर बन्दछ केश ।

पुतली (सम्भना) पृ. ३९-४०

यस सम्भना कवितामा कविले आङ्गनो देश निर्माणप्रति राम्रा-राम्रा इच्छाहरू राखेका छन् तर ती सबै इच्छा पूरा हुन नसक्दा मन कुँदिएको अवस्थालाई चित्रण गरेका छन् । यस

कवितामा देखाइएको चित्रबाट पनि यस्तै भलक देखिन्छ । बालबालिकालाई राष्ट्रप्रतीको कर्तव्यप्रति सचेत गराउन खोजिएको छ ।

यसरी नै भित्ताको मुख मनोजगत् विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको कविता हो । प्रकृतिजगत्मा रहेको निर्जीव वस्तु भित्तालाई मानवीकृत रूप दिएर यो कविता रचना गरिएको हो । निर्जीव वस्तु पनि मानवको सुख दुःखको साथी भई कुराकानी विचार सञ्चार गर्ने साधनको रूपमा घरको भित्तालाई लिइएको छ । जस्तै:

मुख छ कति मजाको
हेर भित्ता विचार
नजरकन लगाए मात्र
देखिन्छ क्या र ?

पुतली (भित्ताको मुख) पृ. ५२-५३

देवकोटाले यस भित्ताको मुख कवितामा निर्जीव वस्तु भित्तोले पनि मानिस एक्लो भएको अवस्थामा साथ दिएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । मानिस एक्लो भयो भने निर्जीव वस्तुलाई पनि साथी बनाएर आङ्गनो पीर, वेदना पोखेर मन शान्त पार्न सक्दछ भन्ने सन्देश यस कवितामा व्यक्त भएको छ ।

यसैगरी भँगेरी पंक्षीजगत्को विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कविता हो । प्रकृतिको हरियाली र रमणीय जङ्गलमा स्वच्छन्द तवरले जीवन बिताउने चरी भँगेरीको कलात्मक चित्रण यस कवितामा गरिएको छ । सानी बालिकाले आङ्गनो बाबुलाई अहिंसाको ज्ञान दिएर समस्त मानव जातिलाई अध्यात्मवादी र मानवतावादी दर्शन पाठ सिकाउनु यस कविताको मूल भाव हो । जस्तै:

नछोपूँ है बाबा पर पर भएकी डरकन
सँगी बन्दा बच्चा सकल जनका सुन्दर मन ।
अभै आई बस्छे घरतिर लगाई गुँड तर
परी आँखा हाम्रो भुरुरु उड्छे पर पर ।

पुतली (भँगेरी) पृ. ४१-४८

देवकोटाले पंक्षीलाई आङ्गनो कविताको विषय बनाएका छन् । सानी बालिकाले भँगेरी चरीको क्रियाकलापलाई नियाल्दै उसप्रतीको दया, माया सहितको भावना व्यक्त गरिएको छ ।

के हो नेपाल भन्ने ? र सुनेको कथा र राष्ट्रप्रेम दशभक्ति भावनाको विषयवस्तुलाई लिएर रचिएका कविताहरू हुन् । हाम्रो देश नेपालको गौरव र महिमालाई लिएर रचिएको के हो नेपाल भन्ने ? कवितामा राष्ट्रको सौन्दर्यपूर्ण गौरवगाथा व्यक्त गरिएको छ । देशको मूल्य र महत्वको बोध गराई राष्ट्रिय एकता, सांस्कृतिक, सामाजिक, जातीय एकताको भाव सिर्जना गरी नेपाललाई स्वतन्त्र प्राकृतिक रमणीय वातावरणको स्वच्छन्द चित्रण गरी यस कविताको भाव व्यक्त गरिएको छ । जस्तै:

के हो नेपाल भन्ने सब मुटु मुटुको ढुक्ढुकी एकवार
यौटा आँखा सबैको भनन गरिने भल्किने एकतार ।
यौटा गाना चलेको कलकल मनमा भल्किंदै बारबार
यौटा छाना उज्यालो भलमल सजिने कोटि नक्षत्रदार ॥

पुतली (सुनेको कथा) पृ. ५१

के हो नेपाल भन्ने ? कवितामा बालबालिकालाई राष्ट्रप्रतीको चिन्तन मनन गराउन देवकोटाले नेपालको सौन्दर्यलाई व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्तिको भावना अभिवृद्धि गर्न यस कविताले प्रेरणा दिन्छ ।

सुनेको कथा राष्ट्रप्रेम र देशभक्ति सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको अर्को कविता हो । कविताले अन्य देशहरूको बारेमा सुनेका भलमल्ल र रसिला कथाहरूबाट आङ्गना देशलाई स्वर्ग बनाउने अनेक थरी सपनाका साथ गहभरि आँसु झारेका र ती वीर कथाहरूले मुटु फुलेर आई आफू मर्माहत बनेको र नेपालीहरूलाई शिक्षाको उज्यालो ज्योति प्रदान गरी स्वतन्त्रता र समानताका हक-अधिकार दिलाउने उच्च काल्पनिक सौन्दर्यभाव यस कवितामार्फत व्यक्त भएको छ ।

जब सन्दछु देश अरुहरूका
भलमल्ल कथा रसिला र निका ।
तब आउँदछन् गहमा कनिका
सपनाहरूसाथ अनेक निका ॥

पुतली (सुनेको कथा) पृ. ५१ ।

यस सुनेको कथा कवितामा कविले अभरु विकसित राष्ट्रहरूको बारेमा झलमल्ल भएको देशको पनि पुर्खाहरूले देश बनाउनका लागि धेरै योगदान दिएको कुरा सुन्दा आङ्गनो देश अरू छिमेकी देश जस्तो सम्पन्न हुन नसक्दा पीडालाई कथा जस्तो भनेर कवितामा व्यक्त गरेका छन् । आङ्गनो देशलाई पनि विकसित र सम्पन्न बनाउनु पर्ने सन्देश यस कविताले बालबालिकालाई प्रदान गर्दछ ।

जुहारी चेतनाबोध तथा बुद्धि परीक्षा सम्बन्धि विषयवस्तुमा आधारित कविता हो । भावविधानका दृष्टिले अत्यन्तै मार्मिक बनेको यस कवितामा प्रेमी-प्रेमीकाको यौन आकर्षणका प्रेमभाव प्रकट भएको छ । साथै यस कवितामा हास्यव्यङ्ग्यात्मक तथा ठट्टायौली अभिव्यक्ति, हृदय मनोरञ्जन तथा बौद्धिक र काल्पनिक क्षमताको प्रष्फुटन गर्नु यस कविताको भाव विधान रहेको छ ।

प्रश्न-हिउँदकी चरी पखेटा उडी

गाउँछे रोएर

एकदुइ दाना हिर्देका पाना

भनूँ कि छोएर ?

उत्तर-बादल बुन्ने सपना जस्ता

ओठकी सिटी प्रेमकी छिटी

सुनुँला रोएर

पुतली (जुहारी) पृ. ५४-५७

जुहारी कविता पुतली कविता सङ्ग्रहको अन्तिम कविता हो । प्रश्नोत्तर शैलीमा रचिएको यो कविता अत्यन्तै मनोरञ्जनात्मक छ । केटाकेटी बीचमा प्रेमाकर्षण उन्मुख यस कविताले बालबालिकाको सोच्ने तथा कल्पना गर्ने शक्तिको विकास गराउँछ ।

३.२.१.२ भाषाशैली

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस पुतली कविता सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कविताहरूमा सरल र सहज शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा बालबालिकाहरूका लागि कविता रुचिपूर्ण र चाखलाग्दो बनेको छ भने प्रभु, बसन्त, क्षण र बीनु जस्ता तत्सम शब्द र इन्द्रेणी, सौन्दर्य जस्ता तद्भव शब्दको प्रयोगका साथै सलक्क, फरक्क जस्ता अनुकरणात्मक शब्द र धुलो, सिंगार जस्ता भर्रा शब्दहरूको प्रयोगले कविताहरू सौन्दर्य पूर्ण बन्न गएका छन् ।

यस्ता विविध खाले शब्द प्रयोगले कवितालाई गेयात्मक, सांगीतिक र श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । बालकाव्य भएको हुनाले बालबालिकाको चेतना र धैर्यशीलतालाई समेत ख्याल गरी लेखिएको छ, भने अनुकरणात्मक शब्द प्रयोग र अन्त्यानुप्रास सहितको शब्दले कवितालाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । जस्तै:

बनी हलुका सुख भैं सलक्क ।

म नाच्छु फुफुर घुमी फरक्क ॥

जहाँ म जाने मन गर्छु फिर्छु ।

फुका हँसीली रसिली बिचर्छु ॥

पुतली पृ. ३

त्यसै गरी देवकोटाका तीव्र लेखन, आँसुलेखनका कारण र आङ्गना रचनाहरूलाई दोहोर्‍याएर नहेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा होला कवितामा कतै-कतै अन्त्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

घण्ट बज्दछ पीरहरूबाट

फूलबाट कलिलो सखसाथ

छन् हावा कि हलुका सब हात

शब्द सुन्दछु म यो दिलबाट

पुतली पृ. २८

यसरी नै कवितालाई छन्दमय तुल्याउनका लागि होला कुनै-कुनै शब्दहरूको प्रयोग व्याकरण सम्मत नभएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

फूलको रँग सबै यसमा छ

फूल के त सब नानि ! त्यहाँ छ ?

बिन्दुबाट यसको रङ्ग भर्दा

भो कि फूल रँगिलो जल पर्दा ।

पुतली पृ. ७

बालबालिकाहरूका निम्ति तयार पारिएको हुनाले यस पुतली कवितासङ्ग्रहमा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरिएको पाइँदैन । बिम्ब, प्रतीक र

अलङ्कारहरूको प्रचुर प्रयोगले काव्य बालसुलभ र बोधगम्य नभई बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जक र रुचिपूर्ण हुनसक्दैन अथवा जटिल र दुर्बोध्य बन्न पुग्छ । तैपनि कविता कृति भएको हुँदा कृतिगत धर्मका आधारमा पनि केही अलङ्कारहरूको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ । जस्तै:

#=@=!=# laDa, k|tLs / cn^a\sf/

कविले यस पुतली (कविता सङ्ग्रह) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनेकौं बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

अ) बिम्ब विधान

कविले आङ्गनो बालकाव्य पुतली (कविता सङ्ग्रह) मा पनि विभिन्न किसिमका बिम्बहरूको प्रयोग गरेका छन् । विशेष गरी यस काव्यमा प्राकृतिक बिम्ब र संवेदनात्मक बिम्बहरूको प्रयुक्ति पाइन्छ । जुन बिम्बहरूको संक्षिप्त चर्चा यसरी गरिन्छ-

क) प्राकृतिक बिम्ब

प्रकृति जगत् वा मानव निरपेक्ष सौन्दर्यको बिम्बमय चित्रणबाट काव्यमा प्राकृतिक बिम्बको सिर्जना हुन्छ । मानव निरपेक्ष सौन्दर्यसत्ताको रूपमा प्रकृतिलाई अवलोकन गरी त्यसैलाई माध्यम बनाएर काव्यमा सौन्दर्य भर्दा प्राकृतिक बिम्बको उपस्थिति हुन्छ । यस्ता प्राकृतिक बिम्बहरूलाई स्वच्छन्दतावादी कविहरूले मनोव्यञ्जनाका रूपमा लिने गर्दछन् । यस्ता बिम्बहरूमा एकातिर प्राकृतिक दृश्य प्रपञ्चहरूको चित्रण पाइन्छ भने अर्कोतिर प्रकृतिका मानवीकृत रूपको प्रयोगका साथै मनोव्यञ्जनात्मक चित्रण पनि पाइन्छन् ।¹

स्वच्छवादी धाराका कवि देवकोटाका अधिकांश कविताहरूमा प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस पुतली भित्रका कवितामा पनि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । उनले छ बहिनी शीर्षक कवितामा प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । छ बहिनी कवितामा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब-

नाच नाच बहिनी मेरी

शरद् हे सिँगारी ।

चन्द्रमाको हँसिला तर

¹ लक्ष्मणप्रसाद गौतम, समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. १३७ ।

बन्दीलाई भारी
नीलिमाको भुल कस
हीरा जडी भारी
लहरादार दीप-माला
भिल्मिल भिल्मिल पारी,
बादलको घुम्टो खोली
चाँदी चाँप बजारी,
शीतल सासले अति भुके
यारिङ्ग मनाई भारी,
जूनको चद्दर आदी ओढी
सुनको बाला भारी
नाच नाच बहिनी मेरी
शरद् हे सिँगारी

पुतली, पृ. १५ ।

कवितांशका अधिल्ला र अन्तिम दुइ/दुई पङ्क्तिहरूमा प्रकृतिलाई मानवीकृत गरिएको छ । चन्द्रमा जस्तो हँसिलो हुनु, लहरै राखेको दियोले माला जस्तो भई उज्यालो दिनु, बादलको घुम्टो खोलिनु जूनको चद्दर ओढ्नु, सुनको बाला भार्नुमा प्राकृतिक चित्रण छ । यो प्राकृतिक दृश्य चित्रमा शरद् ऋतुको तनमय चित्रण छ । यस्ता चित्रणले उक्त समयमा धर्तीमा सबैलाई मनोरञ्जन र आनन्द भएको अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्छ ।

बिम्बको वर्गीकरणका सन्दर्भमा त्वक, चक्षु, श्रोत, जिह्वा, घ्राण जस्ता इन्द्रिय तत्वसँग सम्बद्ध बिम्बहरूलाई ऐन्द्रियिक संवेदनात्मक बिम्ब भनिएको पाइन्छ।^२

ख) शब्द श्रव्य बिम्ब/कर्णसंवेद्य बिम्ब

कर्णसंवेद्य ऐन्द्रियिक बिम्बहरू श्रव्य बिम्बका रूपमा रहेका हुन्छन् । इन्द्रिय संवेद्यताका आधारमा शब्दतत्वसँग सम्बद्ध बिम्बलाई श्रव्यबिम्ब भनिन्छ । यस्ता बिम्बमा कुनै ध्वनि वा आवाज, आवाजको अनुकरण आदि प्रयुक्त हुन्छन् । कवितामा ध्वन्यात्मक श्रव्यताबाट बिम्बीयताको सिर्जना हुनु कर्णसंवेद्य बिम्बको अभिलक्षण हो ।^३

^२ ऐजन्, पृ. १४९ ।

^३ ऐजन् पृ. १५२ ।

देवकोटाले पुतली कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । वर्ष ऋतुको चित्रण गर्न विभिन्न शब्द बिम्बहरू बिम्बित गरेका छन् । वर्षा, ऋतुमा पानी पर्दा, बिजुली चम्कंदा, इन्द्रेणी लाग्दाको अभिव्यक्तिहरूलाई प्रस्तुत गर्न देवकोटाले छ बहिनी कवितामा शब्द बिम्ब प्रयोग गरेका छन् । छ बहिनी कवितामा प्रयुक्त कर्णसंवेद्य बिम्ब-

नाच नाच बहिनी मेरी
 वर्ष नाम प्यारी
 भं भं भं भं भर्र भर्र
 भिलिक मिलिक पारी !
 नाच स्वर्गवीच भल्ल
 गडड गडड ताली
 इन्द्रधनुको कमर-बन्दी
 भलमल्ल बाली
 भरर भरर अमृत पोख
 गानसाथ भारी !
 फनन फन्न फनन फन्न
 चक्कर धेर मारी !

पुतली, पृ. १४-१५ ।

कवितांशमा प्रयुक्त भं, भं, भर्र, भर्र पानी पर्दाको आवाजको अनुकरण गरिएको अनुकरणात्मक शब्द हो । त्यस्तै भिलिक, मिलिक शब्दले बिजुली चम्कंदाको सन्दर्भलाई बिम्बित गर्दछ । गडड, गडड भरर, भरर शब्दले वर्षकालीन परिवेशको बिम्बचित्र उतारेको छ । वर्षा ऋतुको सौन्दर्यलाई विभिन्न किसिमका अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरी देखाइएको छ । यस्ता शब्दहरूको पटक/पटकको पुनरावृत्तिले वर्षा ऋतु र त्यसका विभिन्न गति विधिलाई देखाएको छ ।

ग) दृश्य/चक्षुषबिम्ब/चक्षुसंवेद्य बिम्ब

ऐन्द्रिक संवेदनाका आधारमा दृश्यतत्व वा रूपतत्वसँग सम्बद्ध बिम्ब नै चक्षुसंवेद्य वा चाक्षुष बिम्ब हो । यस्ता बिम्बलाई रूपबिम्ब, दृश्य बिम्ब, साकार बिम्ब, आदि विविध

नाम दिइएको पाइन्छ । चक्षुद्वारा दृश्य हुनु वा चक्षुसंवेद्य हुनु यस्ता बिम्बको सामान्य अभिलक्षण हो । प्रकृतिपरक कवितामा यस्ता बिम्बहरूको बाहुल्य पाइन्छ ।^४

देवकोटाको **पुतली** कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । पानीको रूप तथा अवस्थाको दृश्य चित्रण गर्न बादल, हुस्सु, बाफ आँसु र शीत जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । **पानी** कवितामा प्रयुक्त दृश्य बिम्ब अथावा चक्षुसंवेद्य बिम्ब-

मेरा रूप अनेक छन् जगतमा पानी तथा बादल
हुस्सु बाफ र शीत, आँसु जलको भर्ना नदी कल्कल
जस्तो चित्त गयो म बन्दछु उही राम्रो तरङ्गी कुरा
मैलातर्फ हिँडेर मात्र म हिले-पानी बनेको बारा !

पुतली, पृ. २४ ।

कवितांशमा प्रयुक्त बादल, हुस्सु, बाफ, शीतल आँसु, भर्ना, नदी जस्ता पदपदावलीहरूले पानीको परिवर्तित स्वरूपको वर्णनका सन्दर्भमा दृश्य वा चक्षुसंवेद्य बिम्बको उपस्थित गराउँछ । पानीलाई जस्तो चित्तले हेर्नो उस्तै देखिन्छ । पानी स्वयं हिलो मैलो नभई मैला तर्फ हिँड्यो भने मात्र हिलो पानी बनेको दृश्यलाई कवितामा बिम्बित गरिएको छ ।

घ) आस्वाद्य बिम्ब/रसनासंवेद्य बिम्ब

ऐन्द्रिक पञ्चतत्वमध्ये रसनातत्वसँग सम्बद्ध बिम्बलाई आस्वाद्य बिम्ब वा रसनासंवेद्यका रूपमा मानिन्छ ।^५

देवकोटाको **पुतली** कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा रसना संवेद्य बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । पुतलीले विभिन्न फूलहरूमा डुली-डुली मिठो रस चुसेको अवस्थाको चित्रण गर्न रसनासंवेद्य बिम्ब उपस्थित छ । **पुतली** कवितामा प्रयुक्त रसनासंवेद्य बिम्ब-

चुसरेर मीठा रस फूलमाथि
गमकक भै मस्त बसेर जाति ॥
म बन्छु ध्यानी सुखको वसन्ती
नछोप्न खोजे तर यत्ति बिनति ॥

^४ ऐजन, पृ. १५६ ।

^५ ऐजन, पृ. १६२ ।

सुरुक्क पारी रस फूलबाट
चुसेर मीठो अति मस्तसाथ ॥
छोपी अँगालोसित पङ्खद्वारा ।
म देख्छु सातौँ सब स्वर्ग प्यारा ॥

पुतली, पृ. ३ ।

कवितांशमा प्रयुक्त चुसेर, सुरुक्क, मिठो, रस जस्ता पदपदावलीहरू रसनासंवेद्य विम्बका रूपमा आएका छन् । मीठो रस चुसेर डुल्ने पुतली फूलमा आनन्दित भएर सुखको अनुभूत गरिरहेको हुन्छ । उक्त समयमा उसले स्वर्ग देखेको हुन्छ तर उसको त्यो सुख नछोप्नको लागि विन्ति गरेको छ । फूलमा रमाइरहेको पुतलीलाई कसैले नछोप्न, दुःख नदिन विन्ति गर्दै गर्नु आदि सन्दर्भहरूमा आस्वाद्य वा रसना संवेद्य विम्बको प्रयुक्ति पाइन्छ ।

ड) घ्रातव्य/गन्धसंवेद्य विम्ब

इन्द्रियसंवेद्यताका आधारमा घ्राणतत्त्वसँग सम्बद्ध विम्बलाई घ्रातव्य विम्बका रूपमा मानिन्छ । यसको सम्बन्ध गन्धतत्त्वसँग हुन्छ । सुगन्धित वा दुर्गन्धित वस्तुहरू विम्बका रूपमा उपस्थित हुनु यस्ता विम्बको सामान्य लक्षण हो ।^६

वसन्त ऋतुको समयमा चलेको हावा पनि सुगन्धित वा वासनादार हुन्छ । जसले गर्दा देश भक्तको दिल पनि शीतल पार्दछ । यहि अभिव्यक्तिलाई प्रस्तुत गर्न देवकोटाले आङ्गनो वसन्त-बेला कवितामा गन्धसंवेद्य विम्बको प्रयोग गरेका छन् । वसन्त-बेला कवितामा प्रयुक्त गन्धसंवेद्य विम्ब-

बढ्छ हेर अलि शीतल घाम
भक्तिको हृदयमा सरि नाम ।
क्या हावाभर सुवास छ हर
देश-भक्त दिल भैं सरर ।

पुतली, पृ. ३६ ।

यस कवितामा वसन्त ऋतुको समयमा भएको शीतलता, सुवासित हावाको वहाव एवम् गति समेतको अनुभूतिपरक विम्बीय स्वरूप प्राप्त गर्न सकिन्छ । सुवास, हर शब्दहरू गन्धसंवेद्य विम्बका रूपमा उपस्थित छन् ।

^६ पूर्ववत्, पृ. १६७ ।

च) स्पृथ्य/स्पर्शसंवेद्य बिम्ब

इन्द्रिय संवेद्यताका आधारमा त्वक्इन्द्रिय र स्पर्शतत्त्वसँग सम्बद्ध बिम्बलाई स्पृथ्य बिम्ब भनिन्छ । स्पर्शको अनुभूति दिने यस्ता बिम्बहरूमा चिसो, तातो, न्यानो, आगो, सूर्य, जाडो, गर्मी, कठोर, कोमल, खस्रो, मसिनो, चिल्लो आदि शब्दबिम्बहरूको पनि प्रयोग हुन्छ भने त्वक्संवेद्य अन्य कुराहरू पनि हुन्छन् । ऐन्द्रियिक संवेद्यताका आधारमा सबैभन्दा प्रत्यक्ष, अनुभूय र स्थूल बिम्बका रूपमा यस बिम्बलाई लिन सकिन्छ ।^९

देवकोटाले सानी भंगेरीको उड्ने बाच्ने स्वतन्त्रतामाथि मानिसले हस्तक्षेप नगरौं भन्ने एउटी बालिकाको अनुरोधको सन्दर्भमा स्पर्श संवेद्य बिम्ब प्रयोग गरेका छन् । भंगेरी कवितामा प्रयुक्त स्पर्शसंवेद्य बिम्ब-

नछोपूँ भो बाबा त्यसकन फुका जीवन दिऊँ
हलूका आनन्दी फुरफुर भुवा हात नलिऊँ ।
चरीलाई भन्दछन् छुन पनि त्यसै लाग्दछ विष
हुँदा मैला हामी छलकपटका दास विवश

कविताशंमा नछोपूँ, भुवा, हात नलिऊँ, छुन मैला जस्ता पदपदावलीले स्पर्श बिम्बीयता प्रदान गर्छ । सानी बच्चीले एउटा भंगेराप्रति देखाएको दयाको भावनालाई कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । फुरफुर गरी हिड्ने सानी चरीलाई हातमा नलिऊँ विष लाग्दछ । उसलाई छलकपट नगरी स्वतन्त्र उड्ने दिऊँ भन्ने मानवीय भावना व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा स्पर्श संवेद्य बिम्बको प्रयुक्ति देखिन्छ ।

अतः विभिन्न किसिमका बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका दृष्टिले पनि यो पुतली कवितासङ्ग्रह सफल बालकाव्य मानिन्छ ।

आ) प्रतीक विधान

कविले यस पुतली (कविता सङ्ग्रह) का कवितालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने क्रममा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूका निम्ति तयार पारिएको हुनाले यस पुतली कविता सङ्ग्रहमा बिम्ब प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरिएको भने पाइँदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

^९ पूर्ववत्, पृ. १७१-१७२ ।

यस पुतली बालकाव्यमा विभिन्न किसिमका दृश्य अवस्थाहरूलाई व्यक्त गर्न प्रतीकहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रकृतिलाई मानवीकृत गर्ने क्रममा कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । उनले ढुङ्गालाई बुहारीको मनको प्रतीकको रूपमा व्यक्त गरेका छन् । इन्द्रधनुको स्वरूपलाई कम्मरबन्दीको प्रतीकका रूपमा लिइएको छ भने सर्प र नरकलाई असत्यको प्रतीकको रूपमा लिइएको छ । आमाको मायालाई कुबेरको धन जस्तो भनी चित्रण गरिएको छ । सपनालाई हावा, आँसुलाई जल तथा इन्द्रधनुलाई दानव संहारको प्रतीकको रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ । भीत्ताको मुख कवितामा शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ । यसरी देवकोटाले प्रतीकको प्रयोग गर्ने क्रममा विभिन्न वनस्पति, पशुपंक्षी, निर्जिव वस्तु, देवता, दानव आदि बुझाउने शब्दहरूको प्रयोग गरेपनि प्राकृतिक क्षेत्रकै प्रतीकहरूको प्रबलता पाइन्छ ।

इ) अलङ्कार विधान

यस पुतली कविता सङ्ग्रहमा कविले केही आलङ्कारीक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक, उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपर्युक्त शब्दालङ्कार अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ :

छेकानुप्रास-

रङ्ग रङ्गसित धेरै तरङ्ग
 आउँछन् जुन बताउँछ ढङ्ग
 भित्र भित्र मनमा सुखसङ्ग
 सोही इन्द्रधनु हो की त रङ्ग ।

पुतली (इन्द्रधनु) पृ. ८

वृत्यानुप्रास-

मुना साना साना शिशुसरि बसन्ती वन भरी
यिनैका सङ्गी छन् अधरहरू भैं कोमल गरी
कुरा गर्ने मीठा नव नव कथा वर्षहरूका
यिही भाषा बोली हृदयभर भर्ने सुख निका ।

पुतली पृ. ४४

अन्त्यानुप्रास-

छुन्मुना अब मुनाहरू साना
नाचछन् अति मजासँग नाना
भिन्न-भिन्न दिलमा पनि यस्तै
हुन्छ नाच म देख्नु दुरुस्तै ।

पुतली पृ. ३६ ।

रूपक अलङ्कार

हालै बनाएर परी मलाई ।
वसन्तको बाग दिए बनाई ॥

पुतली पृ. २

उपमा अलङ्कार-

दूध भैं छ जल निर्मल पोष
काखमाथि यिनको सब जोश
गर्भबीच यिनको सब होश
छैन यो हृदयमा रति दोष ।

पुतली पृ. २९

३.२.१.४ उद्देश्य

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस पुतली कवितासङ्ग्रहमा रचित विभिन्न शीर्षकका १५ वटा कविताहरूको उद्देश्यगत दृष्टिले पनि अलग-अलग देखिन्छन् । जसलाई यसरी देखाउन सकिन्छ:

नैतिक उपदेशमूलक उद्देश्य अन्तर्गत रहेका कविताहरू हुन्:- पुतली, ढुङ्गा-बुहारी, भँगेरी त्यसै गरी राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्ति जस्तो उद्देश्य भएका कविताहरू सम्भना, के हो नेपाल भन्ने ? र सुनेको कथा हो भने प्राकृतिक सौन्दर्य प्रतीको आकर्षण गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू हुन् पानी, वसन्त-बेला, छ बहिनी र इन्द्रधनु हास्यमनोरञ्जनात्मक उद्देश्य अन्तर्गतको कविता भित्ताको मुख हो भने ईश्वरीय भक्तिभाव एवम् सम्मानमूलक उद्देश्य

रहेका कविता साँचो, आमा हुन् र सामाजिक मेलमिलाप तथा प्रेमभाव सिर्जना गर्ने कविता हो जुहारी ।

यसरी उपर्युक्त उद्देश्यहरू यस पुतली कवितासङ्ग्रहमा पाइन्छन् । यस्ता विविध खालका उद्देश्यहरू लिएर बालबालिकाहरूका निमित्त नै यो पुतली कवितासङ्ग्रह एक उत्कृष्ट रचना हो ।

३.२.२ सुनको बिहानको परिचय

बाल साहित्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा वि. सं. २००० सालमा रचेर वि. सं. २०१० सालमा प्रकाशित यो सुनको बिहान कविता सङ्ग्रह उत्कृष्ट कविता कृति हो । बालबालिकाहरूलाई प्रशस्त मनोरञ्जन दिइ उनीहरूको बौद्धिक, मानसिक तथा काल्पनिक विकास गराउने उद्देश्यले प्रभावकारी मानिएको यस सुनको बिहान कविता सङ्ग्रहमा जम्मा १९ वटा कविताहरू सङ्कलित छन् । ती हुन्- सुनको बिहान, पाप लाग्छ, पैसा, सिंह र मुसा, वर्षा, मास्टरजी, पल्टन, सौन्दर्य- उपासना, फूलपरी, किताब-चरो, धूलो, नेपाली सलाई-बट्टा, कुहुकुहु, तस्वीर, हैसा बूढीको मुख, गाउँदिने कथा, पृथ्वी-भकुण्डो, जुनि, भाँगाघर । उपर्युक्त कविताहरूको समष्टिगत रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण कविता विधातत्वहरूको आधारमा गरिन्छ ।

३.२.२.१ भाव

सुनको बिहान कविता सङ्ग्रह भित्र जम्मा उन्नाइस वटा विभिन्न शीर्षकका कविताहरू छन् । यी कविताहरू फरक-फरक किसिमका विषयवस्तु र भावहरूमा प्रस्तुत भएका छन् ।

सर्वप्रथम सुनको बिहान कवितासङ्ग्रह भित्र रहेको प्रकृति सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधार मानी रचना गरिएको कविताहरू सुनको बिहान, वर्षा, सौन्दर्य, उपासना, फूल-परी, भाँगा घर, पृथ्वी भकुण्डो हुन् ।

सूर्योदय पछिको प्रथम सुनौलो बिहानीले जसरी रातको अन्धकारलाई हटाएर सारा जगत उज्यालो बनाउँछ, त्यसरी नै नेपाली जनताको चेतनारूपी शिक्षाको उदयले देशमा विद्यमान निरंकुश राणाशासनको अन्त्य गरी प्रजातान्त्रिक शासनको स्थापना हुनु पर्छ । जसबाट नेपाल र नेपाली जताले शान्ति तथा मुक्तिको सास फेर्न पाउनेछन् । भन्ने भाव

सहितको काल्पनिक सम्भाव्यता यसमा व्यक्त गरिएको छ । स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी उच्च काल्पनिक चित्रण यस **सुनको बिहान** कवितामा पाइन्छ । जस्तै:

सुनको दिन एक उदाउँछ रे
यस देश खुलीकन आउँछ रे
रंगिला सब बादल छाउँछ रे
जल चंचल भैकन गाउँछ रे !

सुनको बिहान पृ. १ ।

यो **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहको प्रथम कविता हो । यस कवितामा कविले सुनौलो बिहानी सारा वातावरणलाई आनन्दित तुल्याउँदै एक दिन अवश्य आउँछ भनेका छन् । सुनको बिहान कविताले बालबालिकालाई भविष्यप्रति आशावादी बन्न प्रेरित गर्दछ ।

यसैगरी **वर्षा** प्रकृति सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित अर्को कविता हो । यस **वर्षा** कवितामा स्वच्छन्द सफा र निर्मल प्राकृतिक वातावरणप्रति बालबालिकालाई प्रेरित गरी वर्षको आनन्द, भय, औचित्य र महत्वको महिमागान गर्दै कविताको स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी भाव प्रकट गरिएको छ । जस्तै:

आहो ! घाघार घाघार
भरभर ओ भरभर !
भिल्लिल्लिल्लिल्ल भिल
सिलसिल मिलमिल मिल !

सुनको बिहान (वर्षा) पृ. ११-१२

वर्षा कवितामा कविले प्राकृतिक वस्तुलाई कविताको विषय बनाएका छन् । आकासबाट वर्षा हुँदाको वातावरणीय अवस्थालाई कवितामा चित्रण गरेका छन् ।

त्यस्तै अर्को कविता रहेको छ **सौन्दर्य-उपासना** । यस कवितामा पनि प्राकृतिक सौन्दर्यहरू हराभरा पुष्प, चम्किला तारा, खुला आकाश, शीतल र निर्मल चन्द्रमाको चित्रणबाट मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरूको बौद्धिक तथा काल्पनिक शक्तिको विकास गराउनु नै **सौन्दर्य-उपासना** कविताको भाव रहेका छन् । जस्तै

अत्यन्त राम्रो दुनियाँ छ सारा ।
जुहार जस्ता झलझल तारा ।
बयान केही नहुने छ फूल
छ टाँगिएको झलझल झूल ॥

सुनको बिहान (सौन्दर्य-उपासना) पृ. २१-२३

देवकोटाले यस कवितामा प्रकृतिमा रहेका फूल, तारा, चन्द्रमा, आकाश आदिको सुन्दरतालाई व्यक्त गरेका छन् । यस्ता किसिमका सौन्दर्यले आफूलाई आनन्दित तुल्याएको भावना पोखेका छन् । बालबालिकाहरूलाई तारा, चन्द्रमा, फूल, आकास हेरेर रमाउन तर्क गर्न र सोच्न सक्ने शक्तिको विकास यस **सौन्दर्य-उपासना** कविताले गराउँछ ।

यसैगरी **फुलपरी** कविताको भाव पनि यस्तो रहेको छ । यस कवितामा पनि उच्च कल्पना र प्राकृतिक सुन्दरताको स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी दृष्टिकोणको चित्रण गर्दै बगैँचाका सुन्दर तथा सुवासित फूललाई **परी** अथवा अप्सराको रूपसँग तुलना गरी रचिएको छ । जस्तै:

हरीया खोपीमा टहल छ हावाको हरहर
सधैं नाच्ने भुल्ने चलमल हुने नै छ रहन ।
लगाई हीराको टप झलल हाँसी मुसुमुसु
इशाराले डाकी मसँग सब गर्छन् खुसुखुसु ॥

देवकोटाले अत्यन्तै सुन्दर वस्तु फूललाई कविताको विषय बनाएका छन् । बगैँचामा ढकमक्क भई फुल्ने रङ्गीन फूलले मानिस, चराचुरुङ्गी, कीटपतङ्ग समेत मन्त्रमुग्ध हुन सक्ने कुरालाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

भाँगघर प्राकृतिक विषयवस्तुका अर्को कविता रहेको छ । **भाँगघर** कवितामा प्रकृतिका सुन्दर वन्य ललितकाहरूद्वारा निर्मित घरको उच्च सौन्दर्यात्मक कल्पनामा आधारित यस कवितामा विश्वमानवताको सन्देश व्यक्त भएको छ । विश्वप्रेम वा विश्वबन्धुत्व भावनालाई विषयवस्तु बनाइएको यस कवितामा विश्वका सबै मानिस एक हौं, एकले अर्कालाई आत्मीयपूर्ण भावले हेर्नुपर्छ भन्ने मूलभावमा यो कविता सफल छ । जस्तै:

कति भयालहरू यस भाँगभरी
झलमल्ल हवा सुखका लहरी
सबभित्र पसाउन हर गरी
सब शीतल झल्लर आँखिसरि ॥

सुनको बिहान (भाँगघर) पृ ४६ ।

भाँगघर कविता **पुतली** कविता सङ्ग्रहको अन्तिम कविता हो । यस कवितामा कविले पृथ्वी नै सबै प्राणीको साभा घर भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । बालबालिकाहरूलाई विश्वबन्धुत्वको भावना जगाउन यस कविताले प्रेरित गर्दछ ।

त्यस्तै अर्को कविता रहेको छ **पृथ्वी-भकुण्डो** । यस कवितामा पृथ्वीको सुन्दर चउरमा बालमनोरञ्जनका लागि खेलिने भकुण्डोको पीडालाई महसुश गर्दै कहिले पूर्व-पश्चिम, कहिले उत्तर-दक्षिण पुग्ने भकुण्डोको यात्राबाट स्वयं खेल्ने व्यक्ति पनि खेलमा रमाउँदै-रमाउँदै एकदिन मृत्युको मुखमा पुग्छ तर उसलाई जीवनको अनुभव हुँदैन । खेल मनोरञ्जनकै लागि ठान्दछ । पृथ्वीको हराभरा मैदानमा गुड्ने भकुण्डो एक दिन फुटेर गए जसरी नै मानव जीवनको अन्त्य अवश्य हुन्छ जुन कुरा उसलाई थाहा नै हुँदैन । जस्तै:

भकुण्डो पृथक्को लडिबुडि गराई फननन
दिंदो लात्तीपात्ती दिन दिन भुमाई छिनछिन ।
सधैं पूर्वै फेक्दो दिन दुगुरिने पश्चिम गरी
भकुण्डो खेल्नेको कुन दिन छ अड्ने कुन हरि ?

सुनको बिहान (पृथ्वी-भकुण्डो) पृ. ४४

पृथ्वी-भकुण्डो कवितामा कविले पृथ्वीको हराभरा ठूलो चउरमा फुटबल खेल्दा कहिले पूर्व, कहिले पश्चिम पुग्छ । यसरी खेल्दा भकुण्डो जहाँ पुग्छ खेल्ने खेलाडी पनि त्यही पुग्छ । थाहै नपाइ भकुण्डोसँगै उसको पनि अन्त्य हुन्छ भन्ने रहस्यवादी भावना व्यक्त गरेका छन् ।

पैसा, मास्टरजी, हैसा बूढीको मुख समाजिक चालचलन र घरायसी व्यवहार सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका कविताहरू हुन् । पैसाको विकृति-विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य हान्नु र मानिसको नैतिक चरित्रमा पैसाले दाग लगाउँछ भन्ने भाव **पैसा** कविता मार्फत व्यक्त गरिएको छ । मानिसको लागि आवश्यक वस्तु पैसा पनि अधिक हुँदा मानिसलाई मनमा विभिन्न किसिमका चिन्ता, लुटपाट, हत्या, हिंसा जस्ता कुभावनाको विकास गराइ नरक तर्फ मान्छेलाई डोच्याउँछ भन्दै पैसाको उचित प्रयोग र महत्वबोध नै कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

पैसा छ क्या चमकदार र भोलवाला
आँखा हुने जगतका यसमै उज्याला ।
क्या गोलगोल अनमोल छ चट्ट बान्की
यो हातमा हुन गए मन उड्छ सन्की ॥

सुनको बिहान (पैसा) पृ. ४५

देवकोटाले पैसा कवितामा पैसाका कार्यहरूलाई कलात्मक ढङ्गसँग व्यक्त गरेका छन् । बालकदेखि बृद्धसम्मका मानिसहरूको आवश्यक र चिरपरिचित वस्तु पैसा हो । कविले बालबालिकालाई नै सङ्केत गर्दै पैसा धेरै हुँदा घमण्ड, शेखी नगर्न र पैसालाई राम्रा तथा असल कार्य तर्फ लगाउन आग्रह गरेका छन् । देवकोटाको पैसा कविता प्रौढहरूको लागि पनि उत्तिकै प्रेरणादायी छ ।

त्यसै गरी अर्को कविता रहेको छ **मास्टरजी** । कलिला बाल-बालिकाहरूलाई पढाएर ज्ञानगुणका सन्देशद्वारा योग्य र असल शैक्षिक जनशक्ति निर्माण गर्ने जस्तो महत्वपूर्ण जिम्मेवारी बोकेका शिक्षकहरूको विषयगत ज्ञानको असक्षमता, पेशाप्रतीको हेलचेक्रयाई र अनुशासनहीन प्रवृत्ति तथा गैर जिम्मेवारी शिक्षकहरूको चरित्र चित्रण गर्नु यस कविताको भावभूमि हो । विद्यार्थीलाई मात्र कडा अनुशासनको नियम लगाई शिक्षण पेशालाई कमाउने भाँडोको रूपमा हेर्ने मास्टरहरूको नीच प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य प्रहारद्वारा उनीहरूको चेतनाको विकास गराई नैतिक जिम्मेवारी भावना सिर्जना गराउनु नै यस कविताको भावविधानगत पक्ष रहेको छ । जस्तै:

बोके दाढी चुस्स परेको सानो चिउँडोको आधार ।
तहलाइन्छन् काला जुँघा दुई औलाले बारबार ॥
हात दाहिना बेत छ लामो अथवा चङ्कन च्यूरा ।
लुले लुले भै दहरा चङ्कन दिन सक्छन् ती एक हजार ॥

सुनको बिहान (मास्टरजी) पृ. १३-१४

मास्टरजी कवितामा कविले विद्यार्थीहरूले ज्ञानगुणको स्रोत मास्टरलाई कविताको विषय बनाएका छन् । यस कवितामा शिक्षण जस्तो जिम्मेवार पेसा अङ्गालेका शिक्षकहरूमा विषयगत ज्ञान, चेतना, अनुशासन र शारीरिक स्वस्थ्य जस्ता गुणहरू हुनुपर्ने कुरा देखाएका छन् । दक्ष शिक्षकले नै दक्ष जनशक्ति तयार गर्न सक्दछ भन्ने भावना कवितामा व्यक्त भएको छ । यस कविताले बालबालिकालाई भन्दा पनि शिक्षकलाई घच्च्याएको भान हुन्छ । दण्डरहित तरिकाबाट शिक्षा दिनुपर्ने सङ्केत पनि **मास्टरजी** कवितामा मिल्दछ ।

हैंसा बूढीको मुख समाजिक चालचलन र घरायसी व्यवहार सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएको कविता हो ।

यस कवितामा कविले हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैलीमा बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गरी मानव जीवनको वृद्धावस्थाको चित्रण गरी हरेक व्यक्ति एकदिन बूढाबूढी हुनु पर्छ र मर्नु पर्छ भन्ने आध्यात्मिक नियतिवादी भाव व्यक्त भएको छ । त्यसैले बूढाबूढीलाई गाली गर्ने, हेप्ने, जिस्काउने र पिट्ने गर्नु हुँदैन । यदि आज त्यसो गरेमा भोलिका दिनमा आफू बूढाबूढी भएपछि अरूले पनि आफूलाई त्यस्तै गर्न सक्छन् भन्ने भाव हैसा बूढीको मुख कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

यो थिई अघि मनोहर पट्टी
 भैसकी अब त हेरन छुट्टी ।
 जिन्दगी पछि अहो कति शून्य ।
 भो खिसी बहुत गर्नु त हुन्न ॥

सुनको बिहान (हैसा बूढीको मुख) पृ. ३६-४० ।

देवकोटाले यस कवितामा वृद्ध महिलाको चित्रण गरेका छन् । मानिस बालक, बयस्क हुँदै वृद्ध हुनु प्रकृतिकै नियम हो । यसर्थ वृद्ध आइमाई देखा उनलाई जिस्काउने, आश्चर्य मान्ने जस्ता क्रियाकलाप नगर्न कविले केटाकेटीलाई सतर्क गराएका छन् ।

सिंह र मुसो, किताब-चरो पशुपंक्षी जगत सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित कविताहरू हुन् ।

प्रत्येक प्राणीमा बल र बुद्धि हुन्छ । बुद्धिले हरेकलाई चेतना प्रदान गर्छ र बुद्धिपूर्वक गरिएको काम सफल हुन्छ । तर बलको घमण्डले कार्य असफल तुल्याउँछ । बुद्धि र चेतनाले मानिस र अरू प्राणीलाई मृत्युमुखी अवस्थामा समेत बचाउन सक्छ । जसरी मुसोको बुद्धिले सिंहबाट आफू बचेर पनि पासोबाट सिंहलाई बचाउन सफल हुन्छ । यसरी नै एकले अर्कालाई अप्ठ्यारो स्थितिमा मद्दत गर्दा उसलाई पनि विपद्मा सहयोग मिल्छ भन्ने जस्ता नैतिक उपदेशमूलक सन्देश प्रदान गर्नु यस कविताको भावपक्ष रहेको छ । जस्तै:

डराएको मुसा थरथर गरी काप्दछ अनि
 “प्रभो माफी पाउँ अलिकति त लाग्नेछु म पनि ।”
 “कुनै मौका पर्दा यस जगतमा काम प्रभुको”
 कुरा सुन्दा यस्तो हहहह गरी भार हलुको ॥

सुनको बिहान (सिंह र मुसा) पृ. ७-१०

देवकोटाले सिंह र मुसा शीर्षक कविता डरलाग्दो जङ्गली जनावर सिंह र घरभित्र हुने अत्यन्तै चिरपरिचित जीव मुसाको आ-आङ्गनो महत्वलाई समेटेर व्यक्त गरेका छन् । कविले आपत् विपत् पर्दा सिंह जस्तो बलवान् प्राणीलाई पनि मुसा जस्तो सामान्य प्राणीले बचाउन सक्ने कुरा कवितामा व्यक्त गरेका छन् । यस कविताबाट बालबालिकालाई कमजोर र सामान्य ठानी कसैलाई पनि हेप्न नहुने सन्देश प्राप्त हुन्छ ।

किताब-चरो पशुपंक्षी जगत् सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको अर्को कविता हो । कल्पनाको तीव्रता र स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी रूपबाट प्रकट भएको यस कवितामा किताबलाई चरोको रूपमा तुलना गरी कविले किताबलाई ज्ञानको स्रोत भनी चित्रण गरेका छन् । जसरी चरोले देश-विदेशका विविध स्थानमा स्वतन्त्र रूपले विचरण गर्न सक्दछ त्यसै गरी किताबले विश्वमा दिनप्रतिदिन प्राप्त हुने ज्ञानगुनका सन्देश सङ्कलन गरी मानवलाई शिक्षा दिने गर्दछ । मूलरूपमा कविले चरोले यात्रामा प्राप्त गरेको आनन्द भैं आफूले पनि पुस्तक पढ्दा विदेश भ्रमणको सुन्दर कल्पना गर्दै विभिन्न देश, विदेशको जैविक तथा प्राकृतिक सौन्दर्यमा रमाउन पुग्छन् भन्ने भाव नै **किताब-चरो** कविता मा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

कति सुन्दर हेर किताब-चरो
दुई पंख फिजाँउछ यो विचरो ।
कति थोप्लिइ खोल्दछ भिल्मिल यो
म त मग्न बनीकन हुर्छु अहो ॥

सुनको बिहान (किताब-चरो) पृ. २६-२९

यस कवितामा देवकोटाले किताबलाई चरोसँग तुलना गरेका छन् । चरो स्वतन्त्र रूपमा देश-विदेश विचरण गर्दछ । आफू पनि चरो जस्तैगरी घुमेर ज्ञानगुन बटुल्ने, रमाउने भावना व्यक्त गरेका छन् । बालबालिकाहरूलाई काल्पनिक शक्तिको विकास गराउन यस कविताले प्रेरणा दिन्छ ।

पाप लाग्छ भक्तिभावनालाई आधार मानी रचिएको कविता हो । बालबालिकाका लागि अति नै लोकप्रिय यो कवितामा प्रकृतिको काखमा फुलेका सुन्दर फूल र कोपिलाको माध्यमबाट आध्यात्मिक ज्ञान दिनु यस कविताको भावविधान हो । फूलको सौन्दर्यको चित्रण गर्नु, पंक्षीहरूको हिंसा नगर्नु, आत्माप्रति दया, माया र करुणाको भाव जगाउनु फूलजस्तै सुवासित हुनु र पंक्षीजस्तै स्वच्छन्द हुनु, ईश्वर प्रति आस्था र भक्तिभाव जगाउनु साथै

स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी प्राकृतिक जीवनजगत्प्रति बालबालिकालाई ध्यानाकर्षण गराई, उनीहरूलाई सत्मार्गमा लगाउनु यस कविताको मूल भाव रहेको छ । जस्तै:

नटिपु हेर कापिला
नचुँडुनु पाप लाग्दछ ।
नच्यात्नु फूल नानि हो ।
दया र धर्म भाग्दछ ॥

सुनको विहान (पाप लाग्दछ) पृ. २-३

देवकोटाले **पाप-लाग्दछ** कविताबाट बालबालिकालाई आध्यात्मिक ज्ञान प्रदान गर्न खोजेका छन् । सामान्यतया केटाकेटी अवस्थामा गर्ने क्रियाकलापप्रति सतर्कता अपनाउन यस कविताले प्रेरित गर्दछ । ईश्वरको सर्वव्यापकता बारे बताउँदै कुनै कुरा लुकाउन, छकाउन नसकिने भावना कवितामा व्यक्त गरेका छन् । बालबालिकाका निम्ति लोकप्रिय रहेको यस कविता **पाप लाग्दछ** कक्षा ४ को **मेरो नेपाली** किताब (पृ. ८१) मा समेत समावेश गरिएको छ ।

पल्टन, धूलो, नेपाली सलाई बट्टा देशप्रेम वा राष्ट्रभक्ति सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका कविताहरू हुन् । मातृभूमि हरेक मानिसलाई आङ्गनो जीवनभन्दा प्यारो हुन्छ, राष्ट्रको स्वतन्त्रता नै नेपालीको पहिचान हो भन्दै राष्ट्रिय गौरव, वीरता, सर्वाभौमिकता जस्ता पक्षका निम्ति विदेशी शत्रुसँग डटेर लड्नुपर्छ भन्ने भाव यस पल्टन कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

आज हेर सब नेपाली
आगो लौ निकाल ।
मार शत्रु पार ध्वंस
चुली चढ्न थाल ॥

सुनको विहान (पल्टन), पृ. १५-२० ।

पल्टन कवितामा कविले राष्ट्रका निम्ति एकजुट हुनुपर्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । देशका लागि शत्रुलाई परास्त गर्न घरबार, आफन्त सबैलाई त्यागेर पनि लाग्नु पर्ने बताएका छन् । यस कविताले बालबालिकालाई राष्ट्रिय भावना जगाउन उत्प्रेरित गर्दछ ।

धूलो देशप्रेम वा राष्ट्रभक्ति सम्बन्धी अर्को कविता हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हृदयदेखि नै नेपाल र नेपालीप्रति समर्पित हुनु धूलो कविताको भावविधान हो । नेपाली धूलोलाई पानी बनी सिञ्चित गराउने र बास्नादार फूल-फूलाई नेपालीलाई सुगन्धित तुल्याउने चाहना कविले व्यक्त गरेका छन् । जस्तै:

धूलो यो छ स्वदेशको म यसमा
पानी बनी मिल्दछु
बर्बर बर् गहमा बनीकन सदा
रोई यहाँ भर्दछु ।

सुनको विहान (धूलो) पृ. ३० ।

देवकोटाले धूलो कवितामा स्वदेशको सेवा गर्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । धूलो पानीसँग मिसिन जाँदा राम्रा-राम्रो सुगन्धित फूलहरू फुल्छन् । यिनै फूलको बास्नामा हजारौं मानिसले आनन्द पाउँछन् भन्ने आशय धूलो कवितामा पाइन्छ ।

त्यसैगरी नेपाली सलाई बट्टा देशप्रेम तथा राष्ट्रभक्ति सम्बन्धी विषयवस्तुलाई लिएर रचिएको कविता हो । नेपाली सलाई बट्टा कवितामा कविको सूर्यको किरण भैं उज्यालो बनेर स्वदेशमा झलमल्ल ज्योति छर्न पाउँ भन्ने तीव्र चाहना रहेको पाइन्छ । आफूलाई एउटा सलाईको काँटीको झिल्लाको रूपमा उदाउने कल्पना कविले गरेका छन् । देशमा विद्यमान अन्धकार हटाएर शिक्षा-दिक्षारूपी उज्यालो ल्याउने बत्तीको खाँचो भएको र त्यस्तो व्यक्तिको कल्पनामा आफूलाई सङ्केत गर्नु नै यस नेपाली सलाई बट्टा कविताको भाव रहेको छ । जस्तै:

जहाँ झिलमिलाउँदै किरणलाई छर्वर गरी
झलल्ल छ उदाउँदो धपधपाउादो बेसरी ।
मुहार, अति लाल जो सब गुलाफ भैं सूर्य छन् ।
झझल्ल कवि भाँगाका रँग हरा खुला गर्दछन् ॥

सुनको विहान (नेपाली सलाई बट्टा) पृ. ३१ ।

नेपाली सलाई बट्टा कवितामा कविले एउटा सलाईको काँटीले उज्यालो प्रदान गरे जसरी नै आफू पनि उज्यालो झिल्लाभई उदाउन सके देश उज्यालो पार्न सकिन्छ भन्ने भावना पोखेका छन् । यस कविताबाट बालबालिकाहरूलाई राष्ट्रप्रेम तर्फ उन्मुख गराउन मद्दत पुग्दछ ।

कुहुकुहु र तस्वीर मनोजगत विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएको कविता हो । कोइलीको मधुर स्वरलाई वर्णनको विषयवस्तु बनाई रचिएको कविता हो कुहुकुहु । कविको उच्च काल्पनीक सौन्दर्यको स्वच्छन्द भावको प्रकटीकरण यस कवितामा गरिएको छ । कुहुकुहु आवाजसँग कविको मनमा विभिन्न आश्चर्यजनक प्रश्नहरू खडा हुनु, त्यस्तो मधुर स्वरको मालिक पंक्षी कहाँ बस्छ, फूलमा, भाँगमा, मुनातिर वा कुनातिर भनी बसन्तको रसिलो यौवन सिर्जना गर्ने त्यस पंक्षी र त्यसको वासस्थान खोज्ने रहस्यमय स्वच्छन्दतावादी भावको उद्घाटन गर्नु नै यस कविताको भावविधान हो । जस्तै:

को हँ ? को हँ : वनमा कुन को हो ?
 गछ्छ क्या कुहुकुहु सनु ओहो !!
 हैन हैन म त हैन म हैन !!
 को हँ को हँ तर को चिनिदैन ।

सुनको बिहान (कुहु कुहु) पृ. ३२-३३

कुहु कुहु कविता कविले वसन्त ऋतुमा मिठो आवाज दिने कोइलीको स्वरलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । वसन्तकालीन समयलाई थप माधुर्य प्रदान गर्ने कोइलीको आवाज सुन्दा ऊ प्रति उब्जिएका विभिन्न प्रश्नहरूलाई कवितामा व्यक्त गरिएको छ । यस कविताले बालबालिकालाई जिज्ञासु बन्न प्रेरित गर्दछ ।

त्यस्तै तस्वीर मनोजगत विषयवस्तुलाई नै आधार मानी रचिएको अर्को कविता हो । अमूर्त वस्तुलाई मूर्त आयाम दिएर रचिएको कविता तस्वीर मा पनि देवकोटाले सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन् । निर्जीव वस्तु तस्वीरलाई सजिव वस्तु मानवस्वरूपसँग तुलनात्मक वर्णन गर्दै स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी भावको उद्घाटन यस कविता मार्फत भएको छ । बालबालिकालाई तस्वीरको माध्यमबाट उच्च कल्पना तथा प्राकृतिक जगत्प्रति आकर्षित गराइएको छ । जस्तै:

मुख पनि छ दुरुस्तै नाक ता ठिक्क भन् छ
 रंग पनि त लुगाको ठिक क्या हेर ! बन्छ
 रिस, खुश गजबैका भाउ छन् क्या दुरुस्त
 म त दिन दिन हेदै बन्छु आनन्द मस्त ॥

सुनको बिहान (तस्वीर) पृ. ३४-३५

देवकोटाले तस्वीर अर्थात फोटोलाई कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । तस्वीर हेरेर आश्चर्य प्रकट गर्दै विभिन्न जिज्ञासा व्यक्त गरिएको छ । बालबालिकालाई कल्पना शक्तिको विकास गराउन यस कविताले मद्दत गर्दछ ।

गाउँ दिने कथा र जुनि बुद्धि परीक्षा र चेतना सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएका कविताहरू हुन् । काल्पनिक सौन्दर्यको वर्णन गरी बालशक्तिको विकास नयाँ विषयवस्तु सम्बन्धी चेतना प्रदान गर्नु यस गाउँ दिने कथा शीर्षक कविताको मूलभाव हो । बालबालिकालाई विभिन्न प्रकारका गाउँखाने कथा सुनाएर त्यसको जवाफमा प्राप्त हुने उत्तरबाट उनीहरूको ज्ञान, शिक्षा, चेतना, धारणा आदिमा सकारात्मक प्रभाव पर्नु र उनीहरूको मानसिक तथा बौद्धिक पक्षहरूको विकास गर्नु यस कविताको भावभूमि रहेको छ । जस्तै:

दुइटा ओडार काला काला
त्यसमा दुइटा तारा
माथि भाँग छ तल भाडी
त्यो हो के त प्यारा ?

सुनको विहान (गाउँ दिने कथा) पृ. ४१-४३

देवकोटाले लोक जीवनमा अति प्रचलित र लोकप्रिय गाउँदिने कथालाई कविताको विषय बनाएका छन् । बालबालिकालाई गाउँखाने कथा सुनाएर उनीहरूको बौद्धिक तथा मानसिक विकास गराउन यस कविताले सहयोग गर्दछ । यस कविताबाट बालबालिकालाई प्रशस्त मनोरञ्जन प्राप्त हुनुका साथै तर्क गर्ने शक्तिको पनि विकास हुन्छ ।

जुनि बुद्धिपरीक्षा र चेतनाबोध सम्बन्धी विषयलाई नै लिएर रचिएको अर्को कविता हो । कुविचार र खराब नियतले मानिसलाई नराम्रो मर्गामा लगाउँछ । ठग्ने, अरूलाई दुःख दिने व्यक्ति नीच किरा वा भिङ्गा हो । अलछ्छी व्यक्ति अजिङ्गर हो, अरूलाई नराम्रो गरी आफू ठूलो बन्न खोज्ने व्यक्ति हात्ती वा घोडा जस्तै पशु बन्छ । फोहोरी विचारले मान्छे अन्धो हुने तथा परोपकार नगर्ने व्यक्ति उन्यु समान हुन्छ भन्ने उक्तिका साथ मानव प्राणीलाई श्रेष्ठ र महान् बन्नुपर्छ भन्ने उपदेशात्मक शिक्षा दिनु नै यस कविताको भाव विधान रहेको छ । साथै बहुमूल्य यस मानव जुनिको सही रूपले परिचालन गर्ने आदर्श दार्शनिक सन्देश समेत यस जुनि कविताले दिएको छ । जस्तै:

चोर्ने र दिक्कत दिने जुनि हुन्छ भर्गंगा
ज्यादै सिंगार्न मनको जुनि बाह्रसींगा ।
अल्ल्छी सुतालु छ अजिंगर नाम चोला
राखेर होश हिंड जन्म खराब होला ।

सुनको बिहान (जुनि), पृ. ४५ ।

जुनि कवितामा कविले मानवको रूप हुँदैमा आचरण सही नभए जुनि सफल हुन सक्दैन भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । अमूल्य मानव जुनिलाई कुविचार र खराब आचरणले बिगार्ने तथ्य कवितामा पाइन्छ । सही विचारले नै मानव श्रेष्ठ प्राणी ठहरिन सक्छ भन्ने सन्देश कवितामा पाइन्छ ।

३.२.२.२ भाषाशैली

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस सुनको बिहान कवितासङ्ग्रहमा रहेका कविताहरूमा सरल, सहज शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा बालबालिकाका लागि कविताहरू रुचिपूर्ण र चाखलाग्दो बनेको छ भने जगत्, पाप, आकाश, बालक जस्ता तत्सम शब्द, आँसु, धूलो, साउन जस्ता तद्भव शब्द र मुसुमुसु, झलल्ल, दर्दर, झलमल्ल जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कविताहरू सौन्दर्यपूर्ण बन्न गएका छन् । यस्ता विविध खाले शब्द प्रयोगले कवितालाई सांगीतिक, गेयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । बालकाव्य भएको हुनाले बालबालिकाको चेतना र धैर्यशीलता समेतलाई ख्याल गरी रचिएको छ भने अनुकरणात्मक शब्द प्रयोग र अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले कवितालाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । जस्तै:

भिलिक्कसंग भुल्कियोस् हृदयबीच ज्वाला नयाँ
अँधेर जगमा गयो, सकल बाल बत्ती यहाँ ।
उही किरण सूर्यको किन झलल्ल झल्की बल्यो
नयाँ युग छ देशको यति बुझे उज्यालो खुल्यो

सुनको बिहान, पृ. ३१

त्यसै गरी देवकोटाको तीव्र लेखन र आशुलेखनका कारण र आफ्ना रचनाहरूलाई दोहोर्न्याएर नहेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा कवितामा कतै-कतै अन्त्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

राम्रा कुरातिर लगाउनु हुन्छ स्वर्ग
गर्दा खराब तर लाग्छ अनेकतर्फ

सुनको बिहान (पैसा) पृ. ५

यसरी नै कवितालाई छन्दमय तुल्याउनका लागि कुनै कुनै शब्दहरूको प्रयोग व्याकरण सम्मत नभएको पाइन्छ । जस्तै:

पीठ नदिनू बढनू बढनू
चढनू कठिन किल्ला ।
यो धूवाँ र आँधिपछि
कीर्ति मधूर खुल्ला ।

सुनको बिहान (पल्टन), पृ. १७ ।

३.२.२.३ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कविले यस सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनेकौं बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूका निम्ति तयार पारिएको हुनाले यस सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) मा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भने गरिएको पाइँदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

अ) बिम्ब विधान

कविले आङ्गनो बालकाव्य सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) मा पनि विभिन्न किसिमका बिम्बहरूको प्रयोग गरेका छन् । विशेष गरी यस काव्यमा प्राकृतिक बिम्ब र संवेदनात्मक बिम्बहरूको प्रयुक्ति पाइन्छ । जुन बिम्बहरूको संक्षिप्त चर्चा यसरी गरिन्छ-

क) प्राकृतिक बिम्ब

स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाका अधिकांश कविताहरूमा प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग भएको पाइन्छ । साभा पृथ्वीमा सबै प्राणीले घर बनाएर सबै सुखी र खुशी भइ एकताबद्ध हुनुपर्ने सन्देश सहितको भावनालाई भाँगाघर कवितामा व्यक्त गरेका छन् । भाँगाघर कवितामा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब-

घर एक बनाउँ मिली सबले
जग होस् पृथिवी तर स्वर्ग फुले
सरी होस दिल-फूल खुशी रहने
लहराहरू तुल्य विचार हुने ॥

सुनको बिहान, पृ. ४६ ।

कवितांशमा प्राकृतिक चित्रण गर्दै कविका काल्पनिक चाहनाहरूलाई व्यक्त गरिएको छ । पृथ्वीमा जग हुने गरी घर बनाउने, स्वर्गमा आनन्द भए सरी दिल खुशी हुने, लहराहरू तुल्य विचार हुनु भन्ने सन्दर्भका क्रममा यहाँ प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरिएको छ ।

ख) शब्द/श्रव्य बिम्ब/कर्णसंवेद्य बिम्ब

देवकोटाले सुनको बिहान भित्रका कविताहरूमा शब्द बिम्ब वा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । यस्ता बिम्बमा कुनै ध्वनि तथा आवाजको अनुकरण हुने हुँदा अनुकरणात्मक शब्दहरूको पनि प्रयोग हुन्छन् । अनुकरणात्मक शब्दलाई बालबालिकाले धेरै मनपराउँछन् । नेपालीहरूमा ज्ञानको ज्योति आउँदा जसरी सूर्यको प्रकाशले अँध्यारो भगाउँछ, त्यसै गरी अज्ञान आफैँ भागेर जान्छ र देशमा नयाँ युग थालनी हुन्छ । यही कुरा बुझे मात्र देशमा उज्यालो हुने भावनालाई अभिव्यक्त गर्न देवकोटाले नेपाली सलाई बट्टा कवितामा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । नेपाली सलाई बट्टा कवितामा प्रयुक्त कर्णसंवेद्य वा श्रव्य बिम्ब-

भिलिक्कसँग भुल्लियोस् हृदयबीच ज्वाला नयाँ
अँधेर जगमा गयो, सकल बाल बत्ती यहाँ ।
उही किरण सूर्यको किन भल्लल भल्ली बल्यो
नयाँ युग छ, देशको यति बुझे उज्यालो खुल्यो ॥

सुनको बिहान, पृ. ३१ ।

कवितांशमा प्रयुक्त भिलिक्क अनुकरणात्मक शब्दले हृदयको ज्ञान अथावा चेतनालाई बुझाएको छ । उक्त चेतनारूपी दिपले नै अँध्यारो गयो र सबैलाई बत्तीबाल भनिएको छ । भल्लल शब्दले सूर्यको किरणलाई निर्देशित गरेको छ । सूर्य किन आज भल्ल भयो अथवा उज्यालो भयो भने अब नयाँ युगको थालनी भयो । हामीमा नयाँ चेतनारूपी ज्वालाले सबै तिर उज्यालो हुन्छ भनिएको छ । भल्ली, ज्वाला, भिलिक्क, भल्लल आदि शब्दहरूले ध्वनि बिम्ब अथवा कर्णसंवेद्य बिम्बको उपस्थिति गरेको छ ।

ग) रूप/दृश्य/चक्षुसंवेद्य बिम्ब

चक्षुसंवेद्य बिम्ब दृश्य अथवा हेराइसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विभिन्न किसिमका आकृति, बनावट, स्वरूप तथा रूपलाई यस चक्षुसंवेद्य बिम्बले बिम्बित गरेको हुन्छ । देवकोटाले आङ्गना बाल कवितामा यस्ता बिम्बहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । एक वृद्ध

महिलाको शारीरिक बनावटको चित्रण गर्ने क्रममा हैसा बूढीको मुख शीर्षक कवितामा देवकोटाले दृश्य बिम्ब अथवा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । हैसा बूढीको मुख कवितामा प्रयुक्त दृश्य बिम्ब वा चक्षुसंवेद्य बिम्ब-

भाँच्छ ढाड पनि काल बसेर
केश पाक्दछ तुषार भरेर ।
छैन ज्योति धमिलो अब आँखा
छैन यो जगत् हेर्न चनाखा ॥

सुनको विहान, पृ. ३८ ।

कविताशमा वृद्ध महिलाको शारीरिक अवस्थाको वर्णनका सन्दर्भमा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयुक्ति छ । वृद्ध महिला निहुरिएर हिड्ने गर्छिन् । कपाल फुलेको छ भने आँखाको ज्योति धमिलो भएको छ । जसको कारण उनलाई यो संसार हेर्न आँखाहरू चनाखा भएका छन् । यस्ता अभिव्यक्तिका लागि दृश्य बिम्बको प्रकटीकरण भएको छ । भाँच्छ ढाड, केश पाक्दछ, तुषार, ज्योति, धमिलो आदि पदपदावलीहरूले दृश्य बिम्बात्मक चित्र उपस्थित गराउँछ ।

घ) घ्रातव्य/घ्राणसंवेद्य/गन्धसंवेद्य बिम्ब

गन्धसंवेद्य बिम्ब विभिन्न किसिमका सुगन्धित वा दुर्गन्धित वस्तुहरूको बिम्बको रूपमा प्रयुक्त हुन्छ । देवकोटाले आङ्गना कविताहरूमा यस्ता बिम्बहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । फूलको सुगन्धित बासना र त्यसको सौन्दर्यलाई अभिव्यक्त गर्न देवकोटाले आफ्नो फूल-परी कवितामा गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । फूल-परी कवितामा प्रयुक्त गन्धसंवेद्य बिम्ब-

दिई आङ्गनो बासना जगतकन डाकेर भँवरा ।
बनी दानी दिन्छौं हृदय-मह मीठो बुझ कुरा ॥
भए स्वप्ना जस्तो जिउनु वन राम्रा छिनभर ।
कलीलो छाती होस् मगमग जगत् पी मह तर ॥
दिए हामीलाई नरम गहना, रंग रसिला,
“बनाओ ए भन्थे” जन हृदय आनन्द हँसिला ।
अरुलाई पोस्ने हृदय छ कचौरा रस भरी
त्यसैले हो बासना मगमग चलेको हरहरी ॥

सुनको विहान, पृ. २६ ।

कवितांशमा फूलको वास्ना, सुन्दरता, रङ्ग र रस आदिको प्रकटीकरणका सन्दर्भमा गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । मगमग फूलको वास्नाले भँवरालाई आकर्षित गर्छ, मानिसहरूका हृदयलाई रसिलो र आनन्दित तुल्याउँछ । रसिलो फूलको मिठो मह समेत दिएर अरुलाई पोस्दछ सुगन्धित वास्नाले मानिस र कीटपतङ्गलाई समेत आनन्दित बनाउँछ तर फूलहरूको यो रमणियता सपनाजस्तै क्षणिक छन् । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । कवितामा वास्ना, मगमग, हरहरी जस्ता शब्दहरू गन्धसंवेदनात्मक बिम्बका रूपमा आएका छन् ।

ड) स्पर्श/स्पृथ्य/त्वकसंवेद्य बिम्ब

स्पर्श बिम्ब चिसो, तातो, चिप्लो, खस्रो मिसनो आदिको अनुभूति दिन प्रयोग हुन्छ । ऐन्द्रियिक संवेद्यताका आधारमा सबैभन्दा स्थूल बिम्बका रूपमा स्पर्श बिम्बलाई लिन सकिन्छ ।

देवकोटाले प्रचण्ड गर्मीका बखतमा एउटा सिंह जङ्गलमा बस्दाको अवस्थालाई आङ्गनो कवितामा स्पर्श बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । सिंह र मुसा कवितामा स्पर्श बिम्ब-

थियो गर्मी बेला हपहप थियो घाम बहुत
बले भैं आकाशै दनदन थियो धधपसित ।
बडो मानी गर्मी रूखतल सुती शीतलसित
भिकी जिभ्रो खस्रो ढलकसँग लेटी सुखसित ॥

सुनको बिहान, पृ. ७ ।

कवितांशमा गर्मी, खस्रो, हपहप, घाम, बले भैं, धधपसित, शीतलसित जस्ता पद पदावलीहरू स्पर्श बिम्बका रूपमा उपस्थित छन् । अत्यन्तै गर्मी समय घाम बेसरी चर्केको अवस्थामा आकास पनि धधपसित बल्ला जस्तै भएको बेलामा बडो गर्मी मानेर रूखमुनि शीतलसँग सुतेको सिंहको चित्रण कवितामा गरिएको छ । गर्मीका कारण सिंह खस्रो जिभ्रो भिकेर सुत्दा शीतल र सुखको अनुभूति गर्दछ ।

यसरी विभिन्न किसिमका बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका दृष्टिले पनि सुनको बिहान कविता सङ्ग्रह सफल बालकाव्य मानिन्छ ।

आ) प्रतीक विधान

कवि देवकोटाले यस **सुनको बिहान** कवितामा कलात्मक रूपले आङ्गनो भावनाहरूलाई व्यक्त गर्न विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् ।

सुनको बिहान कवितासङ्ग्रह मा **सुनको बिहान** शीर्षक नै प्रतीकका रूपमा व्यक्त भएको छ । कविताको भाव अनुसार कवि आशावादी रहेको र एक दिन देशमा विद्यमान निरंकुश राणाशासनको अन्त्य भई प्रजातान्त्रिक शासनको स्थापना हुन्छ र यसबाट नेपाली जनताले शान्ति र मुक्तिको सास फर्नेछन् भन्ने काल्पनिक भावलाई **सुनको बिहान** शीर्षकले व्यक्त गरेको छ भने **पृथ्वी-भकुन्डो** शीर्षक कवितामा पनि पृथ्वीलाई भकुन्डो र पृथ्वीवासी मानवहरूलाई खेलाडीको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यसैगरी मास्टरजीको पेटलाई सारङ्गी, उज्यालोलाई तारा र जुहारको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कठिन अवस्थालाई धूवाँ र आँधिका प्रतीकका रूपमा र बगैँचाका रङ्गी बिरङ्गी फूललाई परी, बास्नालाई अत्तरको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । बृद्ध महिलाको अनुहारको चाउरीपनालाई खहरे, खोंच, फूलेको कपाललाई हिउँ वा तुष र प्रतीकले सम्बोधन गरिएको छ । अर्कालाई थिचोमिचो गर्ने व्यक्तिलाई घोडा, दान दिन नसक्ने व्यक्ति उन्चू र निठुर दिल भएको व्यक्तिलाई ढुङ्गोको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । यसरी विभिन्न किसिमका बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका दृष्टिले पनि यो **सुनको बिहान** कवितासङ्ग्रह सफल बालकाव्य मानिन्छ ।

इ) अलङ्कार विधान

यस **सुनको बिहान** कविता सङ्ग्रहमा कविले केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक, उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपर्युक्त शब्दालङ्कार अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ :

छेकानुप्रास

अधिका अधिका दरबारहरू
भलमल्ल खुली तरवारहरू ।
भललल्ल बनीकन देख्छु म ता
इतिहास भयो र कथा कविता ॥

सुनको बिहान, पृ. २९

वृत्यानुप्रास

हिंडन हिंड संगी ए ! एक हांगा चढेर
तलतिर सबलाई बीच तस्वीर हेर ।
म त दिन दिन पढ्ने गर्छु त्यस्तै गरेर
कति कति दुनियाँमा चित्रका नै पसेर ॥

सुनको बिहान, पृ. ३६

अन्त्यानुप्रास

पैसा हुँदा पुछ्छिदिनु दुख आँसु दाना
गर्नु सकेभर मलाई नठान्नु साना ।
यो हातको हक भनीकन धर्म निन्ति
गुर्न सधैं असल बाबु छ यत्ति बिन्ति ॥

सुनको बिहान, पृ. ५

उपमा अलङ्कार

अन्त्यन्त राम्रो दुनियाँ छ सारा
जुहार जस्ता झलमल्ल तारा ।
बयान केही नहुनेछ फूल
छ टाँगिएको झलमल्ल झूल ॥

सुनको बिहान, पृ. २२

रूपक अलङ्कार

बनेर फूल भैं सधैं
हँसाउनु सुवास दि ।
सधैं रमाउनु जगत्
रमेर नित्य आश दि ॥

सुनको बिहान, पृ. ३

३.२.२.४ उद्देश्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस सुनको बिहान कवितासङ्ग्रहमा रचित विभिन्न शीर्षकका उन्नाइस वटा कविताहरू छन् । यी कविताहरूको उद्देश्य पनि अलगअलग छन् । जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिन्छ :

राष्ट्रप्रेम भावसम्बन्धी उद्देश्य रहेका कविताहरू सुनको बिहान, पल्टन, धूलो, नेपाली सलाई बट्टा, नैतिक उपदेशमूलक कविता पाप लाग्छ प्राकृतिक सौन्दर्य सम्बन्धी आकर्षण वर्ष, सौन्दर्य-उपासना, फूलपरी, कुहुकुहु, भाँगरघर, कल्पना शक्तिको विकास सम्बन्धी

कविता किताब चरो, तस्वीर, गाउँदिने कथा, चेतनामूलक शिक्षा सम्बन्धी कविता पैसा, सिंह र मुसो, जुनि, मास्टरजी, श्रद्धा तथा सम्मानगत उद्देश्य भएको कविताहरू हैसा बूढीको मुख र खेल जगत्प्रति प्रेरित गर्ने उद्देश्य भएको कविता पृथ्वी भकुन्डो हो । यस्ता खालका गरी जम्मा सात किसिमका उद्देश्यगत प्रवृत्ति सुनको बिहान कवितासङ्ग्रहमा भएका कविताहरूमा पाइन्छ । यसकारण यो कविता सङ्ग्रह बालबालिकाहरूका लागि एक उत्कृष्ट रचना मानिन्छ ।

यसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी प्रवृत्ति अनुसार प्राकृतिक सौन्दर्यको आकर्षण गराउने उद्देश्यले रचिएको कविताहरू यिनै उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर बालबालिकालाई प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रणबाट मनोरञ्जन दिई उनीहरूलाई राष्ट्रप्रेम, नैतिक उपदेश, चेतनामूलक, कल्पना विकास, श्रद्धा-सम्मान तथा खेल जगत् सम्बन्धी प्रेरित गराउने जस्ता उद्देश्यका दृष्टिकोणबाट यस सुनको बिहान कवितासङ्ग्रह बालबालिकाहरूका निम्ति एक उत्कृष्ट तथा प्रभावकारी बालकृति मानिन्छ ।

३.२.३ छाँगासँग कुरा

छाँगासँग कुरा बाल साहित्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अर्को बाल कविता कृति हो । बनारस प्रवासकालीन समयमा वि. सं. २००४ तिर रचना गरिएको तर निकै पछि वि. सं. २०२६ मा भापा प्रकाशन भद्रपुर भापाले प्रकाशनमा ल्याएको स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी काव्य प्रवृत्तिको एक उत्कृष्ट कविता कृति हो ।^५ बालबालिकाहरूलाई विभिन्न किसिमका प्राकृतिक सौन्दर्यको माध्यमबाट मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरूको बौद्धिक, काल्पनिक तथा मानसिक विकास र विस्तारका निम्ति यस छाँगासँग कुरा काव्यकृति निकै लोकप्रिय रहेको छ ।

यस कृतिमा जम्मा तेह्र वटा कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूमा प्रबोधगान, गुलाफ, भडैरी, कोइली, पहाड, भर्ना भरेको, चरो-कवि, एउटा भार, छाँगासँग कुरा, रूखको आफ्नो कथा, चराहरूको बोली, बालख्वा र गाई, बादलसँग सवाल-जवाफ कविताहरू रहेका छन् ।

^५ रामकृष्ण भण्डारी महाकवि देवकोटाका बालकविताको अध्ययन, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध, त्रि. वि. ने. के. वि. २०४६), पृ. १०९ ।

उपर्युक्त तेह वटा कविताहरूमध्ये प्रबोधगान पहाड, भर्ना भरेका, रूखको आफ्नो कथा गरी चार वटा कविताहरू बालबालिकाका निम्ति उनीहरूको ज्ञान र मनोरञ्जनका दृष्टिले जटिल शैलीको रहेको हुँदा यस रचनाहरूलाई कविता भन्न सकिँदैन ।

त्यसै गरी चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०५८, पृ. १९९) मा छाँगासँग कुरामा मा संकलित रचनाहरू देवकोटाले धेरैजसो बालकाव्यहरूको निम्ति लेखेका अरू कविताका ढङ्गका पनि छन् । पूर्व शोधकर्ता रामकृष्ण भण्डारीले यी चार वटा कविताहरू प्रबोध गान, पहाड, भर्ना भरेको र रूखको आफ्नो कथालाई कविता भन्दा भिन्न प्रवृत्तिको रहेको भनी आफ्नो शोधमा समावेश नगरे तापनि चूडामणि बन्धुको देवकोटामा उल्लेखित भनाईलाई आधार मान्दा र ती कविताहरूको अध्ययन पनि गर्दा ती चार वटा कविताहरूलाई बालोपयोगी मान्न सकिन्छ । त्यसकारण छाँगासँग कुरा मा संकलित तेह वटै कविताहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण यस शोधमा गरिएको छ ।

३.२.३.१ भाव

छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रह भित्र रहेका जम्मा तेह वटा कविताहरू मध्ये नौ वटा कविता मात्र बाल कविताका रूपमा उपयुक्त हुनाले ती कविताहरूको विषयवस्तुगत भाव प्रस्तुत गरिन्छ । प्रबोध-गान देशभक्ति तथा राष्ट्रप्रेम विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा कविले प्रकृतिको सुन्दरताको चित्रण गर्दै नेपालीहरूलाई जगाएका छन् । घाम पर्दा प्रकृतिमा उज्यालो देखिए जस्तै गरी मनको हिलो, निदालु बानी हटाएर सुनौलो देश निर्माण गर्नु पर्ने भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ । यसरी बालबालिकालाई देशभक्तिको भावना जगाउनु नै यस कविताको मुख्य उद्देश्य हो । जस्तै:

उठ-उठ प्यारा !
सलन अब आए,
फुल्छ बिहानी गुलाफ ।
सुख-सुख सपना
सगरमा छाए,
पर्छ कमलमा प्रभाव ॥

छाँगासँग कुरा (प्रबोध-गान) पृ. १-४

प्रबोध-गान कविता छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रहको प्रथम कविता हो । देवकोटाले कविताबाट बालबालिकालाई राष्ट्रिय भावना जगाउनका लागि उत्प्रेरित गरेका छन् । राष्ट्र निर्माणका लागि उठ्न जाग्न कविले पुकार गरेका छन् ।

त्यसै गरी अर्को कविता रहेको छ, पहाड । यस कवितामा कविले प्रकृतिको सौन्दर्यात्मक चित्रण गरी बालबालिकामा राष्ट्रिय भावना जगाउन खोजेका छन् । आफ्नो देशको रक्षार्थ बाघ, भीम जस्तै बलियो बनेर तथा अग्ला पहाडले जस्तै छेकेर रहनु पर्ने उच्च राष्ट्रवादी भावना यस कविताको मुख्या भाव विधान रहेको छ । जस्तै:

नीर, नीर रँगदार पहाड,
उम्रिई वन, मनोहर गाढ ।
घेर, घेर उभिईकन देश,
जोडदार पहरा कति बेस ॥

छाँगासँग कुरा (पहाड), पृ. २५-२८ ।

पहाड कवितामा कविले देशको रक्षार्थ पहाड जस्तै अडिग भएर रहनु पर्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । प्रकृतिमा रहेका तुषारो जस्तो बलियो, पहाड, पर्वत अडिग भई देशको निर्माणमा लाग्नु पर्ने भाव पहाड कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

गुलाफ, एउटा झार, छाँगासँग कुरा र बादलसँग सवाल-जवाफ सर्वप्रथम प्रकृतिजगत् सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएका कविताहरू हुन् । यी कविताहरूमा कविको सुन्दर प्रकृतिजगत् तर्फको मोह र स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी चेतको सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएका छन् ।

गुलाफ कवितामा प्रकृतिको सुन्दर काखमा फुलेको सुवासित फूल गुलाफको आकर्षण, माया-मोह, मूल्य र महत्वको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । गुलाफ फूलको सौन्दर्यात्मक चित्रणद्वारा मानवलाई प्रकृतिको सुन्दरता तर्फ प्रेरित गर्नु यस गुलाफ कविताको औचित्य रहेको छ । जस्तै:

सुगन्ध हालीकन एक
खासा,
नदेखिने भाव समान
भाषा
हजार मीठा रसदार
ओठ,
खुलाइएको यसको छ
बोट ॥

छाँगासँग कुरा (गुलाफ), पृ. ५-१४ ।

देवकोटाले प्रकृतिमा अवस्थित फूलहरूको राजा गुलाफलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । तिखा काँडाको बीचमा रहेको सुन्दर फूल गुलाफको सुवासले सबैलाई टुना गरे जस्तै आकर्षित गर्दछ । गुलाफको जीवन जस्तै हाम्रो जीवन पनि सुवासवाला र उज्यालो पार्न सके हामी सबै रमाउने भन्ने भावना गुलाफ कवितामा व्यक्त भएको छ ।

भर्ना भरेको प्रकृति जगतलाई विषयवस्तु बनाई रचिएको कविता हो । यस कवितामा प्रकृतिमा अवस्थित भर्नाको मूल्य, महत्व र सुन्दरताको अभिव्यक्तिबाट बालबालिकालाई मनोरञ्जन दिनु नै मुख्य उद्देश्य रहेको छ । वन-वन, धन-धन चहार्ने सागरदेखि घरसम्म पुग्ने जीवनको जलको रूपमा भरेको भर्नाको सौन्दर्यको उच्च महिमागान गाउनु नै यस कविताको मुख्य भाव रहेको छ । जस्तै:

वन-वन, धन-धन
सब धन चारी,
कंकड छन-छन
छन-छन भारी ।
सागरदेखि घर-घर सारा,
पर्वतहरूमा हर-हर धारा ॥

छाँगासँग कुरा (भर्ना भरेको) पृ. २९-३२ ।

प्राकृतिक वस्तु भर्नालाई देवकोटाले कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । भर्ना भर्दा निस्कने विभिन्न आवाजहरूको उल्लेख कवितामा गरेका छन् । यसरी भर्नाबाट बगेको पानीमा नै सारा प्राणीको जीवन रहेको उल्लेख कविले गरेका छन् ।

एउटा भार प्रकृति सम्बन्धी विषयवस्तुलाई नै आधार मानि रचिएको कविता हो । एउटा भार कविताको भावविधान गहिरो र मार्मिक देखिन्छ । प्रकृतिमा अवस्थित वनस्पति भारको स्वच्छन्द वर्णन तथा यसको रूप, रङ्ग, शीलस्वभाव र जीवनशैली तर्फ कविको उच्च काल्पनिक भाव अभिव्यक्त भएको छ । मानवलाई सहरी कोलाहल युक्त जीवनबाट प्रकृतिको स्वच्छन्दता तर्फ प्रेरित गर्नु यस कविताको भावविधान रहेको पाइन्छ । जस्तै:

समय-समयमा छन्
ठिक्कका तारतम्य,
यसकन जिउनाको
सौरव लागी अचम्म ।
भ-भर ऋतुमा छन्
मेघ भर्दा गगर्जी,
नियमहरू अनौठा
राख्छन् जीव सिर्जी ॥

छाँगासँग कुरा (एउटा भार) पृ. ३५-३९ ।

यस कवितामा देवकोटाले प्रकृतिमा अवस्थित हरियो भारलाई कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । सारा जमिनलाई हरियाली प्रदान गर्ने भारले ऋतुहरूलाई पनि सिंगार्न पुग्दछ भने हिउँदमा तुषारो र धूलोले डम्म ढाकिंदा भारहरू हराउने गर्दछन् । अतः भार सानो भए पनि यसले वातावरणलाई सुन्दरता दिनुका साथै रमणीय बनाउँछ ।

त्यसै गरी छाँगासँग कुरा प्रकृति जगत् सम्बन्धी नै विषयवस्तु रहेको अर्को कविता छ । यस छाँगासँग कुरा कवितामा स्वच्छन्द रूपले बहने हिमाली जलप्रवाह (छाँगा) को रूपरङ्गको चित्रण, यसको औचित्य र महत्वको महिमा गाउनु यस कविताको भावविधान रहेको छ । प्रकृतिमा अवस्थित अचेतन जड वस्तु छाँगालाई मानवीय चेतना प्रदान गरी यससँग गरेको कुराकानी सन्दर्भ समेत यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी छाँगाको रहस्यमय प्रवृत्ति समेत व्यक्त गर्नु उक्त कविताको भावभूमि रहेको छ । जस्तै:

बुर्लक्-बुर्लक्
उफ्रिनामा मजा छ
रोका-टोका
नाघिजानु ध्वजा छ ।
आकाशैको

वीर जस्तो पहाडी,
बाढी-बाढी
दूर जान्दछस् तँ छाडी ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ४०-४६

देवकोटाले यस कवितामा प्रकृतिमा रहेका निर्जीव छहरासँग गरिएको कुराकानीलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । अग्लो पहाडको टाकुराबाट भरना भर्दाको आवाज मिठो स्वरमा गीत गुञ्जिए भैं हुन्छ । नाच्दै गडगडाइ भर्ने छाँगाले नेपालीलाई सत्यभाका सिकाउँछ, छातीमा जोस ल्याइदिन्छ भन्ने भावना देवकोटाले व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी नै अर्को कविता **बादलसँग सवाल-जवाफ** मा कविको तीव्र कल्पनाको कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त भएको छ । आकासभरि फैलिएर पृथ्वीमा जलवृष्टि गराउने जादुगरी शक्ति भएको बादललाई मानवीय आयाम दिई यसको उत्पत्ति अथवा जन्म, जीवनशैली कार्य र अन्त्यावस्थाको प्रश्नोत्तर शैलीको माध्यमबाट रहस्यात्मक चित्रण गरिएको अतः बादलको औचित्य, मूल्य र महत्वको प्रस्तुतीकरण गर्नु यस कविताको भान रहेको छ । जस्तै:

सवाल-

बादल, बादल,
भन रे बादल !
तिम्रो घर छ कहाँ ?

जवाफ-

जल, जल, जल, जल
टलफल टलफल
सागर बन्छ जहाँ !

छाँगासँग कुरा (बादलसँग सवाल-जवाफ) पृ. ७०-७२

छाँगासँग कुरा कविता सङ्ग्रहको अन्तिम कविता **बादलसँग सवाल-जवाफ** हो । आकासमा देखिने बालदसँग गरिने कुराकानीलाई कविले कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । यस कवितामा बादलको उत्पत्ति, वासस्थान र अवस्थाको बारेमा विभिन्न प्रश्नहरू गरिएको छ । यसबाट बालबालिकाहरूमा अवलोकन गर्ने र कल्पना गर्ने शक्तिको विकास हुन्छ ।

यसैगरी रूखको आफ्नो कथा अर्को कविता रहेको छ । यस कवितामा कविले प्रकृतिमा रहेको रूखको मूल्य, महत्व र सौन्दर्यको चित्रण गरेका छन् । एउटा रूख उम्रेदेखि फल्दै, फुल्दै हरियो र सुन्दर जीवन जिउन सकेको कुरालाई प्रकृति सुन्दरतातर्फ प्रेरित गर्नु यस कविताको उद्देश्य रहेको छ । सुख, दुःख सबै सहने रूख वसन्तमा हरियालीले ढपक्क ढाकिने र हिउँदमा पात भरि दरिद्र बने पनि गर्मी, तापले थाकेका बटुवालाई शीतलता दिने दयालु बनेर उपकार गर्ने रूखको उच्च महिमा गाउनु नै यस कविताको भाव हो । जस्तै:

म पृथिवी कन
गाई सरी खुस,
दुध दिने
बुझि प्युँद थिएँ रस ।
धनुमुनु
सिरले सुखले हिली
नरम बालक
भैं म बढें फुली

छाँगासँग कुरा (रूखको आङ्गनो कथा), पृ. ४७-५५

प्रकृतिमा अवस्थित रूखलाई देवकोटाले आङ्गनो कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । प्रकृतिलाई हरियाली प्रदान गर्ने, स्वच्छ हावा दिने रूखको चित्रण यस कवितामा गरेका छन् । रूख उम्रेदेखि नै विभिन्न किसिमका मानवीय सेवामा तल्लीन रहेको हुन्छ । बालबालिकाहरूलाई प्रकृति तर्फ उन्मुख गराउन यस कविताले प्रेरित गर्दछ ।

भङ्गेरी, चरो-कवि, चराहरूको बोली र कोइली पंक्षीजगत्लाई विषयवस्तु मानी रचना गरिएका कविताहरू हुन् । यी कविताहरूमा कविको पंक्षीजगत् अर्थात् चराहरूप्रति स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी तीव्र काल्पनिक प्रवृत्तिको अभिव्यक्त भएको छ । फुर-फुर नाचै रमाउने पंक्षी भङ्गेरीको डर, त्रास र गाँसको भित्री पीडालाई कारुणिक वेदनाको रूपमा प्रकट गरी समस्त मानव प्राणीहरू आजको दुनियामा डर, त्रास र सन्त्रासरूपी जीवन जीउन बाध्य भएको कुरा कवितामा व्यक्त गरिएको छ । यसरी प्राणी जगत्को मानसिक पीडालाई यथार्थ चित्रणद्वारा स्वतन्त्रता, मानवता, मातृत्व, सेवा, दया, माया तथा हत्याहिंसा र भयरहित जीवनको चाहना सहित चेतनाको सन्देश प्रदान गर्नु यस भङ्गेरी कविताको भावविधान हो । जस्तै:

खुर-खुर भुईंमा कनिकाका,
छन् कतातिर भनीकन छाका
नाचि-नाचिकन आँगन फिछे,
ज्ञासले घरि-घरी अनि उड्छे ॥

छाँगासँग कुरा (भङ्गेरी), पृ. १५-२१ ।

कविले यस कवितामा सानो पंक्षी भङ्गेरीलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । यो सानी भङ्गेरीले गुँड बनाउँदा, बच्चा हुर्काउँदाको कठोर अवस्थालाई **भङ्गेरी** कवितामा मार्मिक ढङ्गासँग व्यक्त गरिएको छ । भङ्गेरी चरा खोज्न जाँदा पनि चिन्तित हुन्छे, सधैं मानिसहरूको त्रासमा छे । अतः ती चरीहरूलाई दया, माया, दिनुपर्ने, स्वतन्त्र रूपमा उड्न दिनु पर्ने अथवा मानवीय व्यवहार गर्नुपर्ने भावना भङ्गेरी कवितामा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

कोइली पंक्षीजगत् कै विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएको अर्को कविता हो । **कोइली** कवितामा कविले कोइलीको स्वच्छन्द र सहज जीवनशैलीको कलात्मक चित्रण प्रस्तुत गरेका छन् । सुन्दर पंक्षी **कोइली**को रूपरङ्ग र स्वभावको सौन्दर्यात्मक चित्रणद्वारा मानवजगत्लाई स्वच्छन्द पंक्षीरूपी प्राकृतिक जीवनतर्फ आकर्षण गर्नु नै यस **कोइली** कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

बसन्तको रेशम कारखाना
नयाँ मुना औ मुजुरा खजाना,
घसेसरी तेल सलक्क साना
हरा-भरा बन्दछ आज नाना ।

छाँगासँग कुरा (कोइली), पृ. २२-२४

देवकोटाले यस कवितामा मधुर स्वरको धनी पंक्षी कोइलीलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । रमणीय बसन्त-ऋतुलाई थप मिठास प्रदान गर्ने कोइलीको रूपरङ्ग तथा स्वभावको चित्रण यस कवितामा गरेका छन् । बालबालिकालाई पंक्षीजगततर्फ थप आकर्षण गर्न यस कविताले प्रेरित गर्दछ ।

चरो-कवि पंक्षीजगत्लाई नै विषयवस्तु मानी रचिएको अर्को कविता हो । प्रकृतिमा स्वच्छन्द रूपमा विचरण गर्ने वा घुम्ने पंक्षी चरोले जसरी आफ्ना मधुर बोली, धुनद्वारा प्राणीहरूलाई आफूतिर आकर्षण गर्छ, त्यसै गरी आफ्ना साहित्य सिर्जनाद्वारा मानवहरूलाई

अमृतरस पान गराउन सकूँ भन्ने उच्च काल्पनिक भाव प्रकट हुनु नै यस चरो-कवि कविताको भावविधान हो । जस्तै:

प्रकृतिमा गुँड एक बनाउँछु,
र हरियो सुख-गान म गाउँछु ।
जन सबै नबुझ्नु, न त अर्थ होस
हृदय यो रसभिन्न बहाउँछु ॥

छाँगासँग कुरा (चरो-कवि), पृ. ३३-३४

चरो-कवि शीर्षक कवितामा देवकोटाले आफू चरो जस्तै बनेर प्रकृतिमा रमाउने चाहना व्यक्त गरेका छन् । आफूले मिठा-मिठा साहित्य सिर्जना गरेर इष्टजनहरूको हृदयलाई रसिलो बनाउन सकूँ भन्ने भावना चरो-कवि शीर्षक कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

यसैगरी चराहरूको बोली पंक्षी जगत्लाई नै आधार मानी रचिएको अर्को कविता हो । यस चराहरूको बोली कवितामा प्रकृतिजगत्मा रहेका विभिन्न पंक्षीहरू अर्थात् चराहरूका मधुर, साङ्गीतिक धुनहरूले सारा प्राणीलाई आनन्दित र प्रफुल्लित बनाउँदछ । यस किसिमको आनन्दले सबै दुःख पीडालाई बिसार्इदिन्छ, जसले गर्दा मानव मनमस्तिष्कलाई गहन सुखको चिर शान्ति प्रदान गर्दछ, भन्ने रहस्यमय भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

कुर्कुर दुक्कुर
कुर्कुराउँछ कुरो
त्यो प्रीतिको पुर्पुरो,
कुर्ले दुक्कुर कुर्लिइन्छ
सँ ग मा
तामे बन्यो फुफुरे
पोथीसाथ जुहारी
खेल्दछ, बडो
ढाँटी छ माले ठूलो,
प्रेमीको बनको अलाप
सरि त्यो
बोल्दो छ सपना खुलो ॥

छाँगासँग कुरा (चराहरूको बोली), पृ. ५६-६७

देवकोटाले चराहरूको बोली कवितामा प्रकृतिमा रहेका विभिन्न चराहरूको आवाजलाई कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । वनमा रमाउने चराहरू ढुकुर, डाँफे, कालिज, सारौं, मलेवा, सुगा, भङ्गेरीहरूका शारीरिक बनावट, यिनका आवाजहरूको कलात्मक प्रस्तुतिलाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् । चराहरूले वनजङ्गललाई शोभायमान बनाएका हुन्छन् भने यिनका स्वर (भाका) ले बुभन नसके पनि मानिसलाई आनन्दित तुल्याएको छ भन्ने भावना कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

बालख्व र गाइ मान्छे र पशुको मनोजगत्लाई विषयवस्तु बनाइ रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा पनि कविको स्वच्छन्तावादी तीव्र काल्पनिक भावको सौन्दर्यात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ । मानव र पशुबीचको आत्मीय प्रेमभाव प्रकट गर्नु, अबोध बालिका र गाईको भावनात्मक सम्बन्धको रहस्यमय प्रवृत्तिको कलात्मक चित्रण यस कवितामा गरिएको छ । सानी बालिका र गाईको काल्पनिक सम्वादद्वारा बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गरिएको छ भने साना बालबालिकाहरू र पशुप्राणी गाईलाई पनि माया प्रेम तथा स्नेहको भावले हेर्नुपर्छ भन्ने उपदेशात्मक शिक्षा दिनु यस कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

“तर धाइ र गाई भाइलाई
कलिलो लोलि मायालु बोल गाई,
दुधिलो दिलले रसालु सिर्का
नदिए दूध सुकालु बन्छ हाइ ।”^२

छाँगासँग कुरा (चराहरूको बोली) पृ. ५६-६७

यस कवितामा कविले बालिका र गाइबीचको संवादलाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् । गाइसँग बालिकाले दूध मागेकी छिन् भने गाइले पनि पोषिलो दुध दिने वचन व्यक्त गरेकी छिन् । **बालक र गाइ** कविताको अध्ययनबाट बालबालिकाहरूले पशुपंक्षीसँग पनि आत्मिय व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने भावना विकास गराउँछ ।

३.२.४.२ भाषा शैली

बाल साहित्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको यस छाँगासँग कुरा कवितासङ्ग्रहमा रहेका कविताहरूमा सरल, सहज र सुबोध्य शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा बालबालिकाहरूका लागि कविता रुचिपूर्ण र चाखलाग्दो बनेको छ भने पिता, जल, कवि, जस्ता तत्सम शब्द, आकाश, आँसु, चैत जस्ता तद्भव शब्द तथा ढकमक्क, मुसुक्क र

गमकक जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले पनि कविताहरू सौन्दर्यपूर्ण बन्न गएका छन् । यस्ता विविध खाले शब्द प्रयोगले कवितालाई सांगीतिक, गेयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । बालकाव्य भएको हुनाले बालबालिकाहरूको चेतना र धैर्यलाई समेत ख्याल गरी कविताहरू रचना गरिएका छन् । अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले कवितालाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । जस्तै:

प्वालभिन्न बचराहरू साना
क्यै पराल उसभिन्न खजाना
न्यानु पख दुईले अति खासा,
पार्द छे नरम लीकन भाषा

छाँगासँग कुरा पृ. १५ ।

त्यसै गरी देवकोटाको तीव्र कवितावका कारण र आफ्ना रचनाहरूलाई कममात्रामा परिमार्जन गर्ने बानीले कवितामा कतै-कतै अन्त्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

छ हेर बैसे जिउँदी सुवाना
गुलाफमा स्वर्ण टुना छ जान ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ९

यसरी नै छन्दमय तुल्याउनुका लागि कुनै-कुनै शब्दहरूको प्रयोग व्याकरण सम्मत नभएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

फर्र-फर्र घरि दारिममाथि
फुर्र-फुर्र घरी कागतिमाथि ।
चञ्चले गति लिई चम्कन्छे
सवै तर्फ फरकीकन घुम्छे ॥

छाँगासँग कुरा पृ. १८ ।

३.२.४.३ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कविले यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनेकौं बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूका निम्ति तयार पारिएको हुनाले यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) मा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भन्ने गरिएको पाइँदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

(अ) बिम्ब विधान

यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा प्रकृतिसँग सम्बन्धित र संवेदनात्मक बिम्बहरूको प्रयोग यसरी गरेका छन्:

(क) प्राकृतिक बिम्ब

यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) का कविताहरू धेरै जसो प्राकृतिक विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका छन् । स्वच्छन्दतावादी कवि भएकाले उनका कविताहरूमा प्रशस्त प्राकृतिक बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसै क्रममा हिउँदको समयमा झारमा परेको शीतको दानाले सिंगारिएको सुन्दरताको चित्रण गर्दै कविको मन समेत फुलन खोजेको सन्देश सहितको भावनालाई एउटा झार शीर्षक कवितामा कविले व्यक्त गरेका छन् । सोही भावनालाई एउटा झार कवितामा प्राकृतिक बिम्बको प्रयोगद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । एउटा झार कवितामा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब:

चलमल छ चलेको
सौखमा हेर झार,
झलमल छ मिलेका
शीत-दाना-सिंगार ।
जिउनु सुख अनौठा
ईश छन् क्या उदार,
यससित मन नाची
फल खोज्यो अपार ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ३८ ।

कवितांशमा झारको सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ । हिउँदको समयमा झार माथि शीत पर्दा झलमल भई सिंगारिएको हुन्छ । त्यसले वरिपरिको दृश्यलाई पनि सुन्दर बनाउँछ । सबैले अनौठा-अनौठा सुखको अनुभूति गर्छन् । यसका लागि भगवान् ज्यादै उदार छन् । यस्तो दृश्य देख्दा कविको मन समेत नाचेको छ । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरिएको छ भने कविताको अन्तिम दुई हरफमा प्रकृतिलाई मानवीकृत गरिएको छ । कवितामा चलमल, झलमल, सिंगार, झार, शीत-दाना, सुख, अनौठा जस्ता पदपदावलीले प्राकृतिक बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

(ख) श्रव्य/शब्द/ध्वनि/कर्णसंवेद्य बिम्ब

देवकोटाले यस छाँगासँग कुरा भित्रका कविताहरूमा शब्द वा कर्णसंवेद्य बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । कवितामा अनुकरणात्मक शब्द प्रयोग बालबालिकाहरूका लागि निकै प्रिय हुन्छ । यसै क्रममा पानीको छहरा वा छाँगाको उफ्राइ, छाँगाको आवाजलाई व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । छाँगासँग कुरा कवितामा प्रयुक्त श्रव्य अथवा कर्णसंवेद्य बिम्ब:

छाँगा, छाँगा !
छछरे छर्र छाँगा
पानीका छन्
भभरे धेर हाँगा ।
जान्छस् उफ्री
छडछडाई तँ काँ-काँ,
मीठो लाग्यो
छालको छड भाका ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ४० ।

कविताशमा प्रयुक्त छछरे छर्र, भभरे, उफ्री, छडछडाई छङ्ग, छाल, छाँगा जस्ता पदपदावलीहरूले शब्द बिम्बको उपस्थिति गराएको छ । छर्र-छर्र गरी भर्ने छाँगाका हाँगा वा धारा धेरै छन् । उफ्री-उफ्री छडछडाई छाँगा कहाँ जान्छ ? प्रश्न पनि गरिएको छ । छाँगाको यस प्रकारको आवाज मिठो भएको भावनालाई व्यक्त गर्न कवितामा शब्द बिम्बको प्रकटीकरण गरिएको छ ।

(ग) रूप/दृश्य/चक्षुसंवेद्य बिम्ब

चक्षुसंवेद्य बिम्ब दृश्य वा हेराइसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विभिन्न किसिमका आकृति, बनावट, स्वरूप तथा रूपलाई यस दृश्य वा चक्षुसंवेद्य बिम्बले बिम्बित गरेको हुन्छ । देवकोटाले आङ्गना कविताहरूमा यस्ता बिम्बहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा विभिन्न किसिमका चराचुरुङ्गीहरूको बासस्थानको रूपमा रहेको हरियो वनको दृश्य चित्रण गर्ने सन्दर्भमा चराहरूको बोली शीर्षक कवितामा देवकोटाले दृश्य वा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । चराहरूको बोली कवितामा प्रयुक्त दृश्य वा चक्षु संवेद्य बिम्ब-

मीठो लाग्छ मलाई
 बोल वनको
 आनन्दको भोल भैं,
 राम्रो फूल र पात
 बीच वनमा
 मीठा चरा टोल भैं
 हावा शीतलमा सुगन्ध
 म ग म ग्
 सपना हरियो वन,
 त्यस्मा खल्वल कंठको
 चुल बु ले
 क्या हर्छ मेरो मन ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ५६-५७ ।

प्रस्तुत कवितामा चराचुरुङ्गीहरूको आवाज/बोलीले भरिपूर्ण जङ्गलको सौन्दर्यात्मक प्रस्तुतीका सम्बन्धमा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयुक्ति छ । राम्रा फूल र पातले ढकमक्क वनमा चराहरूको वासस्थान रहेको छ । शीतल हावा र सुगन्धित बास्नाले हरियो वन आनन्दित भएको छ । त्यहाँ चराहरूको चुलबुले स्वरले कवि हृदय पनि हरेको छ । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि रूप वा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग भएको छ । कवितामा राम्रा फूल, पात, चराटोल, हरियो वन जस्ता पदपदावलीहरूले दृश्य वा रूप बिम्बात्मक चित्र उपस्थित गराउँछ ।

(घ) गन्ध संवेद्य/घ्रातव्य/घ्राणसंवेद्य बिम्ब

विभिन्न किसिमका सुगन्धित वा दुर्गन्धित वस्तुलाई गन्धसंवेद्य बिम्बले चिनाउने गर्छ । देवकोटाले यस्ता बिम्बको प्रयोग गरी कवितालाई अभ्र सुगन्धित तुल्याएका छन् । गुलाफ फूलको मिठो बास्ना र त्यसको सुन्दरतालाई अभिव्यक्त गर्न देवकोटाले आङ्गनो गुलाफ शीर्षकको कवितामा गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । गुलाफ कवितामा प्रयुक्त गन्ध संवेद्य बिम्ब-

मुसुक्क हाँसी कलिको
मिठास,
भरी सबैतर्फ फिंजाइ
बास ।
टुना गरी चित्र समस्त
हर्छ,
स्वभाव मीठो जनमाथि
छर्छ ।
अबोल बोली रस सुस्त
घोली,
आहा ! कलिला सब ओठ
खोली ।
गमक्क भै चोर्दछ चित्त
सारा
नदेखिने गन्ध बहाव
द्वारा ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ७ ।

कवितांशमा गुलाफ फूलको बास्ना, रस, स्वभाव तथा सौन्दर्य आदिको प्रकटीकरणका सन्दर्भमा गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । ढकमक्क फुलेको गुलाफ मुसुक्क हाँसा सबैतिर मिठो बास्ना छर्छ । सो बास्नाले सबैको चित्तमा टुना वा जादु गरे सरी भुलाइदिन्छ । गुलाफको सुगन्धित बास्नाले अदृश्य ढङ्गबाट सबैको चित्त चोर्दछ वा आफूतिर आकर्षित गर्दछ । कवितामा यिनै भावनाहरूको अभिव्यक्तिकरणका निम्ति गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग भएको छ । कवितामा मिठास, मिठो, बास, टुना, रस, गन्ध जस्ता शब्दहरू गन्धसंवेद्य बिम्बका रूपमा प्रयुक्त भएका छन् ।

(ड) स्पर्श/स्पृश्य/त्वकसंवेद्य बिम्ब

काव्यमा चिसो, तातो, खस्रो, मसिनो, चिप्लो, चिल्लो आदिको अनुभूति प्रदान गर्न स्पर्श बिम्बको प्रयोग गरिन्छ । देवकोटाले आङ्गनो कवितामा स्पर्श बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा गर्मीको बखतमा हिंडेका बटुवालाई एउटा रूखले प्रदान गर्ने छहारीको अभिव्यक्तिलाई स्पर्श बिम्ब प्रयोग गरिएको छ । रूखको आङ्गनो कथा कवितामा प्रयुक्त स्पर्श बिम्ब-

बहुत ताप
हुँदा बहुवाकन,
मुखभरी
पसिना, जलका कण ।

म अति
शीतल दिन्छु छहारि रे !
अति दयालु
छु, दान छ भारि रे ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ५४ ।

कवितांशमा बहुताप, पसिना, अति शीतल, छहरी, पसिना जस्ता पदपदावलीहरू स्पर्श बिम्बका रूपमा उपस्थित छन् । अत्यन्तै गर्मी भई मुखभरी बेसरी पसिना आएको बटुवालाई एउटा रूखको छहारी प्रदान गर्छ । शीतल हावा र छहारीको खानी रूख बहुवाहरूप्रति अति दयालु छ । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि स्पर्श बिम्बको प्रयोग गरिएको छ ।

(आ) प्रतीक विधान

कविले यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा कलात्मक रूपले आङ्गना भावनाहरूलाई व्यक्त गर्न विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । वसन्त ऋतुको समयमा विरुवामा आएको नयापनलाई पन्ना, अग्ला-अग्ला पहाड, टाकुरालाई श्रीपेचको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । भारमा परेको शीतलाई रत्नको प्रतीक तथा छाँगा (छहारा) को बहावलाई भीमको बल र एउटा रूखलाई सुखको मन्दिरको प्रतीकका रूपमा चिनाइएको छ भने टुकुरलाई प्रेमीको प्रतीकका रूपमा उपस्थित गराइएको छ ।

त्यसै चरो-कवि कविताको शीर्षकनै प्रतीकात्मक छ । यहाँ कविले आफू चराजस्तै स्वच्छन्द बनेर साहित्यको अमृतरूपी रस पान गराउन सकूँ भन्ने उच्च काल्पनिक भाव व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै गुलाफ फूललाई स्वर्गकी परीको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गरिएको छ । प्रीतिको प्रतीकका रूपमा मलेवालाई प्रयोग गरिएको छ । यस्ता विभिन्न किसिमका प्रतीकहरूको प्रयोगले कवितालाई सौन्दर्यपूर्ण बनाएको छ ।

(इ) अलङ्कार विधान

छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा कविले केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको पनि कलात्मक प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक तथा उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपर्युक्त शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ-

छेकानुप्रास

भरि नयाँ घामपरी हँसिला
भिना नदेख्ने रँगिला खुसीला,
बुनी रहेछन् दिनको उज्यालो
बाटै हरा सूत मिहीन आलो ।

छाँगासँग कुरा, पृ. २३ ।

वृत्यानुप्रास

सिडिली रिडिली दुधालु गाई
कलिली थूनचुली, मयालु माई,
रसिली अँखिली घँसीली धाई
हँसिली उेउ न दूध लौ मलाई ।

छाँगासँग कुरा, पृ. ६८ ।

अन्त्यानुप्रास

सुख दुःख छ चरीकन खास
रुन्छ चित्त, अनि भोग्छ मिठास ।
देउ उफ्रन र चिर्बिर गान,
देउ सुनदर, सुन्दर स्वतन्त्र उडान

छाँगासँग कुरा, पृ. २१ ।

उपमा अलङ्कार

आकाशैको वीर जस्तो पहाडी
बाढी-बाढी दूर जान्छ तँ छाडी ॥

छाँगासँग कुरा, पृ. ४१ ।

रूपक अलङ्कार

अनेक पन्ना रूखमा जडेर
फूलारु हाँगा रूखमा भरेर

छाँगासँग कुरा, पृ. २३ ।

यसरी कविले यस छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) कवितामा विभिन्न किसिमका विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरी आङ्गना भावहरूलाई कलात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

३.२.३.४ उद्देश्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस छाँगासँग कुरा कवितासङ्ग्रहमा रचित विभिन्न कविताहरू उद्देश्यगत दृष्टिले पनि फरक-फरक उद्देश्यका साथ प्रस्तुत भएका छन् ।

राष्ट्रप्रेम तथा देशप्रेम जगाउने उद्देश्य भएका कविताहरू प्रबोधगान र पहाड हुन् । प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षित गराउने उद्देश्य भएका कविताहरूमा कोइली, एउटा भार, छाँगासँग कुरा, भर्ना भरेको, गुलाफ र रूखको आफ्नो कथा हुन् । चेतनामूलक शिक्षा दिने कविता हो भङ्गेरी । कल्पनाशक्तिको विकास गराउने उद्देश्य भएका कविताहरू हुन्- चरो-कवि, बादलसँग सवाल-जवाफ र चराहरूको बोली । त्यस्तै खेल जगतप्रति प्रेरित गराउने उद्देश्य भएको कविता हो बालख्व र गाई गरी जम्मा चार किसिमका उद्देश्यहरू भएका कविताहरू छन् ।

यसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी प्रवृत्ति अनुसार प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण गरी यसप्रति आकर्षण गराउने उद्देश्यले रचिएका कविताहरू विभिन्न उद्देश्यमा केन्द्रित भएर बालबालिकाहरूलाई प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रणद्वारा मनोरञ्जन दिई उनीहरूलाई चेतनामूलक शिक्षा दिने, कल्पनाको विकास गराउने र खेलजगतप्रति प्रेरित गराउने जस्ता उद्देश्यका दृष्टिकोणबाट यस छाँगासँग कुरा कवितासङ्ग्रह बालबालिकाका निमित्त एक सुस्वाद्यु बालकृति मानिन्छ ।

३.२.४ चिल्ला पातहरू

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा वि. सं. २०१२/०१३ सालमा रचिएको र उनको मृत्युपछि वि. सं. २०२३ सालमा उनकी धर्मपत्नी मनदेवी देवकोटाद्वारा प्रकाशन गरिएको कृति चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रह एक उत्कृष्ट कविता कृति हो । बालबालिकालाई प्रशस्त मनोरञ्जन दिई उनीहरूको बौद्धिक, मानसिक तथा काल्पनिक विकास गराउने उद्देश्यले प्रभावकारी मानिएको यस चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रहमा जम्मा बाइस वटा कविताहरू सङ्ग्रहित छन् र कविताहरू यसप्रकार छन्: प्रार्थना, नेपाली राष्ट्रिय गान, राष्ट्रभाषा नेपाली, मातृभूमि प्रति, मीनपचास, भोटेले साइकल देख्छ, आरोहिप्रति, वसन्त-परी, प्रेम, गहुँको

सम्भना, चिल्ला पातहरू, साउन, सडेको सुकुल, हाम्रो दोष, चिडियाहरू, कुखुरोप्रति, एक आयारे साँभ, माघको खुलेको बिहान, सालपाते फट्याङ्ग्रेलाई, ठूला र सानासाँग, तीन स्वर्ग बासी बच्चाको सम्भना र तारा ।

उपर्युक्त कविताहरू मध्ये नेपाली राष्ट्रिय गान, आरोहिप्रति, साउन, सडेको सुकुल, हाम्रो दोष, एक आयारे साँभ, माघको खुलेको बिहान र सालपाते फट्याङ्ग्रेलाई गरी आठ वटा कविताहरू कविता प्रवृत्ति भन्दा भिन्न स्वभावका रहेको हुँदा ती कविताहरूलाई कविता मान्न सकिँदैन ।^१ पूर्व शोधकर्ता रामकृष्ण भण्डारीले ती आठ वटा कविताहरूलाई कविता भन्दा भिन्न प्रवृत्तिको भनी आफ्नो शोधमा समावेश नगरे तापनि सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्दा ती कविताहरू साउन, एक असारे साँभ, सालपाते फट्याङ्ग्रेलाई, माघको खुलेको बिहान, नेपाली राष्ट्रिय गान, आरोही प्रति, सडेको सुकुल, हाम्रो दोषलाई बालोपयोगी मान्न । त्यसकारण यहाँ चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बाइसवटै कविताहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिन्छ ।

३.२.४.१ भाव

चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रह भित्र सङ्ग्रहित जम्मा बाइस वटा कविताहरू छन् ती कविताहरू बाल कविताका दृष्टिले उपयुक्त भएको हुँदा विभिन्न शीर्षकमा रचित बाइस वटै बाल कविताहरूको विषयवस्तुगत भाव प्रस्तुत गरिन्छ ।

प्रार्थना भक्तिभावना सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित कविता हो । प्रार्थना कविता चिल्ला पातहरू कवितासङ्ग्रहको प्रथम कविता हो । यस कवितामा विद्याकी देवी सरस्वती प्रति गहिरो भक्तिभाव प्रकट गरिएको छ । सरस्वतीका भक्त हाम्रो अज्ञान, अन्धकार हटाएर ज्ञानरूपी उज्यालो छर्ने काम स्वदेशकी माता सरस्वतीले गर्दछिन त्यसैले उनको प्रार्थना गर्नुपर्छ भन्ने देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी उच्च काल्पनिक सौन्दर्यपूर्ण भाव अभिव्यक्त भएको छ । जस्तै:

सरस्वतीका कुमार हामी,
सरस्वतीको पुकार गर्छौं
उनकै स्तनपान समस्त विद्या,
पियर दूध त्यो स्वदेश भर्छौं ॥१॥

चिल्ला पातहरू (प्रार्थना) पृ. १

^१ रामकृष्ण भण्डारी, महाकवि देवकोटाका बालकविताको अध्ययन, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध, २०६४), पृ. ८९ ।

देवकोले यस कवितामा सरस्वतीको प्रार्थनालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । विद्याकी देवी सरस्वतीको स्वरूपको चर्चा गर्दै हामीले उनको प्रार्थना गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । बालबालिकाहरूलाई आध्यात्मिक ज्ञान दिलाउन यस प्रार्थना कविताले उत्प्रेरित गर्दछ ।

नेपाली राष्ट्रिय गान, राष्ट्रभाषा नेपाली र आरोहिप्रति कविता राष्ट्रप्रेम वा देशभक्ति विषयवस्तुलाई आधार मानि रचिएका छन् ।

नेपाली राष्ट्रिय गान कविता राष्ट्रप्रेम वा देशभक्ति विषयवस्तुलाई आधार मानि रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा स्वदेशप्रति भक्तिभावना व्यक्त गर्दै नेपाल आमाको महिमागान गर्नु नै यस कविताको मुख्य भावविधान रहेको छ । नेपाली विभिन्न नदीहरूमा बग्ने अमृततुल्य पवित्र जलबाट सिञ्चित यहाँका कण-कणमा मृत संजीविनी रहेको कुरा कवितामा व्यक्त भएको छ । भिन्न-भिन्न धर्म र जातका मानिसहरूलाई एकै कोख र एकै काख प्रदान गर्ने नेपाल आमाको उच्च मूल्य र महत्वको कलात्मक चित्रण गरी बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै यस नेपाली राष्ट्रियगान कविताको उद्देश्य रहेको छ । जस्तै:

जय जन-जननी ! कोटी जनमन अधिवासिनि ! माता नेपाल !
निरूपमा हे अमर सुन्दरी ! उन्नततम हिमप्रोज्वल भाल !
चन्द्रसूर्यध्वज हे नेपाल !

चिल्ला पातहरू (नेपाली राष्ट्रिय गान) पृ. २-३

नेपाली राष्ट्रिय गान कवितामा कविले राष्ट्रियताको महिमालाई व्यक्त गरेका छन् । विभिन्न जात, धर्म र भाषाभाषिका नेपालीलाई एकताबद्ध गराउने आङ्गनो देश नेपालको उन्नति, प्रगतिको कामना गरेका छन् । बालबालिकालाई राष्ट्रिय भावना जगाउन यस कविताले सहयोग गर्दछ ।

यस राष्ट्रभाषा नेपाली कवितामा राष्ट्रभाषा नेपालीको गुणगान गाइएको छ । कवितामा नेपाली भाषालाई सुनको टुक्रा, पीयूषको निर्भर, कडोरकी रसना-जुहार, राष्ट्रको प्राण, सबैको आमा, नेपालकी दिदी मुहार, विशाल जलसागर आदिका रूपमा आत्मीय भाव व्यक्त गरिएको छ । एकताको प्रतीक नेपाली भाषा नै समग्र नेपालीहरूको सर्वस्व हो, प्राण हो भन्ने स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी उच्च काल्पनिक सौन्दर्यात्मक अभिव्यक्तिका साथै

समस्त नेपालीमा भाषागत माया, ममता र आस्थाको उच्च भावना जगाउनु नै यस राष्ट्रभाषा नेपाली कविताको भाव रहको छ । जस्तै:

स्वराष्ट्रभाषा ! सबी पियारी !
समस्तकी छौ सुखकी भकारी !
सवर्णदाना बहूमूख्य सारा !
कवेरका छन् तिमिमा हजारौं !

चिल्ला पातहरू (राष्ट्रभाषा नेपाली) पृ. ४-५

देवकोटाले राष्ट्रभाषा कवितामा आङ्गनो राष्ट्रिय भाषालाई कविताको विषयवस्तु बनाएका छन् । सम्पूर्ण नेपालीहरूको एकताको प्रतीक नेपाली भाषाको गुणगान कवितामा व्यक्त गरिएको छ । बालबालिकाहरूलाई नेपाली भाषाको महत्त्व बारे थप प्रष्ट पार्न कविताले मद्दत गर्दछ ।

त्यसै गरी साउन, एक असारे साँभ, सालपाते फट्याङ्गोलाई, माघको खुलेको विहान, मीनपचास, वसन्त-परी, गहुँको सम्भना, चिल्ला पातहरू र तार प्राकृतिक जगत्लाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएका कविताहरू हुन् । यी कविताहरूमा देवकोटाको प्रचुर कल्पनाको प्रयोग हुनुको साथै स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी जीवन दृष्टि प्रस्तुत भएको छ ।

मातृभूमि अथवा आफू जन्मेको स्थानलाई सत्यताको तपोवन, जलभण्डारको सागर, स्फटिकका बुर्जा, विश्वकी महिली बीज, विश्वप्रेमी आदि जस्ता उपनामले मातृभूमिको गुणगान गाइएको छ । यस मातृभूमि कवितामा प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण नेपालप्रति उच्च काल्पनिक गाथा गाई नेपालीहरूमा राष्ट्रिय भावना र मातृभूमिको महत्त्व बोध गराउनु नै मातृभूमि कविताको भावभूमि रहेको छ । जस्तै:

स्वर्गभूक ! पार्वती हे ! सगरमाथा सुन्दरी !
रेणुदेखिन् तारासम्न पुगी दुगुछिन् लरबरी !
पोख तिम्रो माधुरी ! हे आश्रुत, श्रुतमा छरबरी !
हे धराकी स्वर्ण चुली ! प्रातः तिम्रो सृष्टिको !

चिल्ला पातहरू (मातृभूमि प्रति), पृ. ६

यस कवितामा देवकोटाले मातृभूमि अथवा जन्म भूमिको गुणगान गाएका छन् । नेपालका राष्ट्रिय विभूतिको समेत उल्लेख गरी नेपालको सुन्दरताको वर्णन मातृभूमि कवितामा गरिएको छ । बालबालिकालाई मातृभूमिप्रतीको मोह जगाउन यस कविताले प्रेरित गर्दछ ।

त्यसै गरी अर्को कविता रहेको छ **आरोही प्रति** । यस कवितामा सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (भ्यामुलुङ्मो) आरोहण गरी विश्व विजेता बन्न कविले शेर्पा युवकहरूलाई आह्वान गरेका छन् । हिमाललाई सुन्दरी युवती अथवा प्रेयसीको रूपमा उल्लेख गर्दै यसको उच्च मूल्य र महत्वको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । अमर वयसी अथवा सुन्दरी समक्ष पुग्ने बाटो चिप्लो, ठाडो र कठिन भए पनि हामी नेपालीले कालसँग कठिन गिरिसँग कुस्ती खेली विश्वको अग्र बन्नु पर्ने उच्च भावना नै यस कवितामा व्यक्त भएको छ । नेपालीहरूको यस किसिमको कदमले नै विश्व उठ्ने छ । आत्मालाई जहिले पनि चन्द्रमा छुने लक्ष्य लिनु पर्ने भावना व्यक्त गरी बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यस कविताको उद्देश्य रहेको छ । जस्तै:

चढ्, चढ् शेर्पा ! परवत बने चढ्नकानै चुनौती !
बढ् बढ् पढ् ! युवकहरूको हाँक माग्दो छ धर्ती !
पूरा मान्छे कसरि हुनु हो टाकुरा यो नहाँके !
मानिसैमा प्रगति दिन यो उच्चता बोलि डाके !

चिल्ला पातहरू (आरोही प्रति) पृ. ७-१०

देवकोटाले यस कवितामा सर्वोच्च शिखर सगरमाथा आरोहण गर्न युवावर्ग प्रति लक्षित गर्दै रचेका छन् । शेर्पा जातिको वीरतालाई औँल्याउँदै सगरमाथा आरोहण गरी विश्व विजयी बन्नु पर्ने भावना कवितामा व्यक्त गरेका छन् । यस **आरोही प्रति** कविताबाट बालबालिकालाई ठूला-ठूला लक्ष्य राख्ने हौसला मिल्दछ ।

मीनपचास प्रकृति जगत्प्रतीको उच्च सौन्दर्य व्यक्त भएको कविता हो । यस कवितामा मीनपचासको शिशिर ऋतुको ठण्डी याममा प्रकृतिका विभिन्न अङ्गहरूमा पनि ढिलासुस्ती चल्छ, बोटविरुवाहरू सुख्खा हुन्छन्, पातहरू भर्रेर जङ्गल नाङ्गो र उदासिन देखिन्छ भने सूर्यको प्रकास पनि मन्द हुन्छ र हावाको गतिमा पनि सुस्तता देखिन्छ भन्ने जस्ता भाव व्यक्त भएको छ । प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी मानिसको वृद्धावस्थामा देखिने

नैराश्य, शारीरिक कमजोरी जस्ता विशेषतालाई पुसमाघको ठण्डी र कठोर मौसमसँग तुलना गरिएको छ । जस्तै:

आयो मीनपचास ! काँच हुनको इच्छा छ पानीकन !
माछो सम्म त खोज्छ ओत ! जनले खोज्छन् खुलेका दिन !
टाढा सूर्य भए सुदुर दरिबना क्या पातलो घाम छ !
छाया घेर परी रुँदी प्रकृतिको दिग्दारको याम छ !

चिल्ला पातहरू (मीनपचास) पृ. ११-१२

यस कवितामा देवकोटाले प्रकृतिलाई मानवीकृत गर्ने क्रममा मीनपचासको समयलाई लिएका छन् । मीनपचासको समयमा चिसो, ठण्डी, बढेर पृथ्वीका सारा प्राणी वनस्पतिहरू चिसोले आत्तिको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । न्याना कपडा र दाउरा किन्ने क्षमता नभएको नेपाली जनजीवनको अवस्थालाई पनि कवितामा झल्काइएको छ ।

वसन्त-परी प्रकृति जगत्लाई नै विषयवस्तु बनाइ रचना गरिएको अर्को कविता हो । वसन्त ऋतुको सुन्दर हराभरा, रमणीय एवम् सौन्दर्यको चित्रण गर्दै प्रकृतिलाई स्वर्गकी अप्सरा तथा परीको रूपरङ्गसँग तुलना गरिएको छ । **वसन्त-परी** कवितामा देवकोटाको स्वच्छन्द काल्पनिक अभिव्यक्तिबाट बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गरी प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गराउनु नै मुख्य भाव रहेको छ । जस्तै:

वसन्त परी क्वै चलिरहिथिन्
फूल सरले नचिरेकी !
सग्लै हृदय गरेकी !

चिल्ला पातहरू (वसन्त-परी) पृ. १५-१६

देवकोटाले **वसन्त-परी** कवितामा वसन्त-ऋतुलाई परीको संज्ञा दिएका छन् । कोइलीको मधुर स्वरले वनलाई गुञ्जमान बनाई सबै आनन्दित भएको अवस्थालाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

त्यसै गरी अर्को कविता छ **गहुँको सम्झना** । प्रकृति जगत्मा रहेको प्राणीहरूको प्राण आधार खाद्य वस्तु गहुँको सौन्दर्यात्मक स्वच्छन्द चित्रणबाट प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । यस **गहुँको सम्झना** कवितामा जादूमय प्रकृतिको वर्णन र शहरी जीवनको

उदासीनताको वर्णन गर्दै बालबालिकाको बौद्धिक तथा काल्पनिक शक्तिको विकास गर्नु यस कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

कविको घट होस् क्या रस भरी नान्दाद फिजाउँछे !
शहरमा डुले, उदास भएँ, सुवास यहाँ छ,
कलिलो घाममा गँवरा जहाँ चुलबुल गीत गाउँछे
छयल्ले प्रीति धेरे नै खोल्यौं....मलाइ याद आउँछ

चिल्ला पातहरू (गहुँको सम्झना) पृ. १८ ।

गहुँको सम्झना कवितामा कविले खाद्यान्न गहुँलाई कविताको माध्यमबाट बालबालिका समक्ष चिनाउन खोजेका छन् । शहरको कोलाहलमय वातावरणबाट उन्मुक्ति पाउन, सुवास पाउन गहुँको खेतको सुन्दरतालाई यस कवितामा वर्णन गरेका छन् ।

साउन प्रकृति जगतलाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएको अर्को कविता हो । यस कवितामा साउन महिनाको सौन्दर्यात्मक स्वच्छन्द चित्रणबाट प्रकृतिको सुन्दर वर्ण गरिएको छ । वर्षा हुँदाको प्राकृतिक रूपरंगीको चित्रण गर्नु नै यस कविताको मुख्य भावविधान रहेको छ । यस समयमा पानी पर्दा मकैको बोट पनि बोल्न थाल्छन् कुलोमा पानी कलकल गर्न थाल्छन् साथै आकाशमा बादल र इन्द्रेणी देखिन्छ भने सागरहरूमा छाल आउने गर्दछन् । यसरी भएको वर्षाले पृथ्वी हराभरा भएको कुरा **साउन** कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

वंग सागर सगर चढ्यो पूर्व दक्षिण कूना
बाफ फिजाई कालो पंख चौथाइ ढाको आकाश
पज्जिमोत्तर होढ गछ्छ अर्का बादल दूना
सोभो दक्षिण पातलो छ, मिरमिर सेतो मिठास

चिल्ला पातहरू (साउन), २०-२१

देवकोटाले चौथो महिना **साउन** लाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । साउन महिनामा लाग्ने बादल, पर्ने वर्षा र नदीनालामा आउने छाललाई **साउन** कवितामा उल्लेख गरेका छन् । यस कविताबाट बालबालिकालाई प्रकृति तर्फ उन्मुख गराउन र कल्पना शक्तिको विकास गराउन मद्दत गर्दछ ।

यसरी नै **चिल्ला पातहरू** प्रकृतिजगत्लाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएको कविता हो । यस **चिल्ला पातहरू** कवितामा वनस्पतिको नरम, सुन्दर र चिल्लो हरियो पातलाई

विशिष्ट ढंगमा वर्णन गरिएको छ । बालबालिकालाई प्राकृतिक सुन्दरता तर्फ आकर्षित गरिएको छ भने मनोरञ्जनात्मक रूपमा उनीहरूको मानसिक तथा बौद्धिक शक्तिको विकास गराउनु नै यस कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

पर्खाल कूवा उपल्ला
ए चिपिचिल्ला रुख चल्ला !
हावादीले छ्याप छ्याप हाली
तेल, मुसारी तिम्नो केश, के
रुख आमाले उर हल्ला ?

चिल्ला पातहरू (चिल्ला पातहरू), पृ. १९ ।

चिल्ला पातहरू कवितामा देवकोटाले वनस्पतिको नरम पातलाई चिल्ला पातहरू भनी शीर्षक दिएका छन् । यस कवितामा मनोरञ्जनात्मक ढङ्गमा चिल्ला पातहरूको उत्पत्ति र अवस्थाको वर्णन गरेका छन् ।

एक असारे साँझ प्राकृतिक जगतलाई विषयवस्तु बनाइ रचिएको अर्को कविता हो । यस कवितामा असार महिनाको माध्यमबाट कविताको काल्पनिक भाव व्यक्त भएको छ । असार महिनाको साँझसम्म वर्ष बनी पृथ्वीमा भर्न खोजेको तर अँध्यारोले आकाश छोपेको कारण पृथ्वीमा उत्रिन नसकेको भन्ने स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी काल्पनिक भाव व्यक्त भएको छ । जस्तै:

प्रयासी सन्ध्याले अलि अलि रंगी जाल जलको ?
उतै होला लाली उपरतिर ! अल्पांश भलक्यो !
म भन्छु पृथ्वीमा भनिकन गरी कोसिस कति !
छ मेरो भाषमा हृदय रगिएभैं अलिकति

चिल्लापातहरू (एक असारे साँझ) पृ. २९

देवकोटाले असार अर्थात् तेस्रो महिनाको पनि साँझलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । पानी पर्ने महिना असारमा साँझको बेला आकाशलाई बादलले ढाक्दा पानी वर्षिने कोशिस गर्दा पनि विफल भएको अवस्थालाई यस एक असारे साँझ कवितामा वर्णन गरेका छन् ।

त्यसै गरी सालपाते फट्याङ्गोलाई प्रकृति जगतलाई विषयवस्तु बनाई रचिएको कविता हो । यस कवितामा सालको पातमा बस्ने फट्याङ्गोको माध्यमबाट संसारको

क्षणभंगुरतालाई कलात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ । प्रकृति हजारौं-हजार वर्षदेखि जिइरहेको यसमा भएको परिवर्तन जादुगर्नीको जस्तै छ भन्ने प्रकृतिको उच्च महिमा गान गाउनु यस कविताको मुख्य भावविधान रहेको छ । अतः सालको पातमा बस्ने फट्याङ्ग्रो जस्तै क्षणिक छ यो संसार भन्ने कलात्मक भाव व्यक्त गर्नु नै यो कविताको मुख्य उद्देश्य हो । जस्तै:

चिल्लो ताजा हरियो सुन्दर
 सालको नकली पात !
 दुरुस्त रेखा धर्सा शिरा छन् ।
 विसालको शाल विपिनको
 तरु शाखामा ए सुन्दर पतंग
 अभिनवजात ।

चिल्ला पातहरू (सालपाते फट्याङ्ग्रोलाई) पृ. ३१ ।

यस कवितामा कविले सालको पातमा बस्ने फट्याङ्ग्रालाई सालपाते फट्याङ्ग्रालाई भनी शीर्षक दिएका छन् । सालको हरियो पातमा बस्ने फट्याङ्ग्रो तुरुन्तै उफ्रे जस्तै क्षणिक यो प्रकृतिलाई कविले जादूको संज्ञा दिएका छन् ।

त्यस्तै माघको खुलको बिहान प्रकृति जगतलाई विषयवस्तु बनाई रचिएको अर्को कविता हो । यस कवितामा प्रकृति र कविहृदयको पारस्परिक सम्बन्धलाई कलात्मक ढंगमा व्यक्त गरिएको छ । माघको बिहान खुल्दा जसरी चराचुरुङ्गीहरू सुनौलो भविष्य निर्माण तर्फ उठ्छ त्यसै गरी कविको भित्री मनमा पनि बाल्मीकिको हृदयमा राम आए जस्तै निर्मलभावहरू आएको कुरालाई यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ । माघको खुलेको बिहान चरा चुरुङ्गीको खुशी र उत्सव हो भन्ने उच्च काल्पनिक भावनालाई कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । जस्तै:

क्या खुल्यो बिहान आज !
 नीलिमाले फाली
 सकल घुम्टो-जाली !
 बाल्मीकिको हृदय तुल्य व्यम निर्मलायो
 राम प्रात आयो !

चिल्ला पातहरू (माघको खुलेको बिहान) पृ. ३०

देवकोटाले दशौं महिनाको सफा बिहानलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । यस समयमा न्यानो आनन्दले चराचुरुङ्गीहरू प्रफुल्लित छन् भने कविको हृदयमा पनि कविता रच्ने छन्द आएको भावनालाई **माघको खुलेको बिहान** शीर्षक कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

तारा प्रकृति जगत्लाई नै विषयवस्तु बनाई रचना गरिएको अर्को कविता हो । यस तारा कवितामा सारा पृथ्वीवासी प्राणीहरू राती निद्राको असिम आनन्दमा सुस्ताइरहेका बेला ताराहरू एक सच्चा पहरेदारका रूपमा उपस्थित छन् भनिएको छ । मोतीका दानतुल्य चम्किला ताराहरूको सौन्दर्यको उच्च महिमा गाउनु यस कविताको भाव रहेको छ । अन्धकार रात्रीलाई उज्यालो ज्यातिले संसारलाई शीतल पारिदिने मूल्य र महत्वको अभिव्यक्तिबाट बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यस तारा कविताको उद्देश्य हो । जस्तै:

ताराहरू हो ! बोलन बोल
अमृत वाणी दिलमा घोल
विश्वपिताका दिलमा सारा
उँचा, सुन्दर भाव हजारौं

चिल्ला पातहरू (तारा) पृ. ३४-३५

चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहको महत्वपूर्ण कविताको रूपमा तारा कवितालाई लिइन्छ । तारा कविता यस सङ्ग्रहको अन्तिम कविता हो । बालबालिकाको प्रिय वस्तु ताराले रातमा पहरा दिन्छ, अन्धकार रात्रीमा चम्कने चञ्चले ताराले शोभा प्रदान गरेको कुरालाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् । बालबालिकालाई यस कविताले कल्पना शक्तिको विकास गराउँछ ।

भोटेले साइकल देख्छ, सडेको सुकुल, प्रेम, हाम्रो दोष, ठूला र सनासंग, तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झना मनोजगत् विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको कविताहरू हुन् । यी कविताहरूमा कविको स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी काल्पनिक भाव प्रस्तुत भएका छन् । यसैको माध्यमबाट बालबालिकाको मानसिक एवम् बौद्धिक विकास गर्नु नै कविताको उद्देश्य हुन् ।

भोटेले साइकल देख्छ कवितामा कहिल्यै साइकल नदेखेको केरुङ्बाट सहर भरेको भोटेले देखेको साइकलको सेरोफेरोमा केन्द्रित छ । यस कविताको मूल भाव भने

नेपालीहरूको अशिक्षा, गरीबपनको चर्चा असभ्य, दुर्गम बस्तीमा रहेका निम्न आर्थिक अवस्थाले पिछडिएका नेपाली भोटे जातिको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गर्नु हो । देशको समग्र भागमा बस्ने बासिन्दाको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याई शिक्षित र सभ्य बनाउनु पर्छ, भन्ने सन्देश पनि यस कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

बाइसीगल त्यो लदैँन
भर ! भर ! मोरा ! भरदैँन
गुरगुर पांग्रा अदैँन !
कास्दो जुद्धा साडकमा
खाल्डो छैन् पर्दना !

चिल्ला पातहरू (भोटेले साइकल देख्छ) पृ. १३-१४

हँस्यौली पारामा लेखिएको यस **भोटेले साइकल देख्छ** कविताले बालबालिकालाई प्रशस्त मनोरञ्जन गर्दछ । दुर्गम ठाउँ केरुङ्बाट शहरमा भरेको भोटेले साइकल गुडेको देख्दा त्यसप्रति व्यक्त भएका उसका भावनाहरूलाई कवितामा उतारेका छन् । यो कविता काल्पनिक नभई यथार्थ जस्तै लाग्छ ।

प्रेम मनोजगत् विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएको अर्को कविता हो । सम्पूर्ण प्राणीजगत्लाई अपरिहार्य वस्तु प्रेमको चित्रण यस **प्रेम** कवितामा गरिएको छ । प्रेमबिना संसार चलन सक्दैन प्रेम मानवदेखि देवतासम्मलाई आवश्यक छ । प्रेम शून्य वस्तु हो, जुन सपनासरी देखिन्छ र आफैँ बिलाएर जान्छ भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ । प्रेमको संसारमा चलको सङ्कीर्ण र घृणित जीवनप्रति उपहास गरी प्रेमको सच्चा रूप र सत्कार्य प्रति आङ्गनो जीवन लगाउनुपर्ने सन्देश पनि यस कवितामा पाइन्छ । जस्तै:

तारीफ लाख भुले उपवनमा
केवल आँखा रमायो
अरुले अलिकति देखेकोले
पूरा हृदय समायो
अरुसरि देखे अरुले जसकन
उसले अलग भै बोलायो ।

चिल्ला पातहरू (प्रेम), पृ. १७

देवकोटाले प्रेम अथवा मायालाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । प्रेम मनले महसुस गर्ने कुरा हो । यसले दुनियाँ बदल्न सक्छ । आँखामा अटाउने प्रेम विश्वभर फैलन सक्छ, भन्दै प्रेमको महत्व र व्यापकतालाई कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

त्यसै गरी ठूला र सानासँग मनोजगत् विषयवस्तु कै अर्को कविता रहेको छ । मानवतावादी स्वरले भरपुर यस कवितामा नेपाल र नेपालीप्रतीको समानता, अखण्डता, सार्वभौमसत्ता एवम् भातृत्व प्रेमभाव बोकेर कवि साहित्यिक यात्रामा छन् । आङ्गनो जीवनमा परेका शारीरिक र मानसिक पिडा निराकरणका लागि ठूलाठालू साथीहरूबाट खासै सहयोग उपलब्ध नभएको तर साना अथवा न्यून आर्थिक स्तरका साथीहरूले नै उल्लेख्य सहयोग गरेको स्मरण व्यक्त गरिएको छ । धनी मानिसको स्वार्थी प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्नु र साना एवम् गरीबको खुला आत्माको उदार, हृदयप्रति श्रद्धा सम्मान गर्नु नै यस ठूला र सानासँग कविताको भावपक्ष रहेको छ । जस्तै:

दुःखी देखी मुठीकसे, छाती सारो पारी,
छननै शक्ति भनी बसे, मानव छ कैदमा !
तिनले खोक्रो ओठलाई चुचकारे खेदमा !
महलमा मिसिन काहीं ! पगिलदो भयो है रसना !

चिल्ला पताहरू (ठूला र साना सँग) पृ. ३२ ।

यस कवितामा कविले आङ्गनो अनुभवलाई व्यक्त गरेका छन् । धन हुने महलमा बस्ने मानिसको मन सानो र साना अथवा सडकमा नै सामान्य भेटघाट भएका मानिसको मन ठूलो र त्यस्ता व्यक्तिले नै आपत् विपत्मा कविलाई सहयोग गरेको व्यवहारलाई ठूला र सानासँग कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।

सडेको सुकुल मनोजगत विषयवस्तुलाई नै आधार मानी रचना गरिएको कविता हो । यस कवितामा सडेको सुकुललाई दुःखको प्रतीकका रूपमा चित्रण गरिएको छ । साहित्य सिर्जना गरी दुनिया पोस्ने कवि हृदय बेदना र आर्तनादले भरिएको कारुणिक वेदनालाई मर्मस्पर्शी ढंगबाट व्यक्त गर्नु नै यस कविताको मुख्य भावविधान रहेको छ । जस्तै:

दुनियाँ पोस्ने कोसीस नगर्नु
हुन्छ सुकुलको गति
सूर्य पूजारी एक साधुको हुँ

छाला बटारी टाँगेको,
सारा मैला पयर प्रति

चिल्लापातहरू (सडेको सुकुल), पृ. २२

देवकोटाले यस कवितामा ओछ्याउनु नमिल्ने वा सडेको सुकुललाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । सारा मानिसको सेवा गरेर हिड्ने कविको अवस्था दयनीय भएको प्रसङ्गलाई धिक्काउँदै दुनियाँको सेवा मात्र नगर्न सतर्क गराएका छन् ।

त्यसै गरी हाम्रो दोष मनोजगत् विषयवस्तुलाई नै आधार मानी रचिएको कविता हो । यस कवितामा कविले समाजको अन्धकार हटेको र नवचेतना आएकोले यहाँ हलचल छ, तर हाम्रा स्वीकृत मूल्यहरूलाई हामीले उल्टा भनेकाले समाजमा जो भ्रम र अनास्था फैलियो त्यतातिर सङ्केत गरेका छन् । चलिरहेकै पुरानो मान्यताहरूलाई चलाउनु भन्दा नयाँ कुरा चलाउनुपर्छ, परिवर्तन गर्नुपर्छ, बलियो भएर, विचार पुऱ्याएर यहाँ आँखा हुनेले पाप गरे, मुखहुनेले गोली हाने यस्ता दोषहरू हामीले हटाउनु नसकेको मात्र होइन, यी दोषहरूले ग्रस्त पारेर हामी, हाम्रो समाज रोगी भइसकेको छ । यो हामी नयाँ बन्दरहरूको सब बढमासी र हामीले नै ल्याएको चेतनाको परिणाम हो भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । अतः बालबालिकालाई मूर्तिपूजा, बोको पूजा भन्दा मानवता सिकाउनु पर्ने उच्च मानवतावादी भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ । बालबालिकालाई नयाँ चेतना युक्त कुराहरू नसिकाउनु र उनीहरूको जिज्ञासाको सही समाधान गर्न नसक्नु हाम्रो मुख्य दोष रहेको कुरा यस हाम्रो दोष कवितामा व्यक्त भएको छ । जस्तै:

शाना जलाशय यसका उरमा
ढुंगा झक्ने यसको दोष ?
छालहरूका उ छालहरूले गाली गर्छन्
शरापिरहेछन् प्रकृत दोष !

चिल्ला पातहरू (हाम्रो दोष), पृ. २३-२५

हाम्रो दोष कविता बालबालिकाहरूका लागि प्रौढउन्मुख रहेको छ । देवकोटाले चेतनाको सोडियमले सबैलाई भष्म पारेको कुरा कवितामा व्यक्त गरेका छन् । अतः हामीले जानेको कुरालाई सही ठाउँमा प्रयोग गर्नुपर्छ नत्र यसले आफैँलाई भष्म गर्छ भन्ने सन्देश यस कविताबाट प्राप्त हुन्छ ।

यसरी तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झना मनोजगत विषयवस्तुलाई नै आधार मानी रचिएको अर्को कविता हो । भाविविधानका दृष्टिले मार्मिक यस कवितामा कतिको आङ्गनै परिवारिक घटनाको कल्पनारूपी भाव वेदनालाई कारुणिक र मर्मस्पर्शी ढंगबाट यथार्थ चित्रण गरिएको छ । कविले आङ्गनो अतीतको मानसिक वेदनालाई शान्त पाउँदै आङ्गना स्वर्गवासी सन्ताहरूको चित्र, कार्य, स्वभाव आदिको जीवन्तता व्यक्त गरेका छन् । जस्तै:

सिमसिम पानी हावामा भरभरी, मेरा आँखा किन छन् बरबरी ?
भिलभिल भिल्ली विजुली, चर्चरी बदली दि चिर्दछे घरघरी ।

चिल्ला पातहरू (तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झनामा) पृ. ३३ ।

यस कवितामा देवकोटाले पुत्र शोकलाई मार्मिक ढङ्गमा व्यक्त गरेका छन् । आङ्गना वितेका तीन कलकलाउँदा सन्तानहरूको स्मरणमा दुःखी हुन्छन् । आफूले सुख दिन नसकेकोमा पश्चाताप पनि व्यक्त गरेका छन् ।

चिडियाहरू र कुखुरोप्रति पशुपंक्षी जगतको विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका कविताहरू हुन् । चिडियाहरू कवितामा कविको पंक्षीप्रतीको स्वच्छन्दतावादी रहस्यवादी भावको काल्पनिक अभिव्यक्ति पाइन्छ । चिडियाहरूको निश्चल, स्वच्छन्द र आनन्दमय जीवनप्रति मोह प्रकट गर्दै मानवजीवनलाई पंक्षी जस्तै निश्चल, शान्त, स्वच्छन्द र आनन्दमय बनाउन सक्थ्यो भन्ने मानिसले सांसारिक दुःख बिसेर स्वर्गीय आनन्दको अनुभूति गर्न सक्छन् भन्ने भाव अभिव्यक्त गर्नु नै यस कविताको भावविधान रहेको छ । जस्तै:

उड, उड, रंगीबिरंगी चिडिया,
लाख, लाखका ताँती !
जन-मनमा गै नीउ बनाउन !
बच्चा काडन, बहुभाँती !

चिल्ला पातहरू (चिडियाहरू), पृ. २६

देवकोटाले यस कवितामा चराहरूको स्वतन्त्र जीवनको उल्लेख गरेका छन् । चराचुरुङ्गीको रूप रङ्गको बयान गर्दै मानव जीवन पनि यस्तै भए हुन्थ्यो भन्ने काल्पनिक भावना व्यक्त गर्दछन् । चिडियाहरू कविताको अध्ययनबाट बालबालिकामा कल्पना शक्तिको विकास हुन्छ ।

कुखुरोप्रति पशुपंक्षी जगत्लाई नै आधार मानी रचना गरिएको अर्को कविता हो । कुखुरोप्रति कवितामा स्वच्छन्द घरपालुवा पंक्षी कुखुराको तिखो स्वरबाट रातभर निद्रामा रहेर अचेतन जस्तो अवस्थामा र स्वप्नको चिर आनन्दमा रहेको समस्त मानवजातिलाई बिहानै जगाई आ-आङ्गनो नित्यकर्म गराउन कुखुरो सफल रहेको कुरा बताइएको छ । घरको सच्चा, पहरेदारका रूपमा रहेको छ कुखुरो । उसको डाँकासँगै मानिस व्यूँभिएर आङ्गनो काम, कर्तव्य र जिम्मेवारीप्रति उत्तरदायी भएर अगाडि बढ्न । अतः कुखुरोलाई मानवीकृत गरी यसको स्वरलाई मानवीय चेतनाको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गर्नु यस कविताको भावभूमि रहेको छ । जस्तै:

उड् ठाडो ध्वनिमा, तँ नीख निशालाई चिरी, चर्चरी
जोशी मागृ प्रदर्शक प्रकृतिको, उ दूरदर्शी चरी !
उम्लेको अभ्रै भैन रंग गरमी कूची लिंदा प्रातको
डाक्छस रश्मि, तँ सृष्टिकी मधुपरी ! तान् फेर अज्ञातको !

चिल्ला पातहरू (कुखुरो प्रति) पृ. २६-२८

देवकोटाले घरपालुवा पंक्षीलाई कविताको शीर्षक बनाएका छन् । कुखुराको स्वभावलाई कवितामा चर्चा गरेका छन् । दूरदर्शी चरा कुखुरोले सँधै मानिसको निद्रा ब्यूँभाई आङ्गनो कर्मतर्फ लाग्न प्रेरित गर्दछ, भन्ने भावना कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

३.२.४.२ भाषा शैली

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहभित्र रहेका कविताहरूमा सरल र सरस शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यसले गर्दा बालबालिकाहरूका लागि कविता रुचिपूर्ण र चाख लाग्दो बनेको छ भने कवि, बुद्धि, विद्या जस्ता तत्सम शब्द रात, आँसु, पुस जस्ता तद्भव शब्द र बराबर, चमचम, मुसुमुसु जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले पनि बाल कविताहरू सौन्दर्यपूर्ण बन्न गएका छन् । यस्ता विविध खाले शब्द प्रयोगले बाल-कवितालाई साङ्गीतिक, गेयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । बालकाव्य भएको हुनाले बालबालिकाहरूको चेतना र धैर्यशीलतालाई समेत ख्याल गरी कविताहरू रचना गरिएका छन् । अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले कवितालाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । जस्तै:

गाए मात चढेरं व्यूभन सिक ! यो जागनुको गौरव
यो संसार सुतालु हुन्छ बहुत, सुत्ला सधैं भै सब !
बिस्यो दिव्य अनेक प्राय, भुलिगो रे बुद्ध, इशा कति !
यै हो धर्म ! नयाँ ध्वनि, प्रतिध्वनि प्रोबुद्ध पार्ने मति !

चिल्ला पातहरू, पृ. २८ ।

यसरी नै कवि देवकोटाको तीव्र कवितावको कारण र आङ्गना कृति वा रचनालाई दोहोऱ्याएर नहेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा कवितामा कतै-कतै अन्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

थोरै बेर घुमेर ज्योतिपथमा छोटो छ हाम्रो दिन ।
माया गर्दछ घाम दूर ध्रुवको, ढाकी सँधै दक्षिण ।
मुस्की दक्खिन अंकमाल रविको पाई छ मै तक
खस्की उत्तर आज, आँसु भरिंदी, श्रृंगार झ्याँकी सब ।

चिल्ला पातहरू, पृ. ११

त्यसै गरी कवितालाई छन्दमय तुल्याउनका लागि नै पनि कुनै-कुनै शब्दहरूको प्रयोग व्याकरण सम्मत नभएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

कुन बीउमा थ्यौ चिचिल्ला ?
पीढी कुन हुन् उपल्ला ?
पृथ्वीकी आमा सूर्यलाई भन्छन्,
सूर्जेकी आमा को होली नि ?
भावना वा नेबुल्ला

चिल्ला पातहरू, पृ. १९ ।

३.२.४.३ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कविले यस चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनेकौं बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूका निम्ति तयार पारिएको हुनाले यस चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) मा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भन्ने गरिएको पाइँदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

(अ) बिम्ब विधान

यस चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा प्रकृतिसँग सम्बन्धित र संवेदनात्मक बिम्बहरूको प्रयोग यसरी गरेका छन्:

(क) प्राकृतिक बिम्ब

स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाले आङ्गना बाल कविताहरूमा पनि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा मीनपचारको समयमा भएको ठण्डी र चिसोको वर्णन गर्दै प्रकृतिको दिग्दारी अवस्थालाई चित्रण गर्न कविले प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् ।

मीनपचास कवितामा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब-

आयो मीनपचास ! काँच हुनको इच्छा छ पानीकन !
माछो सम्म त खोज्छ ओत ! जनले खोज्छन् खुलेका दिन !
टाढा सूर्य भए सुदूर देखिना क्या पातलो घाम छ !
छाया परी रुँदी प्रकृतिको दिग्दारको याम छ !

चिल्ला पातहरू, पृ. ११ ।

कवितांशमा मीनपचासको जाडोमा पानी काँच जस्तै हुन्छ । ठण्डीका कारण माछोले त ओत खोज्छ भने मानिसले पनि खुलेको दिन वा घाम लागेको दिन खोज्छ । सूर्य टाढा वा दक्षिणतर्फ हुँदा घामपनि पातलो छ । धेरै समय पृथ्वीमा छाया पर्दा प्रकृति पनि रुन्छन् । त्यसैले यो समय दिग्दार लाग्दो छ । यस्तै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । मीनपचास, काँच, पानी, खुलेको दिन पातलो घाम, छाया दिग्दारको याम जस्ता पदपदावलीहरूले प्राकृतिक बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

(ख) श्रव्य/शब्द/ध्वनि/कर्णसंवेद्य बिम्ब

श्रव्य वा कर्णसंवेद्य बिम्बमा कुनै आवाज वा ध्वनिको अनुकरण गरिने हुँदा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता शब्दहरूलाई बालबालिकाले पनि निकै मन पराउँछन् । देवकोटाले चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा यस्ता बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा साउन महिनामा कुलोमा पानी ल्याई धान रोप्दाको दृश्य चित्रण गर्न श्रव्य वा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । साउन शीर्षक कवितामा प्रयुक्त कर्णसंवेद्य वा श्रव्य बिम्ब-

कूलो कलकल संगीत महल पृथ्वीको ठाउँकला
धानका पन्ना मखमल मूना बसी गीत गाउँला,
रमरम रापलाई छेकी जनले छाया छवि ल्याउला
हरियोको राजमा कलकल मुजूर चढी जाउला ।

चिल्ला पातहरू, पृ. २१ ।

यस कवितांशमा प्रयुक्त कलकल, रमभ्रम, राप, जल, छवि ल्याउला, हरियोको राज, मुजुर चढी जस्ता पदपदावलीहरूले कर्णसंवेद्य वा श्रव्य बिम्बको उपस्थिति गराउँछ । साउन महिनामा कुलोमा ठूलो पानी कलकल गरी ल्याउने, धान रोप्दा मिठो गीत गाउने, घामको रापलाई पानी छम्केर शीतलता ल्याउने, जताततैको हरियालीमा खुशी हुँदै मुजुर पनि जाला जस्ता भावनाहरूको प्रकटीकरण गर्न कर्णसंवेद्य वा श्रव्य बिम्बको प्रयोग भएको छ ।

ग) रूप/दृश्य/चक्षुसंवेद्य बिम्ब

रूप वा चक्षुसंवेद्य बिम्ब दृश्य तथा हेराइसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विभिन्न किसिमका आकृति, बनावट, स्वरूप तथा रूपलाई यस चक्षुसंवेद्य बिम्बले बिम्बित गरेको हुन्छ । देवकोटाले आङ्गना कवितामा यस्ता बिम्बवहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । राती आकाशमा चम्कने ताराहरूको सौन्दर्य चित्रण गर्ने क्रममा कविले तारा शीर्षक कवितामा दृश्य वा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । तारा कवितामा प्रयुक्त दृश्य वा चक्षुसंवेद्य बिम्ब-

भिम्कन भिम्क चमचम तारा
देख्दछु भलमल भुँड हजारा
अन्ताका खाँखा तुल्य
गरी इशारा छौ बहुमूल्य
वरपर बाक्लो रात छ सारा
रूप र रङ्ग छन् लुप्त हजारा
निद्रा बिचममा मस्त छ लोक
पहरा दिन्छौ अमरलोक ।

चिल्ला पातहरू, पृ. ३४ ।

घ) गन्धसंवेद्य/घ्रातव्य/घ्राणसंवेद्य बिम्ब

गन्धसंवेद्य बिम्ब विभिन्न किसिमका सुगन्धित वा दुर्गन्धित वस्तुहरूको बिम्बको रूपमा प्रयुक्त हुन्छ । देवकोटाले आङ्गनो यस **चिल्ला पातहरू** (कविता सङ्ग्रह) का कवितामा यस्ता बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा सहरिया वातावरणबाट उदास वा दिक्क भएका कविले गहुँका खेतमा स्वच्छ, तथा सुगन्धित वायु प्राप्त गरेको भावना अभिव्यक्त गर्न देवकोटाले आङ्गनो **गहुँको सभ्रना** कवितामा गन्धसंवेद्य वा घ्रातव्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । **गहुँको सभ्रना** कवितामा प्रयुक्त गन्धसंवेद्य बिम्ब-

गहुँका खेतमा प्रातका भेटमा लच्छन मन धाउँछे
शीतको दानारूपले समाई हावामा बिलाउँछे ।
इन्द्रेणी भल्के त्यो शवन मलाई जिज्ञासा पछ्याउँछे
नाकले मुसुमुसु वायुमा पैल्याई, मुस्कानले जिस्क्याउँछे ।

चिल्ला पातहरू, पृ. १८ ।

यस कविताशंमा बिहान गहुँको खेतमा प्राप्त हुने आनन्दमय वातावरणको चित्रण गरिएको छ । शीतका दानाको सौन्दर्य हावामा बिलाउँछ । सोहि समयमा इन्द्रेणी समेत भल्केको हुन्छ भने नाकले हावामा रहेको सुगन्धि वास्ना पहिल्याउँछ । मधुर मुस्कानले कविलाई जिस्काएको हुन्छ । यिनै भावनाहरू प्रकटीकरणका लागि गन्ध वा घ्राण संवेद्य बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । नाक, वायुमा पैल्याई, हावा जस्ता पदपदावलीहरूले गन्धसंवेद्य बिम्ब उपस्थित गराउँछ ।

ङ) स्पर्श/त्वकसंवेद्य बिम्ब

स्पर्श बिम्ब चिसो, तातो, चिप्लो, खस्रो, मसिनो आदिको अनुभूति दिन प्रयोग हुन्छ । ऐन्द्रियिक संवेद्यताका आधारमा सबैभन्दा स्थूल बिम्बका रूपमा स्पर्श बिम्बलाई लिइन्छ ।

देवकोटाले मीनपचासको जाडोमा आगोको महत्वलाई दर्शाउँदै आङ्गनो **मीनपचास** शीर्षक कवितामा स्पर्श बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । **मीनपचास** कवितामा प्रयुक्त स्पर्श बिम्ब-

चीसो लाग्दछ कालले छुनु सरी, न्यानो भने जीवन ।
आगोमा अब प्यार भो जगतको, ज्याला, उज्यालो धन ॥
ज्वाला दन्दन बोल्छ, मीतसरि क्यै बच्चा ठटाई कर ।
नाच्छन् दङ्ग बनेर राप-रसले लाली चढी सुन्दर ॥

चिल्ला पातहरू, पृ. १२ ।

यस कवितांशमा अत्यन्तै जाडो समयको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । जाडोको समयमा चिसो अति डरलाग्दो काल जस्तै छ भने आङ्गनो जीवन सबैलाई न्यानो वा प्यारो छ । ठण्डी धपाउने आगो जगतभरिका सबैलाई प्यारो भयो । यसको ज्वाला नै उज्यालो धन हो । आगो बाल्दा बच्चाहरू पनि हात ठटाइ-ठटाइ कराउँछन् । रापको न्यानोले दंग भई नाच्छन् । उनीहरूको मुहारमा लाली चढी सुन्दर देखिन्छ । यस्तै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि स्पर्श बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । कवितामा चिसो, न्यानो, आगो, ज्वाला, दन्दन, राप, छुनु जस्ता पदपदावलीहरूले स्पर्श बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

आ) प्रतीक विधान

बाल कवि देवकोटाले यस चिल्ला पातहरू कवितामा कलात्मक रूपले आङ्गना भावनाहरूलाई व्यक्त गर्न विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आङ्गनो यस बाल कवितामा पैराणिक प्राकृतिक बिम्ब, प्रतीकको प्रयोग गरेका छन् । उनी स्वच्छन्दतावादी कवि भएको हुनाले प्राकृतिक बिम्ब, प्रतीकको प्रयोग पाइन्छ । राष्ट्रभाषा नेपालीलाई एकताको प्रतीकको रूपमा व्यक्त गरिएको छ भने विद्याकी देवी सरस्वतीलाई सजीव माता भनी सम्बोधन गरिएको छ । त्यस्तै कुखुरोलाई प्रकृतिको मार्ग दर्शकको प्रतीकको रूपमा चिनाइएको छ भने धनका गरीब नै मनका कुबेर भनी जनाइएको छ ।

त्यसै गरी नेपाली जनतालाई बाघ जस्ता पुत्र भनी चिनाइएको छ । सगरमाथाको उचाइलाई पृथ्वीको शिर भनी व्यक्त गरिएको छ । मानिसमा आएको तीव्र ज्ञानलाई चेतनाको सोडियम भनिएको छ । कवि हृदयलाई वाल्मीकिको हृदयको प्रतीकका रूपमा चिनाइएको छ । प्रकृति प्रतीकका रूपमा सालको पातलाई चित्रण गरिएको छ । स्वयम् कविका स्वर्गवासी जेष्ठ सुपुत्रलाई हिले कमलको प्रतीक भनिएको छ भने तारालाई सुन्दरताकी रानी भनी व्यक्त गरिएको छ । अतः यस्ता विभिन्न किसिमका प्रतीकहरूको प्रयोगले यस चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहका कविताहरू सुसज्जित भएका छन् ।

इ) अलङ्कार विधान

यस चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहका कवितामा कविले केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक,

उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपर्युक्त शब्दालङ्कार अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ :

छेकानुप्रास

भिंक न भिंक चमचम तारा
देख्दछु भलमल भुँड हजारौं
अन्ताका आँखा तुल्य
गरी इशारा छौ बहुमुल्य ।

चिल्ला पातहरू, पृ. ३४ ।

वृत्यानुप्रास

मीठो मिर्मिरको अगाडि मधुर सिरसिर हावामा हुँदा,
प्रातः स्पन्दनका, निदालु नभमा, नाडी फिका व्यूँझँदा
स्वप्नामा मिसिँदा अचेत विपना, घण्टा नघन्कीकन,
तैं दृष्टा, पहरा प्रभातहरूको, कुर्लिस जनोद्वो धन !

चिल्ला पातहरू, पृ. २७ ।

अन्त्यानुप्रास

सानासँग साधारण सडकमा चलें
दुईटा आँखा भर तिनका आँसुदान फले !
दुःख हुँदा दुःख चिने मुटु मिल्यो ताल !
दुई दाना तिनको जित्छ : कुवेरको छाल !

चिल्ला पातहरू, पृ. ३२ ।

उपमा अलङ्कार

फलामको जाँते घट्ट भैं
पानी विनु दुगुर्छ !
सर्प भैं सुलसुल बगेर
खोलाबाट भैं खुरमुर छ !

चिल्ला पातहरू, पृ. १४ ।

यसरी कविले यस चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहका कवितामा विभिन्न किसिमका विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरी आङ्गना भावहरूलाई कलात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

३.२.४.४ उद्देश्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहमा रचित विभिन्न शीर्षकका ती कविताहरूको पनि उद्देश्य भने अलग-अलग रहेका छन् । ईश्वरस्तुति तथा भक्तिभाव सम्बन्धी उद्देश्य भएको कविता प्रार्थना हो भने देशप्रेम तथा राष्ट्रप्रेम उद्देश्य भएको कविता राष्ट्रभाषा नेपाली, राष्ट्रियगान, आरोही प्रति र मातृभूमिप्रति हो । त्यस्तै हास्य मनोरञ्जनात्मक उद्देश्य भएको कविता हो भोटेले साइकल देख्छ । प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गराउने उद्देश्य भएका कविताहरू मीनपचास, वसन्त-परी, चिल्ला पातहरू, साउन, एक असारे साँभ, सालपाते फट्याङ्गोलाई, माघको खुलेको बिहान र तारा हुन् । कल्पनाशक्तिको विकास गराउने उद्देश्य रहेका कविताहरू गहुँको सम्झना, चिडियाहरू, तीन स्वर्गवासी बच्चाको सम्झनामा हुन् । चेनामूलक शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू प्रेम, ठूला र सानासँग, कुखुरो प्रति, सडेको सुकुल र हाम्रो दोष हुन् । यसर्थ चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहमा छ किस्मका उद्देश्यगत प्रवृत्ति पाइन्छ ।

३.३ निष्कर्ष

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कविता सङ्ग्रहहरू पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू रहेका छन् । यी कृतिहरू बालबालिकाका लागि मनोरञ्जक र ज्ञानवर्द्धक छन् ।

पुतली (कविता सङ्ग्रह) वि. सं. २००० सालमा रचना भई वि. सं. २०१० मा प्रकाशन भयो । यस कविताकृतिमा जम्मा पन्ध्र वटा कविताहरू समावेश भएका छन् । जसमा प्रकृति जगत्को विषयवस्तु अन्तर्गत इन्द्रधनु, पानी, वसन्त-बेला, आमा, पुतली, भँगेरी गरी छ वटा कविताहरू छन् । मनोजगत् अन्तर्गत सम्झना, साँचो, छ बहिनी, भित्ताको मुख गरी चार वटा कविताहरू छन् । राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्ति सम्बन्धी विषयवस्तु अन्तर्गत के हो नेपाल भन्ने ? र सुनेको कथा गरी दुइ वटा कविताहरू छन् भने सामाजिक चालचलन र घर व्यवहार अन्तर्गत ढुङ्गा-बुहारी तथा चेतनावोध र बुद्धिपरीक्षा अन्तर्गत जुहारी कविता रहेको छ । त्यसैगरी उद्देश्यगत दृष्टिले पनि यी कविताहरूको उद्देश्य फरक-फरक छन् । नैतिक उपदेशात्मक उद्देश्य प्रदान गर्ने कविताहरूमा पुतली, ढुङ्गा-बुहारी र भँगेरी हुन् । राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्तिपूर्ण उद्देश्य भएका कविताहरू सम्झना, केहो नेपाल भन्ने ?, सुनेको कथा हुन् भने प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गर्ने उद्देश्य भएका

कविताहरूमा पानी, वसन्त-बेला, छ बहिनी र इन्द्रधनु हुन् । हास्यमनोरञ्जनात्मक उद्देश्य भएका कवितामा भित्ताको मुख हो भने ईश्वरीय भक्तिभाव एवम् सम्मानमूलक उद्देश्य भएको कवितामा साँचो र आमा हुन् साथै सामाजिक मेलमिलाप तथा प्रेमभाव सिर्जना गर्ने कविता जुहारी हो ।

सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) वि. सं. २००० मा रचना भई २०१० मा प्रकाशित भएको हो । यसमा जम्मा उन्नाइस वटा कविताहरू सङ्कलित छन् । जुन कविताहरूमा प्रकृतिजगत् सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित कविताहरू सुनको विहान, वर्षा, फूल-परी, सौन्दर्य-उपासना, भाँगाघर, पृथ्वी-भकुन्डो, सिंह र मुसो, किताब चरो हुन् । सामाजिक चाल चलन र घरायसी व्यवहार सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित कविताहरू प्रैसा, मास्टरजी, हैसा बूढीको मुख हुन् । भक्तिभावनालाई आधार मानी रचिएको कविता पाप लाग्छ हो भने पल्टन, धूलो, नेपाली सलाई बट्टा देशप्रेम वा राष्ट्रभक्ति सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानिएका कविता हुन् । कुहुकुह र तस्वीर मनोजगत् विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएका कविताहरू हुन् । गाउँदिने कथा र जुनि बुद्धि परिक्षा र चेतना सम्बन्धी विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएका कविताहरू हुन् । यसरी नै यी उन्नाइस वटा कविताहरूको उद्देश्य पनि अलग-अलग छन् । राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी उद्देश्य भएका कविताहरू सुनको बिहान, पल्टन, धूलो, नेपाली सलाई बट्टा हुन् । प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू वर्षा, सौन्दर्य-उपासना, फूलपरी, कुहुकुह, भाँगाघर हुन् । कल्पनाशक्तिको विकास गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू किताब चरो, तस्वीर, गाउँ दिने कथा हुन् भने चेतना मूलक शिक्षा प्रदान गर्ने कवितामा प्रैसा, सिंह र मुसो, जुनि, मास्टरजी, पर्दछन् । श्रद्धा तथा सम्मानगत उद्देश्य भएका कविता हैसा बूढीको मुख हो भने खेल जगत् प्रति प्रेरित गर्ने उद्देश्य भएको कविता पृथ्वी-भकुन्डो हो ।

छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) को रचना कवि देवकोटाको बनारस प्रवासकालीन समयमा वि. सं. २००४ तिर भयो भने यसको प्रकाशन भने वि. सं. २०२६ सालमा भएको हो । यस कृतिमा जम्मा तेह्र वटा कविताहरू संकलित छन् । ती कविताहरू विषयवस्तुका आधारमा विभिन्न किसिमका छन् । प्रबोधगान, पहाड देशप्रेम तथा राष्ट्रप्रेम विषयवस्तुमा आधारित कविता हुन् । गुलाफ, एउटा भार, छाँगासँग कुरा, बादलसँग सवाल-जवाफ, भर्ना भरेको, रुखको आङ्गुली कथा प्रकृति जगत्लाई आधार मानी रचना गरिएका कविता हुन् । भडेरी, चरो कवि, चराहरूको बोली, कोइली, पंक्षीजगत् सम्बन्धी कविताहरू हुन् ।, बालक र

गाई मनोजगत विषयवस्तुमा आधारित कविता हो । यी तेह वटा कविताहरू उद्देश्यका हिसाबले पनि भिन्न-भिन्न उद्देश्यका छन् । गुलाफ, भर्ना भरेको, रुखको आङ्गुली कथा, कोइली, एउटा भार, छाँगासँग कुरा, प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षित गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू हुन् । चेतनामूलक शिक्षा प्रदान गर्ने कविता भङ्गेरी हो । कल्पनाशक्तिको विकास गराउने उद्देश्य भएका कविताहरू चरो कवि, बादलसँग सवाल-जवाफ र चराहरूको बोली हुन् भने खेल जगतप्रति प्रेरित गराउने उद्देश्य भएको कविता बालक र गाई हो । राष्ट्रप्रेम तथा देशप्रेम भावना जगाउने उद्देश्य भएका कविता प्रबोध गान र पहाड हुन् ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अर्को कविता सङ्ग्रह चिल्ला पातहरू हो । यस कृतिको रचना वि. सं. २०१२/१३ सालमा भएको थियो भने प्रकाशन चाहिँ वि. सं. २०२३ सालमा मात्र भयो । यस सङ्ग्रह भित्र जम्मा बाइस वटा कविताहरू छन् । उनका चार वटा कविता सङ्ग्रह मध्ये कविताका संख्याका आधारमा चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहलाई समबभन्दा ठूलो कृतिका रूपमा मानिन्छ । यसमा सङ्कलित कविताहरू भिन्न-भिन्न विषयवस्तुलाई लिएर रचिएका छन् । प्रार्थना भक्तिभावना सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित कविता हो । नेपाली राष्ट्रिय गान, राष्ट्रभाषा नेपाली, आरोहीप्रति राष्ट्रप्रेम वा देशभक्ति विषयवस्तुलाई आधार मानी रचिएका कविताहरू हुन् । मीनपचास, वसन्त-परी, गहुँको सम्भना, चिल्ला पातहरू, तारा, साउन, एक असारे साँभ, सालपाते फट्याङ्गोलाई, माघको खुलेको बिहान प्राकृतिक जगत्लाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएका कविताहरू हुन् । भोटेले साइकल देख्छ, सडेको सुकुला, प्रेम, हाम्रो दोष, ठूला र सानासँग, तीन स्वर्गबासी बच्चाको सम्भना कविताहरू मनोजगत् विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका छन् । कुखुरोप्रति र चिडियाहरू पशुपंक्षी जगत्को विषयवस्तुलाई आधार मानी रचना गरिएका कविताहरू हुन् । विषयवस्तुगत आधारमा कविताहरू अलग-अलग भए जस्तै उद्देश्यगत आधारमा पनि कविताहरू अलग-अलग छन् । ईश्वरस्तुती तथा भक्तिभाव सम्बन्धी उद्देश्य भएको कविता प्रार्थना हो । देशप्रेम तथा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी उद्देश्य भएका कविताहरू राष्ट्रभाषा नेपाली, राष्ट्रियगान, आरोहीप्रति, मातृभूमि प्रति हुन् । भने हास्यमनोरञ्जनात्मक उद्देश्य भएको कविता भोटेले साइकल देख्छ हो । त्यस्तै प्राकृतिक सौन्दर्यप्रति आकर्षण गराउने उद्देश्य भएका कविताहरू मीनपचास, वसन्त-परी, चिल्ला पातहरू, साउन, एक असारे साँभ, सालपाते फट्याङ्गोलाई, माघको खुलेको बिहान, तारा हुन् भने कल्पनाशक्तिको विकास गराउने उद्देश्य भएका कविताहरू गहुँको सम्भना,

चिडियाहरू, तीन स्वर्गबासी बच्चाको सम्भनामा हुन् । चेतनामूलक शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य भएका कविताहरू प्रेम, ठूला र सानासँग, कुखुरोप्रति, सडेको सुकुल र हाम्रो दोष हुन् ।

महाकवि देवकोटाले यी बालकृतिहरूमा तत्सम, तद्भव र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरी कविताहरूलाई सौन्दर्यपूर्ण बनाएका छन् । त्यसैगरी अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले कवितालाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । कविले पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू कविता सङ्ग्रहका कविताहरूलाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा प्राकृतिक विम्ब र संवेदनात्मक विम्बको प्रयोग गरेका छन् । स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाका यी कविताहरूमा पनि प्राकृतिक विम्ब, प्रतीकको प्रयोग पाइन्छ । कविले आङ्गना यी कविताहरूमा केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । विम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग पनि पाइन्छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक र उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् ।

अतः कविले पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रहका) कवितामा विभिन्न किमिसका विम्ब, प्रतीक र अलङ्कार प्रयोग गरी आङ्गना भावहरूलाई कलात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्यको अध्ययन

४.१ परिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्य अन्तर्गत **राजकुमार प्रभाकर** (१९९७) र **कटक** (२००४) लाई लिइएको छ । देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्यलाई प्रतिनिधित्व गर्ने यिनै दुई कृतिहरू देखिन्छन् । यस परिच्छेदमा बालबालिकालाई आधार बनाएर लेखिएका आख्यानात्मक काव्य **राजकुमार प्रभाकर** र **कटक** खण्डकाव्यलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले रचना गरेका प्रथम बालकाव्य **राजकुमार प्रभाकर** हो । तत्कालीन शासकीय प्रवृत्तिसमेत भल्किएको यस काव्यको मुख्य उद्देश्य बालबालिकालाई मनोरञ्जनात्मक ढङ्गमा शिक्षा प्रदान गर्नु हो साथै उनीहरूको बौद्धिक तथा मानसिक विकास गराउनु पनि हो । यस कृतिको अध्ययन विश्लेषण यस प्रकाश गरिएको छ ।

४.२ राजकुमार प्रभाकर

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रथम प्रकाशित बाल साहित्य खण्डकाव्य **राजकुमार प्रभाकर** हो । यसको वि. सं. १९९६ मा रचना भयो र वि. सं. १९९७ मा साभा प्रकाशनबाट प्रथम प्रकाशन भएको हो । यसको आयाम भने कूल अठार पृष्ठ रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा राणाकालीन शासकीय प्रवृत्तिलाई समेत भल्काइएको छ । यस **राजकुमार प्रभाकर** को मुख्य उद्देश्य बालबालिकालाई मनोरञ्जनात्मक शैलीमा शिक्षा प्रदान गरी उनीहरूका बौद्धिक एवम् मानसिक विकास गराउनु रहेको छ । केटाकेटीहरूलाई मनोरञ्जन दिने क्रममा सिर्जना गरिएको काल्पनिक देन्त्यकथा तथा केटाकेटीहरू नै यस खण्डकाव्य रचनाको प्रेरणा र प्रभाव स्रोत मानिन्छ । यस खण्डकाव्यको शीर्षक प्रमुख पुरुष पात्र वा नायक राजकुमार प्रभाकर को नामबाट राखिएको छ । केटाकेटीहरूसँग बसेर कथा भन्दाभन्दै उनैका निमित्त श्लोकमा शीघ्रतया लेखिएको...^१ भन्ने स्वयम् कविको आत्मस्वीकृतिबाट यस काव्यको विषयवस्तु प्रेरणा स्रोत कविकल्पना हो भन्ने बुझिन्छ । यस

^१ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, समर्पण, राजकुमार प्रभावकर, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन ते. सं., २०५०) ।

काव्यमा देवकोटाले राजकुमार प्रभाकर र राजकुमारी मायावती सुन्दरी बीचको प्रेमलाई नै विषयवस्तु बनाएका छन् ।

४.२.१ विषयवस्तु

देवकोटाले केटाकेटीहरूसँग बसेर कथा भन्दाभन्दै यस खण्डकाव्य रचनाको लागि प्रेरित भएको बुझिन्छ किनकि केटाकेटीहरूसँग बसेर कथा भन्दाभन्दै उनैका निमित्त श्लोकमा शीघ्रतया लेखिएको भन्ने स्वयम् देवकोटाको आत्मस्वीकृति छ ।^२ यसकारण राजकुमार प्रभावकरको विषयवस्तुको प्रेरणास्रोत दन्त्यकथा भएको भन्ने ठहरिन्छ । फेरी उनैले “...राजकुमार प्रभाकर भन्ने काल्पनिक काव्यकथा...भनेको पाइएबाट यसको विषयवस्तुको प्रेरणास्रोत कविकल्पना नै हो भन्ने सङ्केत पनि प्राप्त हुन्छ ।^३” यिनै जानकारीहरूको आधारमा राजकुमार प्रभावकरको विषयवस्तुको प्रेरणा-स्रोत काल्पनिक दन्त्यकथा भएको हुन सक्छ ।

४.२.२ शीर्षक

राजकुमार प्रभावकर खण्डकाव्यको शीर्षक प्रमुख पुरुषपात्र राजकुमार प्रभावकरको नामबाट राखिएको छ । यस खण्डकाव्यको प्रमुख पुरुषपात्र राजकुमार प्रभावकर हो भने यसको शीर्षक पनि त्यही राजकुमार प्रभावकर नै हो । खण्डकाव्यमा राजकुमार शब्दले प्रमुख नायक पात्रको सामाजिक-राजनैतिक हैसियत र प्रभावकर शब्दले यसका प्रमुख पात्रको व्यक्ति नामलाई बुझाई यस खण्डकाव्यमा राजकुमार प्रभावकरको काम, कर्तव्यको चित्रण गर्ने विषयवस्तुसँग पनि सम्बन्ध गाँसेको देखिन्छ ।

४.२.३ कथावस्तु

राजकुमार प्रभावकर खण्डकाव्यको संरचनात्मक स्वरूपलाई हेर्दा यसमा तीन खण्डकाव्य देखिन्छ भने पृष्ठ संख्या कूल अठार रहेको छ । तीन खण्डकाव्यमा विभाजित कथावस्तुलाई आदि मध्य र अन्त्य गरी श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा घटनाक्रमलाई मिलाइएको छ । राजकुमार प्रभावकर दरबारबाट सिकार खेल वनतर्फ जाँदा वनबीचमै कुनै सुन्दरीसँग भेट भएको घटनाबाट नै यस खण्डकाव्यको कथावस्तु थालिएको छ । सुन्दरी राजकुमारीद्वारा वनमै रचिएको मायावी महलमा राजकुमार प्रभावकर राजकुमारीसँग सुख-सयल गरेका

^२ महादेव अवस्थी, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, (काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि.), २०६१, पृ. १५३ ।

^३ ऐजन ।

घटनाक्रमबाट मध्यभाग हुँदै भोगविलास प्रति वितृष्णा पैदा भई उनले ब्रह्मसत्य एवम् आङ्गनो कर्तव्य सहित सम्भेर घर फर्की आफूलाई आङ्गनो बाबु आमाको सेवामा लगाएको घटनामा पुगेर कथावस्तुको अन्त्य भएको छ ।

४.२.४ पात्रविधान

कथावस्तुलाई गति दिई उद्देश्यमूलक फल प्राप्तिका लागि पात्र वा चरित्र अपरिहार्य हुन्छ । यस राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यमा उपस्थित एवम् सूचित समेत गरी छ जना पात्रहरू छन् । यस अन्तर्गत राजा सुदर्शन, उनका दुई रानीहरू, राजकुमार प्रभाकर, राजकुमारी वा नृपकुमारी र सुन्दरी युवती । यी मध्ये चार सूचित पात्रहरू हुन् भने राजकुमार प्रभाकर र राजकुमारी मात्र आङ्गना कार्यव्यापार सहित उपस्थित भई आङ्गनो छुट्टै विशिष्ट व्यक्तित्व कायम गरेका छन् । यसर्थ यी दुई प्रमुख पात्रहरूको मात्र चित्रण यस प्रकार गरिएको छ-

क) राजकुमार प्रभाकर

यस खण्डकाव्यको प्रमुख पुरुष पात्र तथा नायक चरित्र नै राजकुमार प्रभाकर हो । प्रारम्भिक अवस्थामा ऊ लगनशील, एकान्तप्रेमी, दीनहीनप्रति दयावान् लहडी र तरङ्गी स्वभावको देखिन्छ । यहाँ उनी सिकारीको रूपमा उपस्थित भएका छन् । युवा व्यक्तिका रूपमा देखिने राजकुमार सौन्दर्यप्रेमीका साथै सुन्दरी नायिकाप्रति आकर्षित देखिन्छन् । फलस्वरूप जङ्गलमा शिकार खेलन गएका राजकुमार मयावी सुन्दरी (राजकुमारी) को प्रेमपासमा परी आङ्गनो कर्तव्य र अधिकार भुल्न पुग्छन् । यसै क्रममा यथार्थताको बोध भएपछि क्षणिक वासनायुक्त भोगवीलासलाई त्यागेर आङ्गनो दरबारमा फर्की माता-पिताको सेवाका साथै राजकाजमा व्यस्त बनी ब्रह्मानन्द लिन्छ ।

ख) राजकुमारी (मायावी सुन्दरी)

यस खण्डकाव्यकी प्रमुख नारी पात्र तथा नायिका चरित्र नै राजकुमारी हुन् । राजकुमार सिकार खेल जाँदा जङ्गलमा भेटिएकी राजकुमारी सुन्दरी हुनुका साथै वासनाकी प्रतिमूर्ति छे । जो आङ्गनो इच्छा विपरीत विहे गरिन लाग्दा घरबाट भागेर त्यहाँ पुगेकी हुन्छे । उसको शारीरिक सुन्दरता, टुनामुना र अभिनयबाट राजकुमारलाई आकर्षित गरी बीच जङ्गलमा नै सुन्दरताको महल सिर्जना गरी भोगविलासमा लिप्त गराउँछे । यस कार्यले गर्दा ऊ एउटी जादुगर्नीको रूपमा पनि चिनिएकी छे । यस्ता किसिमका

भोगवासनाहरू टिकाउ नहुने हुनाले राजकुमारको अध्ययनको ज्ञानबाट राजकुमारीको मायाविनी संसार ध्वस्त हुन पुग्दछ । अन्ततः ऊ पराजित नारीको रूपमा देखिन्छे ।

४.२.५ परिवेश

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा काल्पनिक देश राज्य (नगर), जङ्गल र मायावी राज्य, गरी जम्मा तीन स्थानको चित्रण गरिएको छ । यी तिनै स्थानमा सम्पूर्ण पात्रहरूका क्रियाकलाप घटित भएका छन् । परिवेशको वर्णन, राजकुमार सिकार खेल्न गएको ठाउँ मायावी राज्यको भोगविलास युक्त वातावरणको वर्णन, घटना वा कथावस्तु र पात्रका परिवेश अनुसार यसमा प्रकृतिको शान्त, राजसी र भयानक स्वरूपको पनि चित्रण गरिएको छ । आन्तरिक वातावरण चित्रणका दृष्टिले आङ्गनो इच्छा विपरीत विवाह हुन लागेकी राजकुमारी जङ्गलमा गई बसेकी घटनाबाट तत्कालीन समाजको आन्तरिक वातावरण वञ्चित भएको छ । राजकुमार र राजकुमारीको मायावी राज्यमा भएको मिलनमा भल्किने भोगविलासमय वातावरणको चित्रणले राणाकालीन दरबारिया आन्तरिक भोगविलासमय वातावरणलाई सङ्केत गरेको छ । राजकुमारले लुकिछिपी पढेको र भोगविलासको तुच्छतालाई बुझेको घटना चर्चाले तत्कालीन अवस्थामा नेपाली जनताहरूले खुला रूपमा पढ्न नपाए पनि उनीहरू सचेत र जागृत बन्दै रहेको युगीन वातावरणको अभिव्यजना पनि भएको छ । यस्ता परिवेश नै उक्त खण्डकाव्यमा रहेको छ ।

४.२.६ भाषाशैली

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्य रुचिपूर्ण र चाखलाग्दो बनेको छ । त्यस्तै विभिन्न किसिमका शब्द जस्तै: वृक्ष, शास्त्र, यश जस्ता तत्सम शब्द प्रयोग भएका छन् । भने दाँत, ठाउँ र विहा जस्ता तद्भव शब्द गरीब, दरबार, खूब जस्ता आगन्तुक शब्दका साथै भलमल, भ्याम्म, भुसुकक जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले पनि राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्य सौन्दर्यपूर्ण बन्न गएको छ । यस्ता विविध किसिमका शब्द प्रयोगले यस खण्डकाव्यलाई साङ्गीतिक, गेयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । बालकाव्य भएको हुँदा बालबालिकाहरूको चेतना र धैर्यशीलतालाई समेत ख्याल गरी खण्डकाव्य रचना गरिएको छ ।

अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले खण्डकाव्यलाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ ।
जस्तै:

त्यो राज्यमा नियम एक रहेछ ठूलो,
रानी रुँदा सकल देश हुनेछ धूलो ।

राजकुमार प्रभाकर, पृ. १६

यसरी नै कविता देवकोटाको तीव्र कवितावको कारणले आङ्गना कृति वा रचनालाई दोहोर्न्याएर नहेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा यस राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यमा कतै-कतै अन्त्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै

कहिले वनमा हुन्थे, कहिले भेष लीकन
भुपडीमा गई बस्थे पाहुना भै गरीबको

राजकुमार प्रभाकर, पृ. ५

४.२.७ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कविले यस राजकुमार प्रभावकर (खण्डकाव्य) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा अनेकौं बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् । बालबालिकाहरूका निमित्त तयार पारिएको हुनाले यस राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य) मा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भने गरिएको पाइँदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छः

अ) बिम्ब विधान

कविले आङ्गनो आख्यानात्मक बालकाव्य राजकुमार प्रभाकरमा पनि विभिन्न किसिमका बिम्बहरूको प्रयोग गरेका छन् । विशेष गरी यस काव्यमा प्राकृतिक बिम्ब र संवेदनात्मक बिम्बहरूको प्रयुक्ति पाइन्छ । जुन बिम्बहरूको संक्षिप्त चर्चा यसरी गरिन्छ-

क) प्राकृतिक बिम्ब

स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाले आङ्गनो आख्यानात्मक बालकाव्य राजकुमार प्रभाकरमा प्राकृतिक बिम्ब चित्रणद्वारा सुसज्जित तुल्याएका छन् । यसै क्रममा यस खण्डकाव्यकी नायिका राजकुमारी नृपकुमारीले सिर्जना गरेको मायावी दरबार वरिपरिको प्राकृतिक बनोटको वर्णनलाई अभिव्यक्त गर्न प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । राजकुमार प्रभाकरमा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब-

सुरम्य फुलबाटिका मधुर वान्किला रंगिला,
अनेक चिडिया वहाँ कुहुकने फुललाई गला,

मिठा विविध शब्दले हृदय वायुको गूँजने,
मनोहर र सूचना कलरवादिको कूँजने,

राजकुमार प्रभाकर, पृ. १२ ।

प्रस्तुत श्लोकमा नृपकुमारीले जङ्गलमा राजकुमार प्रभाकरलाई भेटेपछि आङ्गनो वशमा पारी सिर्जना गरेको राजमहलको वरिपरिको प्राकृतिक स्वरूपलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । सो ठाउँ अति रमाइलो, रङ्गी-चङ्गी फूलबारीहरू र बगैँचाले सजिसजाउ छ । जसमा अनेक थरी चराहरूको मधुर ध्वनिले गुञ्जयमान बनाएको छ । यस्तो मिठो आवाजले हृदयलाई पनि मनोहर तुल्याएको छ । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग पाइन्छ । फूलवाटिक अनेक चिडिया, वायु जस्ता पदपदावलीहरूले प्राकृतिक बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

ख) रूप/दृश्य/चक्षुसंवेद्य बिम्ब

रूप वा चक्षुसंवेद्य बिम्ब विभिन्न दृश्य तथा हेराइसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विभिन्न किसिमका आकृति, बनावट, स्वरूप तथा रूपलाई यस चक्षुसंवेद्य बिम्बले बिम्बित गरेको हुन्छ । यसै क्रममा कविले राजा सुदर्शनको दरबारको दृश्य वर्णन गर्न राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य) मा दृश्य अथवा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यमा प्रयुक्त दृश्य बिम्ब-

राजाको दरबार सुन्दर ठूलो केही उँचा ठाउँमा,
भलभलभल गर्ने फटिकको रत्नादि श्रृङ्गारमा,
खोपी रङ्ग अनेकका, वरिपरि छन् बाग आनन्दका,
ठूला भील, तलाउ छन् नजिकमा, माछा त्यहाँ रङ्गका

राजकुमार प्रभाकर, पृ. ४ ।

प्रस्तुत श्लोकमा राजाको ठूलो दरबार अति सुन्दर छन, जुन उँचा स्थानमा अवस्थित छ । भलभल गर्ने फटिकको रत्नहरूले सिंगारिएका छन् । दरबार भित्रका खोपीहरू अनेक रङ्गका छन् भने वरिपरिका बाग, बगैँचा पनि आनन्दका छन् । त्यसै गरी दरबार नजिकमा अवस्थित तलाउ अनेक रङ्गका माछाले भरिएको छ । यस्तै दृश्यहरूको प्रकटीकरणका लागि रूप वा चक्षुसंवेद्य बिम्बको प्रयोग भएको छ । साथै सुन्दर, ठूलो, उँचा ठाउँमा, भलभल गर्ने, श्रृङ्गार, माछा, रङ्गका जस्ता पदपदावलीहरूले दृश्य बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

ग) गन्धसंवेद्य/घ्रातव्य/घ्राणसंवेद्य बिम्ब

गन्धसंवेद्य बिम्ब विभिन्न किसिमका सुगन्धित वा दुर्गन्धित वस्तुहरूको बिम्बको रूपमा प्रयुक्त हुन्छ । देवकोटाले आङ्गनो यस **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यमा यस्ता बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा राजकुमारी नृपकुमारीको मायावी महल वरिपरिको वातावरणीय सुन्दरता वर्णन गर्न कविले गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । **राजकुमार प्रभाकर**मा प्रयुक्त गन्धसंवेद्य बिम्ब-

अनेक फूल छन् वहाँ कठिन गर्न नै वर्णन,
सजीव सब बोल्दछन् कि सरि ओठ खोलीकन,
विभिन्न रङ्ग रूपका सब सुगन्धवाला छन्,
छ बाग सब कल्पना सरि, लुभाइ लीने मन,

राजकुमार प्रभाकर, पृ. १२ ।

प्रस्तुत श्लोकमा दरबार वरिपरि अनेक सुगन्धित फूलहरू ढकमक्क छन् जसलाई वर्णन गर्न पनि कठिन छ । त्यहाँ सबै सजीवहरू बोटविरुवा, जीवजन्तु सबै बोल्दछन् । ती सबै विभिन्न रूपरङ्गका र सुगन्धले युक्त छन् । यस्तो आनन्दित बगैँचा जुन कल्पना गरे जस्तै छ । यसले सबैको मन लोभ्याइदिएको छ । यस्ता भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि गन्धसंवेद्य बिम्बको प्रयोग भएको छ । फूल, रङ्ग सुगन्धवाला, लुभाइ लीने मन, जस्ता पदपदावलीहरूले गन्धसंवेद्य बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

घ) श्रव्य/शब्द/ध्वनि/कर्णसंवेद्य बिम्ब

श्रव्य वा कर्णसंवेद्य बिम्बमा कुनै आवाज वा ध्वनिको अनुकरण गरिने हुँदा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिन्छ । कविले यस **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यमा यस्ता बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा लहडी राजकुमार प्रभाकरको उदण्ड व्यवहारलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा श्रव्य वा कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । **राजकुमार प्रभाकर**मा प्रयुक्त श्रव्य बिम्ब-

कहिले ती नदीतर्फ भयंकर कुठाउँमा
भावरीमा गई, पौडी, देख्ने नै तरसाउँथे
कहिले वृक्षमा चढ्दै, भ्याम्म शाखाहरूबिच
छेकिएर, छिपी, मीठो मुरली ली बजाउँथे

राजकुमार प्रभाकर, पृ. ५ ।

प्रस्तुत श्लोकमा राजकुमारको व्यवहारलाई वर्णन गरिएको छ । उनी कहिले नदीको भुँवरीमा हामफाली पौडिरहेका हुन्थे । जुन दृश्य देख्ने व्यक्ति नै तर्सन्थ्यो । कहिले ठूलो रूख चढ्थे र हाँगाहरूबाट छेकिएर लुकी मिठो मुरली बजाउँथे । यस्तै कार्यहरूको प्रकटीकरणका लागि कर्णसंवेद्य बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । तर्साउँथे, भयाम्म, मिठो मुरली, बजाउँथे जस्ता पदपदावलीहरूले कर्णसंवेद्य बिम्ब उपस्थिति गराउँछ ।

आ) प्रतीक विधान

कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्यमा कलात्मक रूपले आङ्गना भावनाहरूलाई व्यक्त गर्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस **राजकुमार प्रभाकर** खण्डकाव्य प्रतीक विधानका दृष्टिले हेर्दा स्वयम् नायक राजकुमार प्रभाकर र नायिका नृपकुमारीलाई लिन सकिन्छ । नायक राजकुमार प्रभाकरको लहड, अध्ययनशीलता, एकान्तप्रेम र दयालुपन स्वयम् कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको व्यक्तित्व प्रतिबिम्बित भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । राजकुमारलाई नृपकुमारीले पढाइ, लेखाइबाट विमुख बनाई वासनामा भुलाउन खोज्नुमा राजा वा राजकुमारलाई भोगविलासमै डुवाएर राख्न खोज्ने तत्कालीन राणा शासकीय प्रवृत्ति भल्किएबाट र राजकुमार लुकिछिपी पढ्न खोजकोले यो राजकुमार प्रभाकर त्यही समयका राजकुमार वा राजा त्रिभुवन कै प्रतीकका रूपमा पनि प्रकट भएका छन् । वासनायुक्त रूपमा रहेकी राजकुमारी भोग विलासात्मक वासना मै राजा र दुनियालाई भुलाउने राणाशासनको प्रतीकका रूपमा देखिएकी छे ।

इ) अलङ्कार विधान

राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यमा कविले केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक, उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपर्युक्त शब्दालङ्कार अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छ :

छेकानुप्रास

छन् सफा सडक रम्य बजार
छन् विचित्र त्यसभिन्न सिंगार
ती प्रजाहरू प्रसन्न उज्याला
छन् पुगेर सब चीज हँसीला ।

राजकुमार प्रभाकर, पृ. ३ ।

वृत्यनुप्रास

भर्दछन् भरीभरी कहिं भर्ना,
ओद्ध काहि गिरि चौर उपर्ना
काहिं चाँदि हिउँदको शिरताज
काहिं नग्न गिरिको छ समाज

राजकुमार प्रभाकर, पृ. १-२ ।

अन्त्यानुप्रास

कतै मृदुल कुँज छन् फुल-फुलैहरूले गरी,
सुशीतल, कलासरी भवन छन्, अनी सुन्दरी
हनेक रङ् रूपका, वदन कोहिका मोहने,
कुनै मुसकिँदा स्वयं वशाहि कामदेवै हुने !

राजकुमार प्रभाकर, पृ. १३ ।

रूपक अलङ्कार

कोहि छन् कमल तुल्य फुकेका,
कोहि वृक्ष सरि बान्कि मिलेका
काहिं कलपतरुका पनि भान,
काहिं कुँज सरि रम्य सुवान,

राजकुमार प्रभाकर, पृ. २ ।

उपमा अलङ्कार

फुल भैं तनमा सुगन्ध छ
कमलैको कलि आधि बन्दछ
सपनासरि देख्दा पनि
मन आकर्षण गर्दा छिन् तिनी ।

राजकुमार प्रभाकर, पृ. ८ ।

४.२.८ उद्देश्य

यस राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यको उद्देश्य बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको बौद्धिक मानसिक, नैतिक चारित्रिक, सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षिक स्वम् संवेगात्मक ज्ञान दिनु हो । कलिला बालमस्तिष्कमा काल्पनिक दन्त्यकथाको माध्यमबाट उनीहरूलाई शिक्षा दिई पठनपाठनमा रुचि तथा उत्सुकता जगाउन र बढी भन्दा बढी ज्ञान-विवेक, कल्पना तथा चिन्तन गर्ने बानीको विकास गराउनु यस राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्यको मूलभूत उद्देश्य रहेको छ ।

४.३ कटक

कटक लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बालकाव्य लेखनको दोस्रो चरण (२०००-२००४) मा रचना गरिएको खण्डकाव्य हो । यसको प्रकाशन भने उनको मृत्यु पश्चात् वि. सं. २०२६ मा भापा प्रकाशन, भद्रपुर नेपालबाट मोहनराज शर्माको सम्पादकत्वमा भएको हो । यसको आयाममा भने कुल ५६ पृष्ठ रहेको छ । यसमा नेपाली/गोरखाली वीरहरूको ऐतिहासिक वीरताको वर्णन गरिएको छ ।

४.३.१ विषयवस्तु

कटक खण्डकाव्यको विषयवस्तुको स्रोत नेपालको इतिहास हो । यसमा नेपालको इतिहासमा वि. सं. १८७१ तिर नेपाली/गोरखाली वीरहरूको अङ्ग्रेजी सेनासँग देखाएका वीरतापूर्ण इतिहास प्रसिद्ध घटनालाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । राष्ट्रिय ऐतिहासिक वीरतापूर्ण घटना र वीरचरित्रलाई लोकगीतका भाकामा व्यक्त गर्ने प्रवृत्ति अङ्ग्रेजी स्वच्छदन्तावादी लिरिकल ब्यालेडहरूमा पाइन्छन् र त्यही लिरिकल ब्यालेडकै ढाँचाबाट प्रेरित-प्रभावित भई उनले रचेको एक ऐतिहासिक वीर गाथाकाव्यको नमुना यो कटक खण्डकाव्य हो ।^५ नेपालको सिमा विस्तारलाई देखेर साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजहरूले एकै पटक विभिन्न पाँच ठाउँबाट आक्रमण गरे । अङ्ग्रेजी फौजको तुलनामा नेपाली फौज र हातहतियार नगन्य मात्रामा थियो । नेपालीहरूमा अदम्य साहस र देशभक्तिपूर्ण भावना । भएका कारण लडाईँमा नेपाली पक्षको जित भयो । यसरी यस खण्डकाव्यको विषयवस्तुमा वि. सं. १८७१ तिर नेपाली/गोरखाली वीर योद्धाहरूले अङ्ग्रेजी सैन्यशक्तिसँग सामना गरेको ऐतिहासिक घटनालाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ ।

४.३.२ शीर्षक

यस खण्डकाव्यको शीर्षक कटक एक शब्द को छ । यस कटकका पर्यायवाची शब्दहरू युद्ध, लडाईँ/जङ्ग हुन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा वि. सं. १८७१ मा भएको नेपाल-अङ्ग्रेज बीचको युद्धलाई कवितात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ । त्यसकारण यसको विषयवस्तु र शीर्षकका बीचमा सामञ्जस्यपूर्ण छ ।

^५ महादेव अवस्थी, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, पृ. २७९, एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. थापाथली काठमाडौँ २०६१ ।

४.३.३ कथावस्तु

कटक खण्डकाव्यको संरचनात्मक स्वरूपलाई हेर्दा यसमा सोह्र वटा विभिन्न उपशीर्षकहरू छन् भने पृष्ठ संख्या कुल ५६ रहेको छ । तीन खण्डमा विभाजित कथावस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्य गरी श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा घटनाक्रमलाई मिलाइएको छ । जुन यस प्रकार छन्- काली, वीरभद्र र भीमसेनको सम्भना गर्नुका साथै नेपाली वीरताको गान गरी रणमार्च गर्दै र काली एवम् चण्डी अनि रुद्रका ताण्डवनृत्यको स्मरणका साथ घटनाक्रम शुरु गरिएको छ । रणजागरण गरी श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रमलाई सलामी टर्क्याई नेपाली सेना निडरताका साथ अगाडि बढ्नु, बलभद्रसिंह, रणजोरसिंह, अमरसिंह थापा, रणधीर, उजीर सिंह, भक्तिथापा जस्ता सेना नायकले थोरै नेपाली सैन्यशक्तिका भरमा पाँच ठाउँबाट नेपालमाथि हमला गर्न ठूलो संख्यामा आधुनिक हात हतियारले सुसज्जित भएका अङ्ग्रेजी सैन्यका आक्रमणको सामना वीरतापूर्वक गरेका घटनाबाट खण्डकाव्यको कथावस्तु मध्यभाग हुँदै नेपाली/गोरखाली सेनाका राष्ट्रिय स्वाभिमान र जातिप्रेमको उच्च महिमागान गाएर कथावस्तुको अन्त्य गरिन्छ ।

यस खण्डकाव्यलाई सोह्र वटा विभिन्न उपशीर्षकमा बाँडिएको छ ती हुन् (१) विगुल गान (२) रणमार्च (३) कालीगान (४) चण्डी धारा (५) रणजागरण (६) रणसलामी (७) निडर ध्वनि (८) सिमाना गान (९) तयारी गान (१०) वीर बलभद्र गान (११) जैतगढ गान (१२) अङ्ग्रेजी नीति-गान (१३) वीर गान (१४) खुकुरी गान (१५) तुलना गान (१६) गोरखाली पाराको गान यी मध्ये एक देखि आठ सम्मका उप-शीर्षकले कथावस्तुको आदि भागको नौ देखि पन्ध्र सम्मका उपशीर्षकले मध्य भागको र सोह्रौँ उपशीर्षकले कथावस्तुको भागको निर्माण गरेको छ । यहाँ अन्त्य भागको रूपमा आएको गोरखाली पाराको गान केवल उपसंहारका रूपमा रहेकोले कविको भावात्मक कथन रहेका देखिन्छ । यसर्थ कथावस्तुको अन्त्य भाग आकस्मिक र अस्वाभाविक जस्तो लाग्छ ।

४.३.४ पात्रविधान

कथावस्तुलाई गति दिई उद्देश्यमूलक फल प्राप्तिका लागि पात्र वा चरित्र अपरिहार्य हुन्छ । यस कटक खण्डकाव्यमा वि. सं. १८७१ तिर नेपाल अङ्ग्रेज युद्धको घटनालाई आख्यानात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ । त्यसमा युद्धमा सम्बन्धित सेनाप्रमुख र सैनिकहरूलाई पात्र बनाइएको छ । नेपाल तर्फका प्रमुख पात्रहरूमा अमरसिंह थापा,

बलभद्रसिंह, रणधीर, भक्तिथापा, रणजोर सिंह, उजीरसिंह आदि हुन् । त्यसैगरी अंग्रेज सेनाका प्रमुख पात्रहरूमा अक्टरलोनी, जिलेस्पी, हेस्टिड, विल्सन, बेडशा, उड, मार्ले, लेटर, कार्पेन्टर, फस्टरकेली, लड्लो, क्याम्बलमेली, बेडलक आदि हुन् । यी व्यक्ति पात्रका साथै समुह पात्रका रूपमा अङ्ग्रेजी सेना र नेपाली सेना तथा नेपालका बहादुर आबालवृद्धबनिता समेत आएका छन् । यहाँ कविताले नेपाली सेनाका प्रमुख बलभद्र र अमरसिंह थापाको चरित्रमाथि विशेष प्रकाश पारेका छन् भने अन्य नेपाली सेनालाई पनि महावीर, महाकाल, रणचण्डी, रुद्र, काली, जस्ता नामको सम्बोधनले उनीहरूको वीरताको प्रशंसा गरेका छन् । त्यस्तै अङ्ग्रेज तर्फका सैनिकहरूलाई स्याल, गधा, कुइरे, बाँदर, काँतर जस्ता उपनामले तिरस्कार गरेका छन् । अतः यस खण्डकाव्यका पात्रहरू कवि कल्पित नभई ऐतिहासिक सत्यपात्र हुन् ।

४.३.५ परिवेश

यस खण्डकाव्यमा नेपालको इतिहासमा वि. सं. १८७१ तिर नेपाली/गोरखाली वीरहरूले अङ्ग्रेजी सैन्यशक्तिसित वीरतापूर्ण ढङ्गले सामना गरेको ऐतिहासिक घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । त्यसकारण सो लडाईंमा नेपालका विभिन्न पाँच ठाउँमा अङ्ग्रेजहरूले एकैचोटी आक्रमण गरे । ती पाँच ठाउँहरू लुधियाना, देहरादुन, गोरखपुर, सुगौली, पुनिया हुन् । ती स्थानहरूमा क्रमशः अक्टरलोनी, जिलेस्पी, जनरल उड, मेजर मार्लो र मेजर लेटर सेनानायकका रूपमा प्रस्तुत भएका थिए । कविले यिनै पात्र र स्थानका साथै युद्धका क्रियाकलापगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यहाँ नेपालीहरूको वीरताको बखानका क्रममा कविले खुकुरी गान अन्तर्गत जागरणको आह्वान गरेका छन् । यसबाट राणाशासनको विरोधमा क्रान्तिका लागि संलग्न हुन बनारस पुगेका कवि स्वयम् लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले तत्कालीन समयमा पनि क्रान्तिको आवश्यकता झल्काई युगीन परिवेशको बोध समेत प्रकट गरेका छन् । यस्ता परिवेश नै उक्त खण्डकाव्यमा रहेको छ ।

४.३.६ भाषाशैली

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको यस कटक खण्डकाव्य रुचिपूर्ण र चाखलाग्दो छ । तत्सम्, तद्भव र आगन्तुक गरी तीनवटै स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग गरिए तापनि प्रचुर मात्रामा प्रयोग गरिएका अनुकरणात्मक शब्दहरूले भाषाशैलीलाई अभ्र प्रभावकारी बनाएको छ । यस्ता विविध किसिमका शब्द प्रयोगले यस खण्डकाव्यलाई साङ्गीतिक, गेयात्मक र

श्रुतिमधुर बनाउनुका साथै बोधगम्य समेत तुल्याएको छ । यहाँ युद्ध प्रसङ्गका क्रममा अङ्ग्रेजहरूका व्यक्तिवाचक नाम र भारत तथा नेपालका विभिन्न स्थान नामको प्रयोग भएको छ । यहाँ विपक्षी अङ्ग्रेज सैनिक तथा भारतीय अङ्ग्रेज साम्राज्यलाई निन्दा र व्यङ्ग्यको भाव पनि व्यक्त गरिएको छ । कटक खण्डकाव्य बालबालिकाहरूको चेतना र धैर्यशीलतालाई समेत ख्याल गरी रचना गरिएकोछ । अन्त्यानुप्रास सहितको शब्द प्रयोगले खण्डकाव्यलाई थप साङ्गीतिक बनाएको छ । जस्तै:

गोर्खालीको भुक्दैन सिर, भुक्ने छैन संसारको अगाडि
रणमा पीठ फर्काउने छैन हट्ने छैन जड्मा पछाडि ।

कटक, पृ. ५३

त्यस्तै कवि देवकोटाले तीव्र कवित्वको कारणले र आङ्गना कृति वा रचनालाई दोहोर्‍याएर नहेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा यस कटक खण्डकाव्यमा कतै कतै अन्त्यानुप्रास भङ्ग भएको पनि पाइन्छ । जस्तै:

सत्यमा छ संसार चलने,
बोल भाइ हो समुद्र,
लड्नु अजड्, जड !
चाम्रो खुकुरी !

कटक, पृ. ३५

४.३.७ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

कविले यस कटक (खण्डकाव्य) का कवितालाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने क्रममा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको उपयोग गरेका छन् बालकाव्य भएको हुनाले यसमा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भने गरिएको पाईदैन । यहाँ कविले प्रयोग गरेका केही बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

अ) बिम्ब विधान

कविले आङ्गनो आख्यानात्मक बालकाव्य कटकमा पनि विभिन्न किसिमका बिम्बहरूको प्रयोग गरेका छन् । लडाईँसँग सम्बन्धित काव्य भएको हुँदा यसमा क्रान्ति बिम्ब, मिथकीय बिम्ब, प्राकृतिक बिम्ब साथै संवेदनात्मक बिम्बहरूको पनि प्रयुक्ति पाइन्छ । जुन बिम्बहरूको संक्षिप्त चर्चा यसरी गरिन्छ ।

क) प्राकृतिक बिम्ब

स्वच्छन्दतावादी कवि देवकोटाले आङ्गनो आख्यानात्मक बालकाव्य कटक मा प्राकृतिक बिम्ब चित्रणद्वारा सुसज्जित तुल्याएका छन् । कटक खण्डकाव्यमा नेपाली/गोरखाली सेनाहरूको वीरताको वर्णनका क्रममा प्राकृतिक बिम्ब प्रयोग गरेका छन् । यस कटक खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्राकृतिक बिम्ब-

अफ्रिकाको जंगली देशमा सहाराका मरुमा विशाल
बर्मा पहाड, युरोप, परदेश जहाँ उठ्छन् रणका छोरा छन् ।
गोर्खालीपन बाघको जूँघा उखेल्लेपन सधैंको रहनेछ ।
वीर भन्ने परम्परामा गोर्खालीले सब कष्ट सहने छ ॥

कटक, पृ. ५३

प्रस्तुत श्लोकमा नेपाली/गोर्खाली वीर सैन्यहरूको बहादुरतालाई वर्ण गरिएको छ । यसै क्रममा अफ्रिकाको घनघोर जङ्गल, सहारा मरुभूमि, बर्मा, युरोप तथा जुनसुकै परदेशमा पनि लडाईका छालहरू उठ्न सक्छन् । गोर्खालीहरू बाघको जूँघा उखेल्ल पनि सधैं तयार रहेका छन् । यस्ता कष्टहरू सहन सक्ने क्षमता भएर नै उनीहरू वीर भनी कहलिएका हुन् । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि प्राकृतिक बिम्बको प्रयोग भएको छ । अफ्रिकी जङ्गल, सहारा मरुभूमि, बर्माको पहाड, बाघको जूँघा जस्ता पदपदावलीहरूले प्राकृतिक बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

ख) श्रव्य/शब्द/ध्वनि/कर्णसंवेद्य बिम्ब

श्रव्य वा कर्णसंवेद्य बिम्बमा कुनै आवाज वा ध्वनिको अनुकरण गरिने हुँदा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिन्छ । कविले यस कटक खण्डकाव्यमा यस्ता बिम्बको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा कविले वीर बलभद्र वा कलगां गान अन्तर्गत लडाईमा नेपाली/गोर्खालीका जम्मा छ सय फौज मध्ये पानी नखाइ लड्दा बाँकी रहेका सत्तरी जनाको फौज गौराहरूको बीचबाट निडर साथ निस्केर हिंडेको अवस्थालाई वर्णन गर्न कटक खण्डकाव्यमा शब्द बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । कटक मा प्रयुक्त शब्द/ध्वनि बिम्ब-

बाटो काटी बीचमा
गौरा फौज बीच
निडर सत्तरी

दगुरे जल नगीच ।

ताजा पानी, ताजा पानी !

ताजा पानी कलकल!

आश्चर्यले हेछे गौरा,

ताजुब मानी हेछे गौरा

छैन कोही खलबल

गोर्खाली ती सत्तरी

अमर तारा भमल

कटक, पृ. ३०

प्रस्तुत कवितांशमा लडाईमा गएका ६ सय सेना मध्ये बाँकी रहेका सत्तरी जना निडर साथ अङ्ग्रेजका फौज बीचबाट किल्ला छोडी दगुरेर पानीको प्यास पनि मेटाए । ताजा पानी कलकल पिएको र नेपालीहरूको निडरता देखि गौराहरू ताजुब मानि हेरेको । बिना खलबल सत्तरी जना लिएर बलभद्र हिंडे । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि शब्द वा ध्वनि बिम्बको प्रयुक्ति पाइन्छ । यहाँ कलकल, खलबल, भलमल जस्ता पदपदावलीहरूले शब्द वा ध्वनि बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

ग) मिथकीय बिम्ब

पुराकथा वा मिथकका रूपमा प्रयुक्त मिथकीय बिम्बको क्षेत्र ज्यादै विस्तृत देखिन्छ । वैदिक औपनिषदिक, पौराणिक, निजन्धरी र अन्य यसै किसिमका बिम्बहरूलाई मिथकीय बिम्बकै रूपमा मानेर हेरिएको पनि पाइन्छ ।^४

देवकोटाले यस कटक खण्डकाव्यमा मिथकीय बिम्बलाई पनि प्रयोग गरेका छन् । यसको चण्डीधारामा कविले मिथकीय बिम्ब प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा सबको नसामा चण्डी चण्डी चडाउने, खुकुरीको माध्यमबाट शत्रु परास्त गर्नु पर्ने भावनालाई व्यक्त गर्न कविले मिथकीय बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । कटक खण्डकाव्यमा प्रयुक्त मिथकीय बिम्ब-

चंडी चंडी, चंडी, चंडी

नशामा चढाऊ,

मत्रं, मत्रं खुड्ग भाई,

हावामा नचाऊ ।

चंडमुंड, चंडमुंड

^४ लक्ष्मण प्रसाद गौतम, समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६०) पृ. २४३

गिंड रे रुडतंड
रक्तबीज हुन्छ
एक, हजार जड ।
शुम्भ र निशुम्भ सारा
ताकून् हाम्रो देश हजार ।
हामी देवी अम्बिका
दिदी-बहिनी प्यारा,
फाँडन खोजछन् हाम्रा मिन्दर
भार्न खोज्छन् तार ।

कटक, पृ. ८-९

कवितांशमा सबको नसा-नसामा चण्डीको अवस्था चढ्नु पर्ने । खुकुरी हावामा नचाई चण्डमुण्ड गिड्ने र दुष्मनको फौजलाई रगताम्य बनाउनु पर्ने । शुम्भ, निशुम्भ जस्ताले हाम्रो देश ताके पनि हाम्रो दिदी-बहिनी अम्बिका देवी बनेर सामना गर्दछन् । यिनै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि मिथकीय बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । चंडी, चंडमुंड, शुम्भ, निशुम्भ, देवी अम्बिका जस्ता पदपदावलीहरूले मिथकीय बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

घ) क्रान्ति बिम्ब

क्रान्तिबिम्ब प्रयोगको उत्कर्षता देवकोटाका कवितादेखि नै देखा पर्छ । परिवर्तन, स्वतन्त्रता, मुक्ति स्वाधीनता र प्रजातान्त्रिक हक अधिकारका निमित्त क्रान्ति गर्ने भावको अभिव्यञ्जनाका लागि यस्ता बिम्बहरू प्रयुक्त हुन्छन् ।^६

बालबाव्यकार देवकोटाले कटक (खण्डकाव्य) मा क्रान्ति बिम्बको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । परिवर्तन, स्वतन्त्रता, स्वाधीनताका निमित्त क्रान्ति भावको अभिव्यञ्जनाका लागि यस्ता बिम्बहरू प्रयुक्त हुने गर्दछ । कविले कटक खण्डकाव्यको सीमाना गान अन्तर्गतको कवितांशमा यस्तो बिम्बको प्रयोग गरेका छन् । कटक खण्डकाव्यमा प्रयुक्त क्रान्ति बिम्ब-

पख्, पख् गोरा, पख् गोरा,
कम्मर कसूँ मोरा !
इंची देश गुमाउनु
एक टुक्रा दिल जलाउनु
हामी सिंह उठने छौं
पर्वतका छोरा !

कटक, पृ. १६

^६ पूर्ववत्, पृ. २५२ ।

कवितांशमा नेपालको सिमाना आक्रमण गर्ने गौरा (अङ्ग्रेज) हरूलाई नेपाली सेनाले पख्, पख् भनी चेतावनी दिँदै आफूसँग लड्न कम्मर कस् भनेका छन् । एक इन्च देश गुमाउनु भनेको एक टुक्रा दिल जलाउनु जस्तै हो भन्ने देशप्रेमि वा स्वाभिमानी भावना व्यक्त भएको छ । यिनै/यस्तै भावनाहरूको प्रकटीकरणका लागि क्रान्ति बिम्बको प्रयोग गरिएको छ । पख्, पख् गौरा, एक इन्च देश गुमाउनु, पर्वतका छोरा जस्ता पदपदावलीहरूले क्रान्ति बिम्बको उपस्थिति गराउँछ ।

अतः कटक खण्डकाव्यमा प्राकृतिक बिम्ब संवेदनात्मक बिम्ब तथा क्रान्ति बिम्ब र मिथकीय बिम्बको समेत प्रयोगले काव्य अर्थात् कलात्मक बन्न पुगेको छ ।

आ) प्रतीक विधान

महाकवि देवकोटाले यस कटक खण्डकाव्यमा कलात्मक रूपले आङ्गनो भावनाहरूलाई व्यक्त गर्न विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । प्रतीक प्रयोगकै क्रममा नेपाली/गोरखालीको शक्तिलाई भीमको बल र विजुली जस्तै छिटो भनिएको छ । अङ्ग्रेज सेनालाई महिषसुरको प्रतीकका रूपमा तथा तुलनात्मक दृष्टिले हेर्दा अङ्ग्रेज सेनालाई सागर र नेपाली सेनालाई मुष्टीको प्रतीकका रूपमा चिनाइएको छ । त्यस्तै नेपालीलाई पर्वतका छोरा, हिरा, रत्न, अग्राख, ताराको प्रतीकका रूपमा व्यक्त गरेका छन् । नेपालीको मनलाई पनि दुध र हिरा जस्तै सफा भनेका छन् । नेपाली सेनाको मुख्य हतियार खुकुरीलाई विश्वजीत, स्त्रीको इज्जत, सिन्दुर, धर्मको प्रतीकका रूपमा चिनाएका छन् । नेपाली/गोर्खालीको व्यवहार आकाश भैं उदार तथा किरण भैं सोभो भनेका छन् भने गोरालाई भारतका सिंह र नेपालका स्याल भनेर भनेका छन् ।

इ) अलङ्कार विधान

यस कटक खण्डकाव्यमा कविले केही आलङ्कारिक भाषा पनि प्रयोग गरेका छन् । बिम्ब, प्रतीकका साथै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारमा रूपक, उपमा अलङ्कार उल्लेख्य छन् । उपयुक्त शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग यसरी पाउन सकिन्छः

छेकानुप्रास

जहाँ सुन्छ देशको नाम वहाँ भल्क्यो गोरखाली विजुली ।
जहाँ ज्यान बचाउनु पर्छ, धर्म बचाउ जहाँ छ असली ॥
जहाँ पर्छ वीरको हाँक, जहाँ ठूलो बहादुरी करम ।
त्यहाँ सधैं गोर्खाली पाना राख्ला आफ्नो गोर्खाली भरमा ॥

कटक, पृ. ५५-५६

वृत्यानुप्रास

राष्ट्र आङ्गनो अपनाई चल्नु स्वजातिमा प्रेम राख्नु गोर्खाली ।
स्त्रीको इजजत, बालकको ज्यान, बाहुन गौलाइ बचाउनु गोर्खाली ॥
गोर्खाली हो हाँक आङ्गनो राख्नु, नाक राख्नु ठाडो रे संसारमा
आँधीरणमा, शान्तिमा ढुकुर, निर्मल दिलले धर्मका अनसारमा

कटक, पृ. ५६

अन्त्यानुप्रास

गोलाबारी,
गोली खसिना,
पाँच सय नेपाली
बालक मसिना !
पर्खालमाथि सारा
स्वास्नी मानिस वीर
ढुङ्गा हान्थे घुयाँत्रो
बन्द्रक, गोली, तीर !

कटक, पृ. २६

उपमा अलङ्कार

गोर्खालीको भुक्दैँन सिर, भुक्ने छैन संसारको अगाडि ।
रणमा पीठ फर्काउने छैन, हट्ने छैन जड्मा पछाडि ॥

कटक पृ. ५५

रूपक अलङ्कार

नेपाली हो गोर्खाली
भेदभाव छोड
रारा वीर हुन् हाम्रा
असल आत्मा राम्रा
साँपका दुला बनाई बस्ने
काला भाव तोड ॥

कटक, पृ. ४९

४.३.८ उद्देश्य

कटक खण्डकाव्य युद्धसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक घटनाको आख्यानात्मक अभिव्यक्ति हो । यहाँ कविले वि. सं. १८७३ तिर भएको नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाली सेनालाई महावीर, रुद्र, महाकाल, रणचण्डी, आँधी जस्ता विम्बले सम्बोधन गरेका छन् । यस्ता विम्बवाट सम्बोधन गरी नेपाली सेनाको वीरता, देशभक्ति, राष्ट्रिय स्वाभिमान र जातिप्रेम जस्ता गुणको उजागर गरेका छन् । यस कटक खण्डकाव्यको उद्देश्य बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको बौद्धिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राष्ट्रिय स्वाभिमानको ज्ञान दिनु हो । लोकलयमा आधारित बालकाव्यको अध्ययन पछि बालबालिकालाई पठन, पाठनमा रुचि तथा उत्सुकता जगाउन, राष्ट्र र राष्ट्रियताको प्रति चिन्तन गर्न र कल्पना शक्तिको विकास गराउनु यस कटक खण्डकाव्यको उद्देश्य हो ।

३.४ निष्कर्ष

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्य राजकुमार प्रभाकर र कटक खण्डकाव्य हुन् । यी दुवै कृतिहरू बालबालिकाका लागि मनोरञ्जन र ज्ञानवर्द्धक छन् ।

राजकुमार प्रभाकर लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रथम चरणमा अर्थात् वि. सं. १९९६ मा रचना भई १९९७ सालमा साभ्ना प्रकाशनबाट प्रथम पटक प्रकाशन भयो । यसको आयाम कूल अठार पृष्ठ रहेको छ । केटाकेटीहरूलाई मनोरञ्जन दिने क्रममा सिर्जना गरिएको काल्पनिक दन्त्यकथा तथा केटाकेटीहरू नै यस खण्डकाव्यको मुख्य उद्देश्य बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जनात्मक शैलीमा शिक्षा प्रदान गरी उनीहरूको बौद्धिक एवम्

मानसिक विकास गराउनु हो । यस खण्डकाव्यका माध्यमबाट बालबालिकालाई शिक्षाको महत्व र देशप्रेमका सम्बन्धमा अझ बढी ज्ञान हासिल गर्न पुग्दछ । आरम्भमा राजकुमारको व्यवहार उद्दण्ड जस्तो देखिए पनि अन्त्यमा आएको सुधारले बालबालिकालाई सकारात्मक सन्देश दिन मद्दत गर्दछ ।

कटक लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बालकाव्य लेखनको दोस्रो चरण (२०००-२००४) वा वि. सं. २००४ मा रचना भएको खण्डकाव्य हो । यसको प्रकाशन भने उनको मृत्युपछि वि. सं. २०२६ मा भापा प्रकाशन भद्रपुर नेपालबाट मोहनराज शर्माको सम्पादकत्वमा भएको हो । यसको आयाम भने कुल ५६ पृष्ठ रहेको छ । यसमा नेपाली/गोरखाली वीरहरूको ऐतिहासिक वीरताको वर्णन गरिएको छ । **कटक** खण्डकाव्यको मुख्य उद्देश्य युद्धसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक घटनाको आखयानात्मक अभिव्यक्ति हो । यसबाट बालबालिकालाई इतिहासप्रति रुचि जगाउनुका साथै देशभक्तिपूर्ण भावनाको विकास समेत गराउँछ । काव्यमा प्रयोग गरिएका पात्रहरू बलभद्र, अमरसिंह (नेपाली तर्फ) र जिलेस्पी, उड, मार्लो (अङ्ग्रेज तर्फ) कविकल्पित नभई यथार्थ हुन् । यसबाट बालबालिकालाई ती विभूतिको योगदान, बहादुर कार्यबाट थप प्रेरणा मिल्दछ ।

राजकुमार प्रभाकर र **कटक** दुवै खण्डकाव्यमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक तथा अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरी सौन्दर्यपूर्ण बन्न गएको छ । **राजकुमार प्रभाकर**मा प्राकृतिक र संवेदनात्मक विम्बहरूको प्रयुक्ति पाइन्छ भने **कटक**मा प्राकृतिक संवेदनात्मक, मिथकीय र क्रान्ति विम्बको प्रयोग भएको छ । काव्यको भाषालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न शब्दालङ्कारमा छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास तथा अर्थालङ्कारमा रूपक र उपमा अलङ्कार विशेष रूपमा उल्लेख्य छन् । त्यस्तै गरी पौराणिक, ऐतिहासिक तथा प्राकृतिक प्रतीकहरूको प्रयोगले काव्य अझ सुन्दर बनेको छ । पात्रविधानलाई हेर्दा **राजकुमार प्रभाकर** मा सूचित र उपस्थित गरी मुख्य दुई किसिमका छन् भने **कटक**मा पनि व्यक्ति पात्र र समूह पात्र गरी दुई किसिमका नै छन् ।

यसरी **राजकुमार प्रभाकर** र **कटक** खण्डकाव्य बालबालिकाका लागि उपयोगी काव्य मान्न सकिन्छ । विशेष गरी यी दुई काव्य १० वर्ष भन्दा माथिका बालबालिकाहरूको निम्ति बढी उपयोगी र ज्ञानवर्द्धक हुन्छ ।

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

देवकोटाको बालकाव्यको अध्ययन शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रको मूल उद्देश्य लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका बालकाव्यकृतिहरूको सर्वेक्षण गर्दै बालसाहित्य सिद्धान्तका आधारमा उनका बालकाव्यको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु हो ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय दिइएको छ । शोधपत्रको परिचय दिने क्रममा शोधपत्रका शीर्षक, शोधप्रयोजन, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको समिक्षा, शोधकार्य गर्दा सामग्री सङ्कलन गर्ने तरिका र शोधविधि तथा शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा महाकवि देवकोटाको बालकाव्यको सर्वेक्षण गर्ने क्रममा देवकोटाका बाल साहित्यिक कृतिहरू क्रमशः राजकुमार प्रभाकर (खण्डकाव्य), पुतली (कविता सङ्ग्रह), सुनको बिहान (कविता सङ्ग्रह) चिल्ला पातहरू (कविता सङ्ग्रह) र छाँगासँग कुरा (कविता सङ्ग्रह) को रचना वर्ष, प्रकाशन वर्ष र प्रकाशक सहितको विवरण उल्लेख गरिएको छ । बाल साहित्यलाई अझ प्रस्ट पार्नको लागि विभिन्न बालसाहित्यकारहरूको परिभाषालाई पनि समावेश गरिएको छ । देवकोटाको बालकाव्य लेखनलाई तीन चरण, प्रथम, द्वितीय र तृतीयमा रचना गरिएका बालकृतिहरूको उल्लेख गरिएको छ । उनका ती कृतिहरूको गुणात्मक र परिणात्मक अवस्थाको पनि चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको तेस्रो परिच्छेदमा देवकोटाका बालकाविताहरूको अध्ययन गरिएको छ । यसै क्रममा कविता सङ्ग्रहहरू पुतली, सुनको बिहान, छाँगासँग कुरा र चिल्ला पातहरू को अध्ययन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस सिलसिलामा ती कविता सङ्ग्रहहरूको परिचय, कविताहरूको भाव, कवितामा प्रयोग गरिएका भाषाशैली, उद्देश्य, विषयवस्तु र कविताहरूमा प्रयोग गरिएका बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कारको पनि उल्लेख गरिएको छ । देवकोटाका यी कविताहरूमा प्राकृतिक बिम्ब र संवेदनात्मक बिम्बको प्रयुक्ति पाइन्छ, अलङ्कारमा भने शब्दालङ्कार भित्र-छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र

अर्थालङ्कार भित्र उपमा अलङ्कार र रूपक अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । विभिन्न किसिमका आगन्तुक शब्द, तत्सम, तद्भव र अनुकरणात्मक शब्दहरूका प्रयोग गरिएको छ । यस्ता विविध शब्दहरूको कुशल प्रयोगले उनका कविताहरूलाई कलात्मक बनाइएको छ ।

यस शोधको चौथो परिच्छेदमा देवकोटाका आख्यानात्मक बालकाव्यको अध्ययन गर्ने क्रममा राजकुमार प्रभाकर र कटक खण्डकाव्यलाई विधा तत्वका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

महाकवि देवकोटाको बालकाव्यको अध्ययन शीर्षक रहेको यस शोध पत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बाल साहित्यको सर्वेक्षण, अध्ययन, विश्लेषण तथा नेपाली बाल साहित्यमा उनको योगदानको चर्चा गरिएको छ ।

बाल साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये कविता प्रमुख विधा हो । नेपाली साहित्यमा यसको प्रभाव र विस्तार क्रमशः बढ्दै गइरहेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा एक महत्वपूर्ण साहित्यकार हुन् । वि. सं. १९९७ को राजकुमार प्रभाकर खण्डकाव्य प्रकाशनद्वारा उनी नेपाली बाल साहित्य क्षेत्रमा देखा परेका हुन् । विषय र शिल्प दुवैका दृष्टिले उनी नवीन एवम् उत्कृष्ट बालसाहित्यकारका रूपमा परिचित छन् । देवकोटा ऐतिहासिक, परिमाणात्मक र गुणात्मक तीनै कोणबाट उत्कृष्ट साहित्यकारका रूपमा चिनिन्छन् । उनका पुतली, सुनको बिहान र चिल्लापातहरू गुणात्मक दृष्टिले अग्रस्थानमा रहेका छन् । प्रथम प्रकाशित बालकृति तथा दुई खण्डकाव्य (राजकुमार प्रभाकर र कटक) र चार वटा कवितासङ्ग्रहका आधारमा उनको ऐतिहासिक एवम् परिमाणात्मक वैशिष्ट्य निर्धारण गर्न सकिन्छ । विभिन्न वस्तुगत, आत्मगत तथा प्राकृतिक सौन्दर्यको उच्च कलात्मक प्रयोग गरी बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन र शिक्षा हासिल गराउन उनका बालसाहित्यिक कृतिहरू गुणात्मक दृष्टिले प्रशंसनीय छन् । यसरी नेपाली बालसाहित्यका क्षेत्रमा ऐतिहासिक प्रतिभाका रूपमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा रहेका छन् । उनी नेपाली बालकाव्यका एक शिखर व्यक्तित्व हुन् । देवकोटाका तीनै बालकाव्यहरूले उनीलाई सदा जीवन्त तुल्याएको छ ।

५.३ सुभाषव

कवि देवकोटाका कृतिहरूको सम्बन्धमा अझ थप अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ, जसले गर्दा उनका कृतिहरूलाई अझ व्यापकता प्रदान गर्दछ । देवकोटाको बालकाव्यका क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न सकिने सम्भावित विषयवस्तुहरू यस प्रकार छन्-

- क) भावका आधारमा देवकोटाको बालकाव्यको अध्ययन ।
- ख) विषयवस्तुका आधारमा देवकोटाको बालकाव्यको अध्ययन ।
- ग) विम्ब प्रयोगका आधारमा देवकोटाका बालकाव्यको अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अवस्थी, महादेव. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता. काठमाडौं : एकता बुक्स, डिस्ट्रिब्यूटर्स प्रा. लि. सन् २००१ ।
- अवस्थी, महादेव. “राजकुमार प्रभाकर” गरिमा. (वर्ष-३, अङ्क-११, पूर्णाङ्क-३५) पृ. ३५. २०४२ ।
- कटुवाल, सिता. “नेपाली कविताको अध्ययन”. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०५० ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद. समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण. दो. सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०६८ ।
- घिमिरे, मोहनप्रसाद. “बालसाहित्यकार माधवप्रसाद घिमिरे लेखकीय विधागत योगदान”. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०६५ ।
- जोशी, कुमारबहादुर. देवकोटाका कविता यात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन. काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र. २०४७ ।
- देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना. काठमाडौं : सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद्. २०४८ ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. कटक. भद्रपुर : भापा प्रकाशन. २०२६ ।
- चिल्ला पातहरू. चौथो संस्क. काठमाडौं : कविकुञ्ज. २०२३ ।
- छाँगासँग कुरा. भद्रपुर : भापा प्रकाशन. २०२६ ।
- पुतली, दशौं संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६८ ।
- राजकुमार प्रभाकर. समर्पण. चौ. सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०५० ।
- सुनको बिहान. छैटौं संस्क. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०६४ ।
- देवसरे, हरिकृष्ण. हिन्दी बालसाहित्य एक अध्ययन, दिल्ली : आत्मराम एण्ड सन्तास. ई. सं. १९६८ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद. **भाषाको माया**. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार. २०४४ ।

पराजुली, रञ्जुश्री. **मानसिक विकासमा बाल साहित्यको भूमिका**. काठमाडौं : ने. बा. सा. स. साभा इ-पाटी. पृ. ३६. १९९३ ।

पाण्डेय, ताराकान्त. “महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा हास्यव्यङ्ग्य”. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०४५ ।

प्रधान, प्रमोद. “यसरी अगाडि बढेको छ नेपाली कविता”. **मधुपर्क**. (वर्ष ३०, अङ्क-५, पूर्णाङ्क ३४०) पृ. ६. २०४५ ।

बन्धु, चूडामणि. **देवकोटा**. तेस्रो संस्क. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०५८ ।

भण्डारी, रामकृष्ण. “महाकवि देवकोटाको कविताका अध्ययन”. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०६४ ।

मल्ल, कोमलवदन र अन्य. “बाल्यावस्था विकासको सिद्धान्त”. काठमाडौं : डिनको कार्यालय, शिक्षा शास्त्र सङ्काय त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०५० ।

रिमाल, अम्बिकादेवी. “खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यकारिताको वर्णनात्मक अध्ययन”. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०३९-४२ ।

सापकोटा, त्रिलोचन. “गीतकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा”. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. (मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय) त्रि. वि. कीर्तिपुर. २०५९ ।